

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १२

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता

‘ पण्डित वामनशास्त्री इसलामपुरकर ’ इत्येतैः

संशोधिता ।

तथा

शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषदीपिका ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम्

पुस्तकमेतत्

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

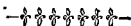
पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकब्दाः १८५१

ख्रिस्ताब्दाः १९२९

(अस्य सर्वेऽधिकारान् राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पत्रेणरूपकद्वयम् (१९१२) ५

तैत्तिरीयोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि येषां मिलितानि तेषां
नामानि पुस्तकानां संग्राहाघोदेशे प्रदर्श्यन्ते—

३. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे. शा.
सं. “ शिवराम वीरेश्वर शास्त्री भट्ट ” इत्येतेषाम् ।
- ख. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं काश्यां शिलामुद्रितम् । रा. रा. “ महादेव
चिमणाजी आपटे ” इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत्
१९४१ ।
- ग. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम् । इन्दूरपुरनिवासिनां किवे इत्युपाह्वानां
श्री. रा. रा. “ भाऊसाहेव घालासाहेव ” इत्येतेषाम् ।
- घ. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम् । पुण्यपत्तननिवासिनां ‘ स्वाजगीवाले ’
इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. “ तात्यासाहेव ” इत्येतेषाम् ।
- ङ. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम् । पुण्यपत्तननिवासिनां ‘ स्वाजगीवाले ’
इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. “ तात्यासाहेव ” इत्येतेषाम् ।
- च. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं शीक्षाभृगुबलीद्वयात्मकं समूलं सटी-
कम् । खेडकरोपाह्वानां श्री. रा. रा. “ आनन्दराव लक्ष्म-
ण (भाऊसाहेव) ” इत्येतेषाम् ।
- छ. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा.
“ रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतेषाम् ।
- ज. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम् । विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. “ राव-
साहेव अण्णासाहेव ” इत्येतेषाम् ।
- झ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम् । विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. “ राव-
साहेव अण्णासाहेव ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके
१६३२ ।
- ञ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतम् । करवीरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां
वे. शा. सं. गुरुप्रहारानाम् । लेखनकालः संवत् १८६६ ।

- द. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । करवीरपुरनिवासिनीं द्रविडो-
पाह्वानां च. शा. सं. रा. रा. नानाशास्त्रिणाम् ।
- व. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । समूलं सटीकम् । फलिकातानगरे
मुद्रितं पुण्यपत्तननिवासिनां कै. वे. शा. सं. देवोपाह्ववाल-
शास्त्रिणाम् ।
- ड. इति संज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं सटीकम् । नागपुरनिवासिनां भी.
रा. रा. “ अष्पासाह्वैव बुटी ” इत्येतेषाम् ।

अथ शंकरानन्दविरचितदीपिकाया आदर्शोल्लेखपत्रिका ।

- क. इति संज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका । पुण्यपत्तननिवासिनां श्री. रा. रा.
“ भाऊसाहैव नगङ्कर ” इत्येतेषाम् ।
- ख. इति संज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका । वटोदरनिवासिनां षट्बर्धन इत्यु-
पाह्वानां रा. रा. “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्येतेषाम् ।
- ग. इति संज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका शीक्षाध्यायमात्रा । प्रान्तिजसका-
शादागताः* ।
- घ. इति संज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका । रा. रा. “ महादेव चिमणाजी
आपटे ” इत्येतेः प्रेषिता + ।

समाप्तिपाठश्चोल्लेखपत्रिका ॥

* एतत्स्वामिनो नाम न ज्ञायते । + एतत्पुस्तकस्यापि स्वामिनो नाम न ज्ञायते ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकान्तर्गता

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेता ।

यत्प्रकाशसुखामित्रं धेन्मन्त्रेण प्रकाशितम् ।

विवृतं ब्राह्मणे तत्स्यामदृश्यं ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥

यजुर्वेदशाखाभेदं तैत्तिरीयकौपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान्माप्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म
जगज्जन्मादिकारणत्वेन तटस्थलक्षणेन भन्दमतीन्द्रप्रति सामान्येनोपलक्षितं, सत्यज्ञानो-
दिना च स्वरूपलक्षणेन विशेषतो विनिश्चितं नमस्कारच्छलेन संक्षेपतो दर्शयति—

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेयं प्रलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

यस्माज्जातमिति । निमित्तोपादानन्वयोः पञ्चम्याः साधारण्यादुभयविभनपि हेतु-
त्वेमविवक्षितम् । कार्यविलयस्य प्रकृतावेव नियतत्वाद्विशेषतः प्रकृतित्वमाह—यस्मिन्नि-
ति । कार्यसाधारणस्य निमित्ते धर्मादावपि प्रसिद्धत्वात्साधारणकारणत्वमाह—
येनेति । ज्ञानात्मन इति स्वरूपलक्षणसूचनम् ॥ १ ॥

गुरुमर्केर्विद्याप्रातावन्तरङ्गसाधनत्वं रुपापयित्तुं गुरुन्प्रणमति—

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यममाणतः ।

व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणेतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

यैरिति । पदानि च वाक्यानि च प्रमाणं चानुमानादि तद्विवेचनेन व्याख्याता
इति ॥ २ ॥

धिकीर्षितं निर्दिशति—

तैत्तिरीकसारस्य मयाऽऽचार्यमसादृतः ।

विस्पष्टार्थरुचीन्ता हि व्याख्येयं संमणीयते ॥ ३ ॥

१ ख. ग. च. न. झ. ट. ब्रह्मणेन । २ ख. ग. घ. "रुचले" । ३ क. घ. च. छ. ज. झ.
"व विधीय" । ४ "द विली" । ५ क. ख. ग. न. ट. "पि कारणत्व" । ६ क. ख. ग. च. ज. झ. ट.
"त्वमिहावि" । ७ क. ख. ग. च. ज. ट. "तैस्त्रि प" । ८ क. ख. ग. च. ज. ट. "मादी प्र" । ९ ख.
ग. घ. "रणं कर्" । १० व. "णमाम्यह" । ११ क. ख. ग. च. ज. ट. "इत्यर्थ" ॥ २ ॥ ११ ख. ग.
क. निदर्शयति ।

तैत्तिरीयकेति । व्युत्पन्नस्य पदस्य एव पदार्थस्त्विति संपदात्पदस्मारितपदार्थानां संसर्गोऽथैव वाक्यार्थत्वात्सूत्रकारेणोपनिषत्तात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च त्वर्थः पृथग्व्याख्यारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह—विस्पष्टार्थेति । मन्दमतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासंभवादुपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां विशिष्य निःसंशयं ज्ञानं ये रोचयन्ते तेषामुपकारोऽयत्यर्थः ॥३॥ नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलार्थानां पूर्वस्मिन्नर्थे ।

कर्मविचारेणोपनिषदो गतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रेयसस्य कर्मस्य एव संभवात्पृथग्व्याख्यारम्भो न युक्त इत्याशङ्कामपनेतुं कर्मकाण्डार्थमाह—नित्यानीति । “अथातो धर्मेजिज्ञासा” इति जैमिनिना धर्मग्रहणेन सिद्धवस्तुविचारस्य पर्युदस्तत्वाज्जोपनिषदो गतार्थत्वमित्यर्थः । तानि च कर्माणि संचितदुरितक्षयार्थानि “धर्मेण पापमपनुदति” इति श्रुतेर्न निःश्रेयसार्थानि । न केवलं जिवितोऽवश्यकर्तव्यान्यधिगतानि फलार्थानां काम्यानि च । न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि । “स्वर्गकामः” “पशुकामः” इत्यादिबन्धोऽशुक्रामोऽद्ः कुर्यादित्यश्रवणात् । अतः संसार एव कर्मणां फलमित्यर्थः ।

इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामस्त्वे चाऽऽप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि प्रमाप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परश्राप्तिः । “अभयं भक्तिं विन्दते” “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” इत्यादिश्रुतेः ।

कर्मकाण्डार्थमुक्त्वा तत्राविचारितमुपनिषदर्थमाह—इदानीमिति । कर्मणामुपादानेऽनुष्ठाने यो हेतुस्तत्पिपृक्ष्यर्थं ब्रह्मविद्याऽस्मिन्नन्य औरन्त्यते । अतः सनिदानकर्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकाण्डविरुद्धत्वाच्च गतार्थत्वमित्यर्थः । कर्मानुष्ठाने हेतुर्नियोगस्तस्य प्रमाणसिद्धत्वाच्च विषयां विरोध इत्याशङ्क्याऽऽह—कर्महेतुरिति । अस्मिन् साधनमित्येतावच्छास्त्रेण बोध्यते । यस्य यत्राभिलाषः स तत्र प्रवर्तते कामत एव । अतो न नियोगस्य प्रवर्तकत्वं संभावनाऽपीत्यभिप्रायः । सति कामे प्रवृत्तिरित्यन्वय उक्तः । कामाभावे न प्रवृत्तिरिति ज्यतिरेकमाह—आप्तेति । अभिलाषितविषयश्राप्तिः कामनिवृत्तौ

१ अ. “यैस्त्व” । २ अ. ट. “एदेः संस्मा” । ख. ग. “एदेः स्मा” । ३ अ. “दार्थे” । ४ अ. “रेणो” । ५ अ. ग. च. अ. श. ट. “नां निर्विशि” । ६ ट. “एतिव” । ७ अ. “अनिवृत्त्यर्थं” । ८ अ. च. “लेनाऽऽप्त” । ९ ट. “सिः । ननु वा” । १० अ. श. ग. च. अ. श. ट. “मैव अपा” । ११ अ. “नान्यते” ।

हेतुः । न विद्या । अतः कथं कर्महेतुपरिहाराय विद्यारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मकामत्वे चेति । कामितविषयप्राप्त्या कामस्य तात्कालिकोपशममात्रं न तूच्छेदः । पुनर्विषयाकाङ्क्षादिवर्शनात् । आत्मकामेनाऽपि निरङ्कुशाऽऽत्मैव षष्ठु नान्यततोऽस्तीत्येवंरूपाऽऽत्मकामत्वे सति भवति कामितेच्छाभावात् । आत्मनो ह्यद्वयानन्दरूपमजानकैकव्यतिरिक्तं विषयं पश्यन्कामयते । ततः कामस्याऽऽत्माविद्यामूलत्वादात्मविशेषतन्निवृत्तिहेतुरित्यर्थः । भवत्वात्मविद्या कामविरोधिनी कर्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इति कथमुक्तं तत्राऽऽह—आत्मेति । आनन्दमयं परमात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता ।

३ काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यक्षाभावादयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेन्न । कर्मानेकत्वात् । अनेकानि ह्यारब्धफलान्यनारब्धफलानि चानेकजन्मान्तस्कृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि संभवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्नन्मन्युपभोगक्षयासंभवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्मशेषैसद्भावसिद्धिश्च । “ तर्ध इह रमणीयचरणाः ” “ तर्धैः शेषेण ” इत्यादिश्रुतिसृष्टिश्रुतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्याऽऽगामिनः परिहृयार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमान्नानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नामानारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाऽप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धम् । विरोधाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वानित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्द्वि विरोधो युक्तः ।

४ एवं तावत्कर्मकाण्डेनागतार्थत्वात्कर्मभ्योऽसंभाव्यमाननिःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारम्भं संभाव्य पुनरनारम्भवादिनोऽभिप्रायमुद्भावति—काम्यप्रतिषिद्धयोरिति । आत्यन्तिकगामिशरीरानुत्पादे स्वरूपावस्थानं निःश्रेयसं, शरीरानुत्पादश्च हेत्वभावादेव

१ ग. च. 'लेनेति' । २ ख. ग. च. ज. 'प्राप्तौ वा' । ३ क. ख. ग. च. क. ट. 'इहाद' । ४ क. ख. घ. ट. 'मताऽपि' । ५ क. ख. ज. ट. 'कामयितव्याभावादेवाऽऽमानं ह' । ६ ट. 'ममात्मा' । ७ घ. 'व्ययोधोप' । ८ ख. ग. घ. च. छ. मं. 'श' 'भोगक्ष' । ९ ट. 'न च प्र' । १० क. ख. स्वात्माव' । ११ घ. च. 'शयप्री' । १२ ज. 'अप्यकर्मक' । १३ घ. 'पसंभव' । १४ क. 'यदिह' । १५ क. ख. म. 'तः कर्मणे' । १६ ज. 'दित्यति' । १७ ट. 'नस्यानुत्तरु' । १८ ख. ग. च. 'शुभमे' । १९ घ. 'न पुनः शु' । २० ख. ग. घ. ट. च. छ. क. ट. 'शुद्धि' । २१ घ. क. छ. 'ट. शुद्धपशुदयोर्द्वि' । २२ घ. छ. 'नरार' ।

सेत्यति किं ज्ञानार्थोपनिषदारम्भेणेत्यर्थः । मतान्तरमाह—अथवेति । यदेव स्वर्गसाधने
 ज्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाधने निरतिशयप्रोक्तेः । स्वर्गपदार्थस्य प्रोक्षादन्वयासंभवात्सति
 शरीरे-ल्लेशावश्यंभावादित्यर्थः । ऐक्यविकल्पसमाद्यं मतं प्रस्थास्याति—नेत्यादिना ।
 यद्यपि वर्तमाने देहे काम्यं प्रतिपिद्धं च नाऽऽरभेत मुमुक्षुस्तथाऽपि संचितस्यानेकस्य सं-
 वादेत्वभावोऽसिद्ध इत्यर्थः । प्रायेणानभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि संभूयैकं शरीरमारभन्ते
 तत्र सर्वेषामुपभोगेन क्षयि(पि)त्वत्संचितं कर्मैव नास्तीतिशङ्कानिराकरणायोक्तम्—विक-
 ष्णफलानीति । स्वर्गनरकफलानां ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनामेकस्मिन्देहे भोगेन क्षयासं-
 भवात्प्रायेणास्य सर्वाभिव्यक्तत्वे प्रमाणाभावाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं सं-
 यतीत्यर्थः । संभावनामात्रमेतन्नात्र प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मशेषेति । प्रेत्य स्वैकं
 कर्मानुभूय ततः शेषेण जन्म प्रतिपद्यन्त इति स्वर्गादवरोहतां कर्मशेषं(प)सद्भावं दर्शयती-
 त्यर्थः । संचितकर्मसद्भावमद्भिकृत्य देहान्तरारम्भो न भविष्यतीत्याह—इष्टेति । एतद्भ-
 (द्वा)द्यानां सिद्धान्तविरुद्धमित्याह—नेति । मुमुक्षुणाऽनुष्ठितस्य नित्यादेः संचितकर्मश-
 यार्थत्वाभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह—यदि नामेति ।

न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मशयोपपत्तिः ।
 अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात्स्वात्मानि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्रा-
 ष्तत्वात्स्वयं चाऽऽत्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवा-
 यानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुहितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया
 नित्याकरणं लक्षणाभिधि “अकुर्वन्निहितं कर्म” इति हि शतुर्नानुपपत्तिः ।

यद्योक्तं “ मुमुक्षुः काम्यानि यमयेत् ” इति तदप्यसति विवेकबले दुर्बटम् । सति
 मूलज्ञाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह—न च कर्महेतूनामिति । ननु कामो नाज्ञान-
 मूलः । आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह—स्वात्मानि चेति । सर्वं आत्मेति
 पदयनां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिः । अज्ञानादिप्रवृत्तिनिमित्तं तु कामाभास
 एव । वास्तव्यभिन्नेषामावादित्यर्थः । तेषादप्यधिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तेः कामनाऽ-
 स्तीति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—स्वयं चेति । यद्योक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारा-
 र्थानि नित्यानीति तत्राऽऽह—नित्यानां चेति । आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते ।
 तस्य पापरूपस्य नाभावो निमित्तम् । “ पापः पापेन ” इति श्रुतेः । निषिद्धावरणनि-
 मित्तत्वाद्दुःसम्येत्यर्थः ।

१ घ. 'पे। एह' । २ क. घ. ग. व. ग. श. ट. स्वर्गस्यजन्मनु' । ३ क. घ. 'यव इ' ।
 ४ क. घ. 'हं कुर्वता' । ५ घ. क. घ. 'तद्भविता' ।

यच्चोक्तं निरतिशयमीतेः स्वर्गशब्दान्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मारब्धय एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मारब्धो मोक्षः । विद्यासहितान्तं कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेन्न । विरोधात् । नित्यं चाऽऽरभ्यते इति विरुद्धम् । यद्विद्वान् तदेव नोत्पद्यत इति । प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इत्य- भावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावभतियोगी ह्यभावः ।

द्वितीयमतमनूय दूयति—यच्चोक्तमित्यादिना । विद्यासहितेनापि कर्मणाऽऽरभ्य- ध्वेन्मोक्षस्तर्ह्यनित्य एव । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभङ्गं मन्वानः शङ्कते—यद्विद्वान्मिति । भावरूपत्वादिति । यद्भावरूपं कार्यं तदानित्यमिति व्याप्तेस्तत्र च मोक्षस्य निरतिशयमीतेर्भावत्वादनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्तकार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्याते । वस्तुतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह—प्रध्वंसेति । जन्याध्वयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य । न कार्यत्वम् । जनेनैरुक्तेर्मा (के मा)वधिकारत्वाभ्युपगमात् । नापि प्रागसतः सत्ता- समवायादिलक्षणम् । तदनभ्युपगमात् । नाभ्युत्तरकालयोगः । कालेन संबन्धाभावात् । अवच्छेदावच्छेदकभावस्य समवायमूलत्वात्संबन्धान्तरमूलकत्वदर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वं- सावच्छेदकत्वं स्वभावच्छेदन्यावच्छेदकत्वं स्वभावो न स्यात् । तस्मादभावस्य निर्विशेष- कत्वात्कार्यत्वं बलपनामात्रपरमिति भावः । किञ्च, अभावस्याभावविशेषमात्रस्वभावत्वा- द्भावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्मः संभवतीत्याह—भावेति ।

यथा क्षमिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते । अभिन्न एव घटभावः पटभाव इत्येवं निर्विशेषो भावाभावः क्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिर्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् । विद्याकर्मकर्तृनित्यत्वाद्द्विधाकर्मसंतानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न । गङ्गानत्ती- तोबत्कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्माद्द- विद्याकामकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति । स्वयं चाऽऽत्मा

१ क. छ. ग. ड. "रभ्य ए" । २ क. छ. ग. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. "रभ्यो मो" । ३ क. छ. ग. घ. ङ. च. झ. "ति च रि" । ४ क. छ. ग. च. "यदि न" । ५ क. "व च जो" । ६ घ. ङ. क. झ. एव ने" । ७ क. छ. च. ज. झ. मद्दि न" । ८ ख. ग. घ. "स्वद्वन्मोक्ष" । ९ क. छ. ग. च. झ. ट. स्याता । १० क. छ. ग. घ. ङ. ट. "व । परमार्थवस्तु प्र" । ११ क. छ. ग. ज. झ. ट. "च्छेदार" । १२ क. छ. ग. घ. झ. ट. "स्य संबन्धस" । १३ क. छ. ग. घ. ङ. ट. "पौष्पि मा" । १४ "पौष्पभा" । १५ क. "घटपटादीं विशेषणं वि" । १६ ट. "पटपटादिवत्त्वे मा" ।

ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ।

ननु—अभावश्चतुर्विधः । तत्रानित्यः प्रागभावः । प्रध्वंसादयस्तु नित्याः । ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा हीति । भावप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एव भावभाव(शेष)च्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते । तथा निषेधप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एव भावोऽवच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते । जायते नश्यति चेति क्रियायोगात्संख्या-गुणयोगाद्ब्रह्मवदभावो विकल्प्यते । न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः । इतश्च न तत्त्वतः सविशेष इत्याह—न हीति । विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धम् । प्रतियोगिना च विशेषणेन नामावस्य सहभावोऽस्ति । घटप्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात् । घटसहमावित्वे च तदभावत्वव्याघाताद्भावाभावयोः सहानवस्थानरूपविरोधाम्बुपगमात् । ततः प्रतियोगिविशेषादभावः सविशेषः कार्यत्वादिधर्मवानिति विभ्रममात्रमित्यर्थः । एवं प्रध्वंसघटान्तेन शङ्कितं नित्यत्वं परिहृत्य प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्कां निषेधति—विद्याकर्मण्यादिना । विद्याकर्मणोः कर्ता नित्य इति साधनसांतत्यहसाध्यसांतत्यं न वाच्यम् । कर्तृत्वस्यानुपरमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गादुपरमे च साधनमातत्याभावान्मोक्षस्य विच्छिन्नाः स्यादित्यर्थः । यस्मान्निःश्रेयसं ब्रह्मज्ञानं विना दुष्प्रापं तस्मादित्युपसंहारः ।

उपनिषदिति विद्योच्यते । तच्छीलिनं गर्भजन्मजरादिनिशातनात्तदवसा-दनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वादुपनिषणं वाऽस्यां परं श्रेय इति । तदर्थ-त्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ।

ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमित्याह—उपनिषदिति । निशातनाच्छिथिर्लीकरणादित्यर्थः । अस्यां विद्यायां निमित्तभूतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषणमारमतथोपस्थितं भवतीत्यर्थः ।

हारिः ॐ ।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्षमा । ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः ।

शं मुखं प्राणश्चोत्तरह्रश्चाभिमानो देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु । तर्ष-

१ क. ए. ग. घ. ङ. ट. "ति । विधिप्र" । २ क. ए. ग. घ. ङ. ट. "व भावो यथा भा" ।

३ ग. घ. ङ. "भेदाभिन्न" । ४ ए. ग. घ. ङ. "हय" । ५ क. ए. ग. घ. ङ. "कृत्स्न वि" ।

६ क. ङ. ट. "नशातया" ।

वापानवृत्ते रात्रेशानिमानी देवतात्मा वरणः । चक्षुष्यादित्ये चाभिमोन्यर्थमा ।
बल इन्द्रः । वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुक्मो विस्तीर्णक्रमः पादयो-
रभिमानी । एषमध्यात्मदेवताः । शं नो भवत्विति सर्वप्राणुपङ्गः । तासु हि
सुखकृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं
प्राथर्यते—शं नो भवत्विति ।

एवमुपनिषदां व्याख्यारम्भं समाप्त्य प्रतिषेदव्याख्यामारभते—शं सुखमित्यादिना ।
शं नो भवत्विति । सुखकृद्भवत्वित्यर्थः । अध्यात्मप्राणकरणाभिमानीनीना देवतानां
सुखकृत्यत्वं किमिति प्राथर्यते तत्राऽऽह—तासु हीति । श्रवणं गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं
वेदान्तानां तात्पर्यावधारणम् । वारणं श्रुतस्याप्यविस्मरणम् । उपयोगः शिष्येभ्यो
निषेदनम् ।

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वापो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं
वदिष्यामि । तन्मार्गवतु । तद्वक्तार-
मवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ब्रह्मं त्रिविदिपुणा नमस्कारवन्दनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं
क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्पाद्ब्रह्म प्रायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः ।
ब्रह्मीभावं फरोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वापो । नमस्करोमीति
परोक्षमन्वशाभ्यां वापुरेषाभिधीयते । किञ्च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य वाहं
संनिकृष्टमव्यवहितं मत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वाभेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि ० । ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं

तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानः
सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं
वाच्यत्वं ब्रह्म मयैव स्तुतं सन्मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेवं
ब्रह्म वक्तारमाचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । मामवतु वक्तारमिति पुन-
र्ध्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौ-
तिकाधिदैविकानां विद्यामाप्स्युपसर्गाणां प्रथमार्थम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजकार्यगोविन्दमगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरमगवतः

कृती तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायमाप्त्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्यद्ब्रह्म वायुशान्त्य इति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—परोक्षेति । ब्रह्मेति परोक्षेण
स ब्रह्मेत्याचक्षत इति श्रुतेः । वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः । प्राणस्य प्रत्यक्ष-
त्वादित्यर्थः । यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाऽप्याध्यात्मिकप्राणैर्वायुरूपेण ब्रह्म-
शब्दवाच्यत्वेऽप्यपरोक्षत्वमित्याह—किंचेति । ब्राह्मं चक्षुरादि रूपदर्शनाद्यनुमेयत्वा-
द्ब्रह्मवहितम् । प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षिवेद्य-संनिहितश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया प्रत्यक्ष
इत्यर्थः । बृहणाद्ब्रह्म । प्राणकृतेन भ्रसनादिना शरीरादेर्वृहणं प्रसिद्धमित्यर्थः । यथा
राज्ञो दीवारिक कश्चिद्भ्रजदिदृक्षुराह त्वमेव राजेति तथा हार्दस्य ब्रह्मणो द्वारं प्राणं
हृदि ब्रह्म दिदृक्षुर्मुमुक्षुराह—त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामीति । ब्रह्मवदनक्रिया
प्राणदेवतास्तुत्यर्था । स्तुत्यन्तरमाह—ऋतमित्यादिना ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजकार्यगोविन्दमगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचितार्या तैत्ति-
रीयोपनिषच्छंकरमाष्यटीकायां शीक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ शीक्षाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

ॐ क्षीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः

स्वरः । मात्रा बलम् । सामं सं-

तानः इत्युक्तः शीक्षाध्यायः (१) ॥

क्षीक्षां पञ्च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते—शिक्षा शिक्षयतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्षयन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शिक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शिक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमा समन्तात्कथयिष्यामः । चक्षिकी वा ख्यात्यादिष्टस्य व्याख्यापूर्वस्य व्यक्तत्वात्क(वाक्)र्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं मयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । संतानः संततिः । संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षितव्योऽर्थः । शिक्षा यस्मिन्ध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इत्येवमुक्त उदित उक्त इत्युपसंहार उच्यते ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दमगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
मगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायभाष्ये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

यत्नोपरम इति । स्वरोष्मव्यञ्जनप्रमादो मा भूदित्यर्थः । अन्यथा विवक्षितार्थासि-
द्धिरेव न स्यात् ।

तदुक्तम्—

“ मन्त्रो ह्यिनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तैर्मर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरावात् ” इति ॥

लक्षणमिति । लक्षणं शास्त्रम् । ऋद्धुरवाणां मूर्धा, इन्द्रयशानां ताल्वित्यादि ।
तस्यान्यत्रैव सिद्धत्वादिह कर्मव्युत्पत्तिरेव शिक्षाशब्दस्य ग्राह्यः । [रूपमिति] ।
“ चाक्षिडः ख्यान् ” “ वा लिटि ” इति—सूत्रेण ख्यान्नादिष्टो यस्तस्येदं रूपं न
“ ह्या प्रकर्षे ” इत्यस्य, सोपसर्गस्य प्रयोगानभिवानादित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यश्रीमच्छंकरमगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरी-
योपनिषच्छीक्षणाध्यायटीकाया शीक्षाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ।

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यशश्चः

प्रार्थयते तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तं च यद्ब्रह्मवर्चसं
सेजस्तच्च सहैवास्त्विति शिष्यबचनमाशीः । शिष्यस्य हाकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपप-
द्यते नाऽऽचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो द्वाचार्यो नाम भवति ।

संहिता वर्णानां संनिवर्षस्तादृशपयमुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह—अधुनेति । संनि-
धानाच्च स्वशास्त्रसंहितैव ग्राह्या । शं नो मित्र इत्याशीर्वादः कृतज्ञोपनिषच्छेषः ।
संहितोपनिषच्छेषमाशीर्वादान्तरमाह—तत्रेति ।

अथानः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ।
पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषम-
धिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता
इत्याचक्षते । अर्थाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरू-
पम् । यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः (१) ॥

अथानन्तरमध्ययनरक्षणविधानस्य यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते
सहस्राऽर्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं
दर्शनमित्येतद्व्यन्यसंनिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेष्वथपेपु ज्ञान-
विषयेष्वित्यर्थः । कानि तानीत्याह—अधिलोकं लोकेश्वधि यद्दर्शनं तदधि-
लोकम् । तथाऽधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पञ्चवि-
षया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यथ ताः
संहितायै महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविद्वेः । अथ तासां यथोपन्य-
स्तानामधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽयशब्दः सर्वत्र । पृथिवी
पूर्वरूपं पूर्वं वर्णः पूर्वरूपम् । संहितायाः पूर्वं वर्णं पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्पुक्तं
भवति । तथा चोत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः । संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः
संधीयेते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥

१ क. ख. ग. व. ङ. च. ट. ड. प्राप्यते । २ च. कल्पयत । ३ ख. ग. च. ङ. "द्वार-
निहिते" । ४ क. ख. ग. व. ङ. ट. "त्याया आशीर्वादा कृ" । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. ङ. ञ.
ट. "थ ता म" । ६ घ. "न्ति वेदज्ञाने" । ङ. ट. "न्ति तस्मिन्" । ७ द. "दः । दर्शनक्रमविषयोऽ-
यशब्दः । अ" ।

। अतूपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने हेतुरतःशब्देनोक्त इत्याह—यतोऽ-
त्यर्थमिति । पञ्चस्त्विति सप्तमी तृतीयार्थे विपरिणेत्या । अधिकरणशब्दश्च विषयपर्यायः ।
पञ्चमिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं वर्णेषु वक्तव्यम् । यथा विष्णुदर्शन(नं) प्रतिनायामित्यर्थः ।
लोकेष्वधीति । लोकानधिकृत्योपादाय ध्येयत्वमित्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्ध
आचार्यादिविबक्षितः । तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पिशादिविबक्षितः । अर्घ्यात्म-
मिति । आत्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्वर्तते जिह्वादि तद्विबक्षितम् । सर्वत्र तत्तदमिमा-
निनी देवतैव ग्राह्या । अन्यस्योपासयत्वासंभवादिति । विधिशेषमर्थवादाह—ता एता
इति । संहितोपनिषदः कर्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । कथं कर्तव्या इत्याकारुक्षायं
विनियोगविधिमाह—अथ तासामित्यादिना । कर्तुरेकत्वादानुष्ठेयानां बहुत्वादवश्यमा-
विनि क्रमे विशेषनियमार्थोऽप्यशब्दः ।

वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधि-
ज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्त-
ररूपम् । आपः संधिः । वैश्वतः संधानम् ।
इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः
पूर्वरूपम् (२) । अन्तेवास्त्युत्तररूपम् । विद्या
संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्यधिविद्यम् ।
अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररू-
पम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्य-
धिप्रजम् (३) । अथाध्यात्मम् । अधरा
हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् ।
वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. ट. *धु कर्तव्यम् । २ क. ख. ग. च. ज. ट. *यत्वं नेत्य् । ३ घ.
क. ख. ङ. *स को वर्तते जिह्वादि च विपरिणेत । ४ क. ख. ग. च. ट. क्रमवि । ५ क. ख. घ.
च. ज. ट. *भार्या जयशब्दा ।

वायुः संधानम् । संधीयतेऽनेनेति संधानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् ।
अथाधिज्योतिषमित्यादि सामानम् ।

इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता
व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चसेनान्नायेन सुवर्गेण लोकेन (४) ॥

संधिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन ॥

इति लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता
वेदोपास्ते । वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारात् “ इति प्राचीनयोग्योपास्त्व ”
इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंततिरसंकीर्णं चातत्प-
त्यैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च । प्राग्विद्वधोपासनशब्दार्थो लोके गुरुमुपा-
सते (स्ते), राजानमुपास्त इति । यो हि गुर्वादीन्संततमुपचरति स उपास्त
इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च य एवं वेद संधीयते
प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यमोक्षिन्द्रमगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छं-

करमगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायभाष्ये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

“ हृदयस्याग्नेऽव्येत्यथ निहारा अथ वक्षसः ” इतिवदुपप्रदर्श्यन्ते ।
अधिकारविधिप्रदर्शनाय यथा दर्शादयः पट्टयागाः समुच्चिताः फलसाधनमधिकारांशो-
नामेदात्, तथा पञ्चोपनिषदः समुच्चिताः प्रणादिफलकामस्यानुष्ठेया इत्याह—यः
कश्चिदित्यादिना । फलकामिनाऽनुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितकलाय भवति । फलान-
मिसंधिना त्वनुष्ठीयमानं ब्रह्मविद्यार्थं भवति । मेधाहीनेन ब्रह्मणोऽवगन्तुमशक्यत्वान्मेधा-
कामस्य जपोऽपि ब्रह्मविद्यार्थो भवति । श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्धयर्थं यागाद्यनु-

‘घौं न शक्येत इति श्रीकामस्य हे मोऽपि परम्परया ब्रह्मविद्योपयोगीति महत्तात्पर्यं
विद्यासंनिधिसमाज्ञातानां सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणवाचार्थश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दतानविरचितार्यां तैत्तिरीयोपनि-
षत्प्रकाशभाष्यटीकायां शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ शीक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दो-
भ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो
मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो
भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् ।

यश्छन्दसामिति । मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमांबुच्येते
“ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ” “ ततो मे त्रियमावह ” इति च लिङ्गदर्शनात् ।
यश्छन्दसां वेदानामृषभ इवर्षमः । प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्ववाग्व्याप्तिः,
“ तद्यथा शङ्खुना ” इत्यादिश्रुत्यन्तगान् । अत एवर्षभत्वर्षोकारस्य । ओं-
कारो ज्ञानोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैर्षोकारस्य । छन्दोभ्यो वे-
देभ्यो वेदा ह्यमृतं तस्मादमृतादभिसंघभूव । लोकेदेववेदव्याहृतिभ्यः सारिष्टं
जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ओंकारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्य-
स्योकारस्याङ्गसैवोत्पत्तिरेव कल्प्यते । स एवंभूत ओंकार इन्द्रः सर्वकामेशः
परमेश्वरो मा मां मेधया मन्त्रया भूणोतु मीणयतु वलयतु वा । मन्त्रावर्लं हि
श्रीर्भ्यते । अमृतस्यामृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात्, हे देव धारणो
धारयिता भूयासं भवेयम् । किंच शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्य-
मित्येतत् । भूयादिति प्रथमपुरुषविपरिणाम ।

अवान्तरतात्पर्यमभिप्रेत्याऽऽह—यश्छन्दसामित्यादिना । संबभूवेति जन्मवाचके
पदे श्रूयमाणे किमिति “ प्रजापतिर्लोकानभ्यनपत् ” इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेणाऽऽत्मज्ञा-

नयोग्यकार्यश्रेष्ठत्वेन प्रतिमानं व्याख्यायते तत्राऽऽह—न हीति । पुरुषविपरिणाम इति । म्यासमित्युत्तमपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन विपरिणामः कर्तव्य इत्यर्थः ।

जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि-
विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया
पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती
वितन्वाना(१) । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः ।

जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्पतिश्रयेण मधुमभापिणित्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्रा-
भ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रवं (?) श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः
कार्यकारणसंघातोऽस्तिवाति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते । ब्रह्मणः
परमात्मनः । कोशोऽसि । असेरिद्योपऋष्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं
त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकमज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं
सामान्यमज्ञैरविदितैतत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं मे गोपाय-
रज्ञ । तत्प्राप्त्यविस्मरणादि कुर्वित्यर्थः । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्यै ।
होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्त्यानयन्ती । वितन्वाना
विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात् । कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती । अचीरमचिरं । क्षिप्रमेव ।
छान्दसो दीर्घः । चिरं वा कुर्वाणा ।

अचेतनशब्दं प्रति प्रार्थना कर्म, कर्म चेन्द्रशब्देनाभिधानमित्याशङ्क्य ब्रह्माभेदविवक्ष-
येत्याभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्मण इति । ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थधेदोकारः किमिति
सर्वेनोपास्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—मेधयेति । लौकिकमज्ञयेति । शालग्रामादिष्वपि
देवतासु द्विरित्यर्थः । नैतेष्वार्षेयादि सृम्यर्भे । ब्राह्मणोत्पन्नत्वात् ।

वासार्थसि मम गार्धश्च । अन्नपाने च सर्वदा ।
ततो मे श्रियमार्थह । लोमशां पशुभिः सह

१ ख. ग. घ. ङ. ट. 'वै व्याज(विश्रु)ममित्यवाङ्भावःछान्दसः । इदिति श्रो' । २ ख. ग. घ. ङ.
'तत्त्व' । ३ ङ. 'त्मविज्ञानं मे । ४ ट. 'दिना कु' । ५ क. ख. ग. घ. ङ. ञ. ट. 'स्य' ।
होमार्थास्त्वधुनोच्यन्ते मन्त्राः । आ' । ६ ट. 'मा म' । ७ छ. 'बन्ध्यात्मनः । अ' । ८ क. ग. घ.
ख. छ. ञ. ट. 'व । वि' । ९ क. ग. घ. ट. 'दिव्य दे' । ११ क. छ. ग. 'पुदेरि' । १० ग. घ.
ङ. ट. 'म । प्रज्ञ' ।

स्वाहा । आ मां यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
 वि मांऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मांऽऽयन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमांयन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । शमांयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा (२) ।

आत्मनो मम, किमित्याह—वासासि ब्रह्माणि मम गावश्च गाथेति यावत् ।
 अक्षपाने च सर्वदेवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावहाऽऽ-
 नय । अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टाम् । लोमशमजाव्यादियुक्ता-
 मन्येष पशुभिः संयुक्ताभावहेत्यधिकारादौकार एवाभिसंबध्यते । स्वाहा,
 स्वाहाकारी होमार्थपन्नान्तज्ञापनार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः ।
 ब्रह्मचारिणो वि माऽऽयन्तु प्र माऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्तिवत्यादि ।

यशो जनैऽसानि स्वाहा । श्रेयान्वत्स्यंसोऽ-
 सानि स्वाहा । तं त्वां ऋग प्रविशानि स्वाहा ।
 स मां ऋग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्र-
 शाखे । नि रंभाहं त्वयि मृजे स्वाहा ।
 यथाऽऽपः प्रवताऽऽयन्ति । यथा मासां
 अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । घात-
 रायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र
 मां भाहि प्र मां पयस्व (३) ।

वितन्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा घातरा-
 यन्तु सर्वतः स्वाहेतै च ॥

इति छण्ययजुर्वेदीगतैत्तिगीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

यशो यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि । श्रेयान्प्रशस्यतरो वस्यसो
वसीयसो वसुतराद्भुमत्तराद्गोऽसानीत्यन्वयः । किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा
त्वां हे भग भगवन्पूजाधन्प्रविशानि प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैवं भवानीत्यर्थः ।
स त्वमपि मा मां भग भगवन्पूजाधन्प्रविशाऽऽवयोरैकत्वमेवास्तु । तस्मिंस्त्वयि
सहस्रशस्त्रे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्याम् । यथा लोक आपः प्रवता
प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरं संवत्सरोऽ-
हर्जरः । अहोभिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीत्यहानि वाऽस्मिञ्जीर्यन्त्यन्तर्भव-
न्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्वस्य
विधातः, मामायन्त्वागच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थान-
मासन्नगृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलितानां सर्वपापदुःखा-
पनयनस्थानमसि, अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयाऽऽत्मानं प्रपश्य च ।
मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्र-
करणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयार्थम् ।
तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते ।

तथा च स्मृतिः—

“ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथाऽऽर्द्धशतले भ्रूयते पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यगोविन्दमगधत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रीक्षाध्यायभाष्ये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

‘ वस निवासे, वस आच्छादने ’ इति धातुद्वयादुपत्ययः शीलेऽर्थे । वसुर्वसन-
शीलः । पराच्छादनशीलो वा वसुः । अतिशयेन वसुर्वसीयात्तस्माद्दक्षीयसः । ईलोप-
श्छान्तसः । वसुमान्वसुशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—वसुमत्तराद्वेति । पूर्वोक्तस्य
प्रयोजनमाह—किञ्चेति । यदुक्तं ‘ ब्रह्मचारिणो मामायन्तु ’ इति तत्र दृष्टान्त-
माह—यथेति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यामन्दह्यानविरचितायां तैत्तिरीयोपनि-
षच्छ्रीक्षाध्यायटीकायां श्रीक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ व. “दा । अनेकार्थत्वात्तानां तुल्यजातीयानां विशेषबान्धनवत्त्वजातीयपुरुषादिशेषवानता” ।
२ क. ख. प. घ. छ. ट. “नीत्यर्थः । किं । ३ क. मासाः संवत्सरमह” । ४ क. “रो ह्यहर्ज” । ५ क.
“कार्यम् । त” । ६ प. “दर्शो वसु” । ७ छ. प्रस्थे । ८ ख. ग. व. “र्थे । स्वदेशमु वस” ।
९ ट. “लः वसु. । प” ।

अथ शीक्षाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिसौ व्याहृतयः ।
 तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवे-
 दयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा ।
 अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ।
 भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः (१) ।
 मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
 महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति
 वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः ।
 चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींश्चपि मही-
 यन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि ।
 सुवरिति यजूंश्चपि (२) ।

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा अनुक्रा-
 न्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽ-
 न्तरुपासनं स्याराज्यफलं प्रसूयते । भूर्भुवः सुवरित्युक्तोपभदर्शनार्थः । एता-
 स्त्रिस इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मार्थन्ते वेत्यनेन । तिस्र एताः
 प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मार्थन्ते तावत् । तासामियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां
 चतुर्थीं माहाचमस्यापत्यं माहाचमस्यः मवेदयते । उ ह स्म, इत्येतेषां वृत्तानुक्-
 थनार्थत्वाद्विदितवान्ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणं पार्ष्णानुस्मरणार्थम् । ऋषिस्म-
 रणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यत इक्षोपदेशात् । येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याह-
 तिर्मह इति ब्रह्म महद्भि प्रस्य । महद्य व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स

आत्मा । आप्नोतेर्व्यासिकर्मणः । आत्मेतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनाऽऽदित्यचन्द्रब्रह्माक्षभूतेन व्याप्यन्ते यतः । अतोऽङ्गन्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम् । मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूताः । यत आहाऽऽदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मनो लङ्गानि महीयन्ते महनं वृद्धिरुपचयो महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । * अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति मयमा व्याहृतिर्भूरिति । एवमुत्तरोत्तरकैका चतुर्धा भवति ।

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य संबन्धमाह—संहितानिषयमित्यादिना । व्याहृतीनां श्रद्धागृहीतत्वात्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेति ततो व्याहृति-शरीरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मान्तर्हृदये ध्येयत्वेनोपादिश्यत इत्यर्थः । मह इति व्याहृताव-ङ्गिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । तत्र किं साम्यमित्यत आह—महद्भितीति । यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि मध्यभागश्चाङ्गीतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्यापकत्वात्तथा महो-व्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति कल्प्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादा-वयववत्त्वेन कल्प्यन्ते । प्रथमव्याहृतिः पादौ, द्वितीया बाहू, तृतीया शिर इत्यर्थः । व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । इदानीमङ्गविशेषविधिः कथ्यते—भूरिति वा अयं लोक इत्यादिना । तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुष्प्रकाराऽवगन्तव्येति तात्पर्यमाह—अयं लोक इत्यादिना ।

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा मही-
यन्ते । भूरिति वै प्राणः । सुव इत्यपानः ।
सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव
सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा ।
चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स

* अत्र—'व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । इदानीमङ्गविशेषविधिः कथ्यते' इति घ. पुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

वेदं ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति (३) ॥

असौ लोको यजूरपि वेद द्वे च ॥

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योकारः । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् । उक्तार्थमन्यत् ।
ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वा एता भूर्भुवः सुवर्मह इति चतस्र एकैकश-
श्चतुर्धा चतुष्पकाराः । धाशब्दः मकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भव-
न्तीत्यर्थः । तासां यथायत्प्रज्ञानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः । ता यथो-
क्तव्याहृतीयो वेद स वेद विज्ञानाति । किं ब्रह्म । ननु—तद्ब्रह्म स आत्मेति
ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्ष्यमविज्ञातवत्स वेदं ब्रह्मेति । न । तद्विशेषविवक्षुत्वाद्-
दोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो हृदयान्तरूपल-
भ्यत्वं मनोमयत्वादित्य । ' शान्तिसमृद्धम् ' इत्येवमन्तो विशेषणविशेष्यरूपो
धर्मपूगो विज्ञायत इति तद्विवक्षुर्हि (क्षु हि ?) शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स
वेदं ब्रह्मेत्याह । अतो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन (ण) विशिष्टं
ब्रह्म वेदं स वेदं ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यताऽस्थो-
भयोर्ह्यनुवाक्योरेकमुपासनं लिङ्गवच । भूरित्यमौ मत्तितिष्ठतीत्यादिकं लिङ्ग-
मुपासनैकत्वे विधायकाभावाच्च । न हि वेदं उपासितव्यं इति विधायकः
कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके ' ता यो वेद ' इति च वक्ष्यमाणार्थत्वा-
न्त्रोपासनभेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे
देवा अस्मा एवं विदुषेऽङ्गभूता आवहन्त्यानयन्ति बालं स्वाराज्यमाप्तौ सत्या-
पित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजान्वज्जचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः
कृता तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायमाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

एकैका व्याहृतयो यदा चतुष्पकाराश्चिन्त्यन्ते तदा षोडशकलः पुरुष उपासितो मवती-
त्यभिप्रेत्य संक्षेपमाह—ता वा एता इति । स वेदं ब्रह्मेति ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न संकी-
र्यतेऽभिप्रेत्यविविक्तव्ये । किन्तु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुण-
विधानं भविष्यतीति सूचयितुमित्याह—न तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिना । यदि

व्याहृत्यवयवमेव ब्रह्मोत्तरत्रोपास्यते तदेवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेऽग्नौ प्रतिष्ठाभिधानं पठेत । तस्माद्ब्रह्मव्याहृत्यात्मकेदेवताप्राप्त्यभिधानम् । उपासनैकत्वे लिङ्गमाह—लिङ्गाच्चेति । किंचैकत्र प्रधानविद्याविधिरपरत्र गुणविधिरित्येवमनुवाकभेदे चरितार्थं नानन्यभातिद्वं भेदकं प्रमाणमुपलभ्यत इत्याह—विषयकाभावाच्चेति । किं विषयैकात्मक इति भिन्नाविद्याबोधक इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिष्कारकनार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानां दक्षानविरचिताया तैत्तिरी-
योपनिषच्छंकरभाष्यटीकाया शीक्षाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ शीक्षाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षाद्गुणलैर्बध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकार्शः स्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्निह तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षाद्गुणलभ्यते । पाणाविवाऽऽमलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावशक्तिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

स य एपोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं
पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यमयः ।
अन्तरेण तालुके । य एप स्तनं इवावलम्बते ।
सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विव-
र्तते । व्यपोह्यं शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ
प्रतिष्ठति । भुव इति वायौ (१) ।

स इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एपोऽन्तर्हृदये हृदय-
स्यान्तर्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मासपिण्डः प्राणायतनोऽनेकनाडीसुपिर

१ स. "येऽनुवाकभेदप्रमाणं तु नोपासनाभेदविषयतायै वाच्यम् । तस्य गुणपरत्वेनान्यथासि-
द्धत्वात् । तस्मादन्वयात्सिद्धमुपासनाभेदेनैव लिङ्गं प्रमाणं नोपठ" । २ क स ग. च. अ. स. ट.
य क इ' । ३ क. "एक्यत्युपा" । ४ इ "स स त्या" । ५ इ "पासन ।

ऊर्ध्वनालोऽधोमुखी विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष
 आकाशः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत् । तस्मिन्तोऽयं पुरुषः । पुरि शयनात्पूर्णा
 वा भूरादशो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्म-
 णस्तन्मयस्तेदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानो
 तन्मयस्तद्विज्ञो वा । अमृतोऽमरणधर्मा हिरण्ययो ज्योतिर्मयः । तस्यैवंलक्षण-
 स्य हृदयाकाशं साक्षारकृतस्य विदुष आत्मभूतस्येन्द्रस्येदृशस्वरूपं पतिपत्तये
 मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा ।
 सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुकं तालुकयोर्गता । यथैष तालुकयोर्मध्ये स्तन
 इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः केशानामन्तोऽ-
 बसानं मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धभेदश्च इत्यर्थः । तं देशं
 प्राप्स्ये तत्र विनिःसृता । न्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनि-
 र्गता या सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूपपतिपत्तिद्वारमित्यर्थः ।
 तैर्यैवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शा मूर्ध्नो विनिःसृज्याभ्य लोकास्वार्विष्ठाता भूरिति-
 व्याहृतिरूपो योऽग्रिर्मेहतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्नग्नौ पतितिष्ठत्वग्न्यात्मनेमं
 लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा सुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वार्या । पतितिष्ठु-
 तीत्यनुवर्तते ।

तदुपलभ्यत्वादिति । ज्ञानाकारपरिणामिनि मनस्येवोपलभ्यत्वाद्वाचाशेरित्यर्थः ।
 तस्य मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तदपिष्ठान्तृतया हिरण्यनाटी योगशास्त्रे बोध्यते । तस्य शक्ति
 सकलकरणापिष्ठान्तृत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तद्विद्वत्त्वमुक्तमित्यर्थः ।

सुव॒रि॒त्यादि॒त्ये । मह॒ इति॒ ब्रह्म॑णि । आ॒मो॒ति
 स्वार॑र्ज्यम् । आ॒मो॒ति॒ मन॑स॒स्पति॑म् । वा॒क्प॑-
 ति॒श्वक्षु॑ष्पतिः । श्रोत्र॑पतिर्वि॒ज्ञान॑पतिः । ए॒त-
 त्तो॑ षवति । आ॒का॒श॑शी॒रीरं॑ ब्रह्म । स॒त्या॒त्मं
 प्रा॒णार्त्त॑मं॒ मन॑आ॒नन्द॑म् । शान्ति॑समृद्धम्-

मृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्व (२) ॥

वायावमृतमेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सुवारिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेष्व्वात्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराट्भावं स्वयमेव राजाधिपतिर्भवति । अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः । सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किंच यावपतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः । किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् । उच्यते । आकाशशरीरमाकाशः शरीरमस्याऽऽकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्मसत्यं मूर्तामूर्तमनितयं स्वरूपं चाऽऽत्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेष्वाम [राम आ] रमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वाऽऽरामो यस्मिंस्तत्प्राणारामम् । मनआनन्दम् । आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरूपशमः शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, त्वास्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृती तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायभाष्ये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स्वाराज्यं निरङ्कुशमैश्वर्यं जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणं न भवतीत्याह— अङ्गभूतानां देवानामिति । सावधिकमैश्वर्यमेवाऽऽह— प्राप्नोतीत्यादिना ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्याणाम् आनन्दज्ञानविरचित्यायां तैत्ति-
रीयोपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां शीक्षाध्याये पञ्चोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ शीक्षाध्याये सप्तमोऽध्यायः ।

यदेतद्ग्याहत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादिपाङ्क्तस्वरूपे-
णोपासनमुच्यते । पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपत्तिः । ततः पाङ्क्तत्वं सर्वस्य ।
पाङ्क्तश्च यज्ञः । “पञ्चपदा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः” इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं
लोकाद्यात्मान्तं च पाङ्क्तं परिकल्पयन्ति (ति) यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन
यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्क्तमिदं
सर्वमित्यत आह—

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्नि-
र्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा इति लोकपाङ्क्तम् । अग्निर्वायुरादि-
त्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश
आत्मेति भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराड्भूताधिकारात् । इत्यधिभूतमित्यधिलो-
काधिदेवतापाङ्क्तद्वयफलक्षणार्थम् । लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् ।

उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण हिरण्यगर्भोपासनविषय इत्याह— यदेतदित्यादिना ।
पृथिव्यादेः कथं पाङ्क्तत्वमित्याकाङ्क्षाया पङ्क्त्याख्यस्य च्छन्दसः संपादनादित्याह—
पञ्चसंख्येति । न केवलं पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपादनं यज्ञत्वसंपादनमपि कर्तुं
शक्यत इत्याह— पाङ्क्तश्च यज्ञ इति । पत्नीयनमानपुत्रदैवमानुषवित्तैः पञ्चभिः संपाद्यत
इति यज्ञः पाङ्क्त इत्यर्थः ।

अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः

समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म
मांसं स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय
कपिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्ते-
नैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति (१) ।

सर्वमेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं पाङ्क्तमयमुच्यते—प्राणादि वायुपाङ्क्तम् । चक्षुरा-
दीन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि धातुपाङ्क्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम् । वाहं
च पाङ्क्तमेवैत्येतदेवमधिविधाय परिकल्पयन्निवेदं एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिद्-
पिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह—पाङ्क्तं वा इदं सर्वं पाङ्क्तेनैवाऽऽध्यात्मि-
केन संख्यासामान्यात्पाङ्क्तं वाहं स्पृणोति वलयति पूरयति । एकात्मतयोप-
लभ्यत इत्येतदेव । पाङ्क्तमिदं सर्वमिति यो वेद स प्राजापत्यात्मैव
भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-

भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायभाष्ये

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

“ उक्तदृष्टिर्निकुष्ठे कलवती ” इति न्यायाद्वाङ्मपाङ्क्तरूपेणाऽऽध्यात्मिरूपाङ्क्त-
त्रयमवगन्तव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—एकात्मतयेति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृष्णानन्दज्ञानविरचितायां तैत्ति-
रीयोपनिषच्छंकरभाष्यश्रीवाया शीक्षाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ शीक्षान्यायेऽऽमोऽनुवाकः ।

ध्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च पाङ्क्तस्वरूपेण तस्यै-
वोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्योङ्कारस्योपासनं विधित्स्वते ।
परापरब्रह्मदृष्ट्या लुपास्वमान ओङ्कारः शब्दमानोऽपि परापरब्रह्मवाप्तिसाधनं
भवति । स ह्यात्मनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च । प्रतिमेव विष्णोः । “ एते-
नैवाऽऽपत्तेनैकतरुमन्वेति ” इति श्रुतेः ।

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् ।

ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोकारेण व्याप्तम् । " तद्यथा शङ्कुना " इति श्रुत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोकार इत्युच्यते ।

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकमवतारयति— व्याहृत्यात्मन इत्यादिना । वेदविदां हि सर्वाः क्रिया ओंकारमुच्चार्य प्रवर्तन्ते ततस्तस्य अद्भागृहीतत्वात्तत्परिहारेणोपादिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदतस्तमादायैशोपासनं विधीयत इत्यर्थः । नन्वोकारस्य शब्दमात्र-स्याचेतनत्वाद्ब्रह्मनेनोपासित इतिज्ञानाभावात्कथं फलदातृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— परापरेति । प्रतिमाद्यर्चनमिव सर्वेश्वर एव फलदातेति भावः । ओंकारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह—ओमितीदमिति । सर्वास्पर्दत्वमोकारस्य ब्रह्मणा सादृश्य-मित्यर्थः ।

ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अण्वो श्राव-
येत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गा-
यन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शस्त्रयन्ति ।
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगुरं प्रतिगृणाति । ओमि-
ति ब्रह्मा प्रसीति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजा-
नाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह
ब्रह्मोपामवानिति । ब्रह्मोपामोति (१) ॥

ओं दज ॥

इति कृष्णवज्रुर्वदीयैत्तिरीषोपनिषदि शीक्षाध्यायेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ओंकारस्तु-यर्षमुत्तमं ग्रन्थः । उपास्यत्वात्तस्य । ओमित्येतदनुकृति-
रनुकरणम् । करोमि मास्यामि चेति कृतवृत्तमोमित्यनुकरोत्यन्वयः । अत
ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वा इति भसिद्धावरोतका । भसिद्धं

ह्योकारस्यानुकृतित्वम् । अपि च “ ओ श्रावय ” इति प्रैषपूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः । ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति प्रैषपूर्वकमाश्रावयति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । जुष्टोपीत्युक्त ओमित्येवानुष्ठां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाऽऽह । ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वेदमुपास्यमानोऽस्मीति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति । उवाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा ब्रह्म परमात्मा तमुपास्यमानोऽस्मीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नोमित्येवाऽऽह । स च तेनोकारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवचनं यस्मात्तस्मादोकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-

भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रीशाध्यायमाप्त्येऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

शस्त्राणि गीतिरहिता ऋच उच्यन्ते । प्रतिगरमिति । ओ यामो देवेतिशब्दमध्वर्युः प्रतिगृणाति होतुः शंसनं प्रति । प्रतिशंसनमुच्चारयतीत्यर्थः । प्रवक्ष्यामिति । “ वच परिभाषणे ” इत्यस्य रूपं प्रथमव्याख्याने । द्वितीये “ वह प्राप्णे ” इत्यस्य द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दानन्दानन्दविरचितानां तैत्तिरीयोपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां श्रीशाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ श्रीशाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्रयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च

स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रव-
चने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।

विज्ञानादेवाऽऽप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात्स्त्रीतस्मार्तानां कर्मणामानर्थक्यं
प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोप-
न्यासः । ऋतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं
ब्रह्मयज्ञो वा । एतान्युतादीन्यनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं च सत्यवचनं
यथाव्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तः-
करणोपशमः । अग्रय आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च
पूज्याः । मानुपमिति लौकिकः संबन्धहारः । तस्य यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा
चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्यागमनमित्यर्थः ।

व्यवहितानुवाकेन संबन्धमाह—विज्ञानादेवेत्यादिना । अपरविश्वासहकारितया
तत्फलनेन फलवत्त्वसिद्धयर्थमुत्तरानुवाकारम्भ इत्यर्थः । लौकिकसंबन्धहारो विवाहादिः ।

प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।

सत्यमिति सत्यवचां राशीतरः ।

प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः । पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् । सर्वैरैतैः कर्मभिर्यु-
क्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्याय-
यमवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं अर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानाय चं च परं श्रेयः ।
प्रवचनं च तद्विस्मरणार्थं धर्मप्रवृत्त्यर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः
कार्यः । सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्यवचाः सत्यमेव
वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राशीतरो रशितरस्य गोत्रो
राशीतराचार्यो मन्यते ।

* पुन. पुनः स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्यमाह—सर्वैरैतैरिति । किमिति यत्नतोऽ-
नुष्ठेये तत्राऽऽह—स्वाध्यायाधीनमिति । प्रयाणाम्युषिणां मतभेदोपन्यामेन स्वाध्याय-
प्रवचनयोरेवाऽऽदरं विवृणोति—सत्यमित्यादिना ।

तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः ।

स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको
मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः (१) ॥

प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च पद् च ॥

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तप इति तप एव कर्तव्यमिति । तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपःपरस्तपोनित्य इति वा नाम । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायभाष्ये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यावरन्द्वजानविरचिताया तैत्तिरीयोपनि-
षच्छंकरभाष्यटीकायाः शीक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ शीक्षाध्याये दशमोऽनुवाकः ।

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरे-
रिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ।

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः । स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये प्रकरणात् । विद्यार्थे हीदं प्रकरणम् । न चान्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृ-
क्षस्य रेरिवा प्रेरयिताऽन्तर्प्राप्त्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिथोच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वकारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं पवित्रं

परमं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम सोऽहमुर्ध्वपवित्रः । वाजिनीय वाजवतीव ।
वाजमघ्नं तद्गति सवितरीत्यर्थः । यथा सवितर्यमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं मसिद्धं
श्रुतिरमृतिशतेभ्य एव स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि ।

स्वाभ्यायार्थे इति जपार्थे । “इये त्वेति शाग्या लिनत्ति” इतिवत् । अन्यत्र वि-
नियोजक ध्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह—न चान्यार्थस्त्वामिति । अक्षितमसी
त्यादिषट्शुपासनाविधिविशं(विशे)पत्व वा वक्तुं न शक्यते । ज्ञानसाधनक्रियविधे
प्रकान्तत्वादित्यर्थे ।

द्रविणं च सर्वर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः ।

इति विशङ्कोर्वेदानुवचनम् (१) ॥

अहं पद ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

द्रविणं घन सर्वर्चसं दीप्तिमत्तदेवाऽऽत्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं
वाऽऽत्मतत्त्वपकाशस्त्वात्सर्वर्चसम् । द्रविणमिव द्रविण मोक्षमुखहेतुत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः । सुमेधा. शोभना मेधा सर्वज्ञ-
रक्षणाय यस्य मम सोऽहं सुमेधाः । ससारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सु-
मेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्मोऽक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः । अक्षितो वाऽमृतेन
बोक्षितः सिक्तः । “अमृतोक्षितोऽहम्” इत्यादिवाहणम् । इत्येव विशङ्कोर्वेदानु-
वचनं वेदानुवचनम् । आत्मन कृतकृत्यताग्न्यापनार्थं वामदेवप्रिशङ्कुनाऽऽ-
र्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राभ्याम् आत्मप्रियाप्रनाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो
विद्योत्पत्त्यर्थोऽव्यगम्यते । नूत चेत्यादिकर्षोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचन-
पाठोदेतदवगम्यते । एव श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्षसु युक्तस्य निष्प्राप्त्यर्थं परं
“ब्रह्म विविदिषोऽरापाणि दर्शनानि मादूर्ध्वन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥

इति श्रीमत्परमहगपरिमाणराजार्थगान्दिभगवत्पूज्यपादशिक्षाप्यश्रीमच्छ-

करभगवतः श्रुतेः तैत्तिरीयोपनिषच्छिक्षाध्यायमाप्त्ये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अहं वृक्षस्येतिमन्त्रम्यषिंस्त्रिशङ्कुः, पशुच्छिन्नः, परमात्मा देवता, ब्रह्मविद्यार्थे जपे विनियोगः । न केवलमस्य जपे विद्यार्थः पूर्वोक्तानि कर्माण्यधीत्याह—ऋतं चेत्यादिना ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजगणेश्वरश्रीमच्छंकरभगवत्पिण्डानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छास्त्रभाष्यटीकाया श्रीहस्ताप्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ शीक्षाप्यान एकादशोऽनुवाकः ।

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनर्मनुशास्ति ।

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्निपमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्याऽऽत्मज्ञानमज्जसैवोत्पद्यते । “तपसा कल्पपं हन्ति विशयाऽमृतमश्रुते” इति स्मृतिः । वक्ष्यति च—तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति । अतो विशोत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायां च विद्यया “अमयं प्रतिष्ठां विदन्ते” “न विभेति कुतश्चन” “किमहं साधु नाकरवम्” इत्येवमादिना कर्मनैर्दिकचन्य दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विशोत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति । मन्त्रवर्णाच्च—“अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्रुते” इति । ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेशानर्थव्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यनियमार्थः । वेदमनूच्याध्याप्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनं शिष्यमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासागच्छत्वा गुरुकुलात् समावर्तितव्यमिति । “सुद्ध्वा कर्माणि चाऽऽरभेत्” इति स्मृतेश्च ।

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यमाह—वेदमनूच्येत्यादिना । विद्योत्पत्त्यर्थं नित्यनैमित्तिकाः न्यवश्याऽन्यनुष्ठेयानीत्येको नियम उक्तः । प्रागेव चानुष्ठेयानीति नियमान्तरमाह—प्रागुपन्यासाच्च कर्मणाभिति । समहवानय विवृणोति—केवलेत्यादिना । अविद्यया कर्मणा मृत्युमधर्मं तीर्त्वंति मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः ।

“ क्लृप्तं च स्वाध्यायप्रवचने च ” इत्यादिना पूर्वत्र कर्मानुष्ठानमुक्तमेवातः पौनरुक्त्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह-कृतादीनामिति । विश्वारमकृत्वा गुरुकुलान् निवर्तितव्यम् । किंत्व-
ध्ययनविधेरर्थविबोधक (न)द्वारेण पुरुषार्थपर्यवसायितासिद्धयर्थमक्षरग्रहणानन्तरमर्थाव-
बोधे प्रयतितव्यमित्याह-ग्रन्थग्रहणादन्विति । वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरप्येतच्छ्रु-
तिविरुद्धेत्याह-अतोऽत्रगम्यत इति ।

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायाऽन्मा
प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमा-
हृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ।

कथमनुशास्तीत्याह-सत्यं वद यथाममाणावगतं वक्तव्यं तद्वद । तद्वद्धर्मं
चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायाद-
ध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्यायाऽऽचार्याय प्रियमिदं धनमा-
हृत्याऽऽनीय दत्त्वा विद्यानिष्कार्यम् । आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरुषान्दारानाहृत्य
प्रजातन्तुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या । अनु-
त्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणां तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।
प्रजासंतननप्रजातिव्यतिदेशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननधेयेतदेकमेवावश्यम् ।

वक्तव्यमिति । वननाहं परस्य हितमित्यर्थः ।

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदि-
तव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्र-
वचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् (१) ।

“ सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याय प्रमदनमनृतप्रसङ्गः ।
प्रमादसन्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याऽप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । + अन्य-

+ अथ च. पुण्ये ' अमु एतदनिपये दोषयुक्तं, " योऽनृतं वदति गम्यात्. एष परिशु-
क्तः " इति । " न प्रमादसन्दसामर्थ्यात् परम् " इति वदते. । इत्यर्थः ३६ दृश्यते ।

१ अ. क. घ. "सत्यं च प्र" । २ अ. "विश्व-रम" । ३ अ. "शोभादे" । ४ अ. "द्वेषे" ।

याऽसत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेय-
विषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः स न कर्तव्यः । अनुष्ठानञ्च एव धर्म इति यावत् ।
एवं कुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिविभूतिस्तस्यै भूत्यै
भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रम-
दितव्यम् । स्वाध्यायोऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते
हि नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः ।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो
भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव ।
अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि ।
तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्य-
स्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि
(२) । नो इतराणि ।

तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृभ्यो कर्मणी कर्तव्ये । मातृ-
देवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेव आचार्यदेवोऽ-
तिथिदेवो भव । देवताघट्टपास्यां एत इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यान्य-
निन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया ।
नो अकर्तव्यानीतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकंपाचार्याणां
सुचरितानि शोभनचरितान्याम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यान्यदृष्टा-
र्थान्यनुष्ठेयानि । नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचा-
र्यकृतान्यपि ।

ये के चास्मच्छ्रेयास्तो ब्राह्मणाः ।

तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रशंसितव्यम् ।

ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मरस्मदस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रशसितव्यम् । प्रशसनं प्रश्नासः श्रमापनयः, तेषां श्रमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां चाऽऽसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रशसितव्यं प्रश्नासोऽपि न कर्तव्यः । केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ।

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । हिंया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् (३) । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा ते वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ।

किंच यद्विचिदेयं तच्छ्रद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । हिया लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते चाऽऽचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनो विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरमयुक्ताः । अलूक्षा अलूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अष्टाधिनोऽ-

• इ. उक्तं शिष्याया " देवनिवृत्ति विचारण्येवम् " इति वर्तते ।

१ ग. ग. प. "यतिः" । २ ग. ग. प. "स्वाधेदु" । ३ व. "धामाः स्युत्" ।

कामहता इत्येतत्स्युर्भवेयुः । ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरंस्तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण संदिशमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्वमुपनयेद्ये तत्रेत्यादि ।

एवं कर्तव्यमर्थमुपदिद्यानुष्ठानकाले समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इत्याह—अथैवमित्यादिना । अपरप्रयुक्ता इति । स्वतन्त्रा इत्यर्थः । अभ्युक्ता अभिशस्ता इत्यर्थः ।

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदो-
पनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासि-
तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् (४) ॥

स्वाध्यायमवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि स्याच्चेतु
वर्तेरन्तस्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षाध्याये
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदो-
पनिषद्देवरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेशवा-
च्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मा-
देवं यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैतन्ना-
नुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषच्छीक्षाध्यायमाप्त्ये
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पुज्यपादशिरचितार्थां तैत्तिरी-
योपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां शिक्षाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा ।
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः ।
 नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
 ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिपम् । क्रत-
 म्वादिपम् । सत्यमवादिपम् । तन्मामावीत् । तद्
 कारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्दकारम् । ॐ
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः (१) ॥

सत्यमवादिपं पञ्च च ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्याये
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

* अतीतविद्यामाप्स्युपसर्गमनार्थं शान्तिं पठति—शं नो मित्र इति ।
 व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ।

शं नो मित्र इति । तदपरं ब्रह्म मामपरविद्यार्थिनमावीदरक्षदित्यर्थः ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थं किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय-
 लतं विद्यासध्यपेक्षेभ्य आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संरताभ्यां विद्याया वा कर्मा-
 पेक्षायाम् केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् ।
 समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात् । “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो
 द्विजन्मना” इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनाऽऽत्मज्ञानादिना ।
 “विद्वान्पजते” “विद्वान्याजयति” इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः
 मददर्पते सर्वत्र । “ज्ञान्या चानुष्ठानम्” इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थं
 इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयां नावोप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात् ।

* 'अतीत' इत्यात्म्य 'पूर्वम्' इत्यन्तं क. रा. ग. घ. ङ. च छ. म. ट. दुस्तथैतु न विपते ।

१ ग. घ. 'वाप्येत वे' ।

आद्यानुवाके केवलाया विद्याया निःश्रेयससाधन-वमुक्तमपि स्फुटीकर्तुं कर्मविधिमुपलभ्य प्रसङ्गात्पुनर्विचारयित्तुमुपक्रमते—अधैताच्चिन्त्यत इत्यादिना । विवेकार्थमिति पृथक्फ-
लत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । ' भूतं मव्यायोपदिश्यते ' इति न्यायेनाऽऽत्मज्ञानस्यापि कर्म-
कर्तृसंस्कारतया कर्मविधिशेषत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यार्थवादमात्रत्वात्कर्मस्य एव परं श्रेय
इति पूर्वः पक्षः ।

नं । नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्यानित्यत्वं प्रसि-
द्धं लोके, कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात्तच्चानिष्टम् । “ तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयते ” इतिन्यायानुसृहीतश्रुतिविरोधात् । काम्यप्रतिपिद्वयोरनार-
म्भादारब्धस्य च कर्मण उपभोगेन क्षयाच्चित्यानुष्ठानार्थं ज्ञाननिरपेक्ष एव
मोक्ष इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसंभवाच्चन्मित्तशरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नो-
तीति प्रत्युक्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च ।
यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि । तच्च न । श्रुतज्ञानव्य-
तिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते भोपासनामपेक्षतै ।
उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते । मोक्षफलमर्थान्तरमसिद्धं च स्यात् ।
“ श्रोतव्यः ” इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण “ मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” इति
यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् ।

सिद्धान्तमाह—न नित्यत्वादित्यादिना । यद्यप्यध्ययनविधिर्प्रैत्यु(यु)क्त्या कृत्वो वेदार्थ
एकेन विचारितव्यस्तथाऽप्यध्ययनविधौ प्रतिवर्क्याध्ययनं प्रतिवाक्यार्थविचारं च व्यापारमे-
दात्तर्प्रैत्यु(यु)क्त्याऽभ्युदयकामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानिवत्त्वमात्रेण कर्मण्यधिकारसंभ-
वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगित्वात् समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे प्रमाणमस्तीत्या-
ह—तच्च नेति । यद्यपि चाध्ययनविधिर्प्रैत्युक्त्या वेदान्तविचारोऽपि कृतो गुरुकुल एव तथाऽपि
न समस्तवेदार्थज्ञानवतोऽधिकारः । उपासनासाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पृथग्भावादित्याह—
श्रुतज्ञानेति । श्रुताद्गुरुकुले विचारिताद्वाक्यात्कर्मानुष्ठानोपयोगि यज्ज्ञानं तावन्मात्रेण

१ क. ग. च. अथ प्रत्यादावाया । ख अथाऽऽथ आ । ण अथाऽऽदावायवाद आ ।
झ. अथाऽऽदावया । २ ट "स्कारार्थत" । ३ ख ग च ट "स्येय चानि" । ४ ख. ग. च. "य
तत्प्रत्यवायानुत्पत्तेज्ञान" । ५ क ख ग च ट "तनम" । ६ ट "ते। मागभावात् । उ" । ७ ख.
ग. झ. प्रयुक्त. कृ । ८ क. ग च "वाक्यवन्म" । ९ ख ग झ "प्रयुक्ताभ्यु" । १० ख. "नत्वमा" ।
११ ग. "त्वादप्र च" । १२ ख ग "दुक्तो वे" । १३ ख ग. झ. न. "तनवा" ।

कर्मण्यधिक्रियते न ब्रह्मसाक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेकमावादित्यर्थः । अध्ययनवि-
धिव्यापारोपरमेऽनुष्ठेयं तथाभूतं ब्रह्मोपासनमेव नास्ति, मानामावादिति न वक्तव्यमि-
त्याह—उपासनं चेति । एतच्च कर्ममीनांसान्यायाङ्गीकारमात्रेणोक्तम् । वस्तुतश्च श्रोत-
व्यविधिप्रयुक्त एवोपनिषद्विचारारम्भो मित्ताधिकारः । कर्मकाण्डविचारोऽप्युत्तरविधि-
प्रयुक्त एवेति प्रकटार्थं प्रतिष्ठितम् ।

एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानां च
कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरणञ्चरादिकार्यारम्भ-
सामर्थ्यानामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसाप-
र्ध्वम् । एवं विद्यासहितैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेत् । न । आरभ्यस्या-
नित्यत्वादित्युक्तो दोषः । वचनादारम्भोऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञाप-
कत्वाद्बचनस्य । वचनं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकं विद्यमानस्य कर्तुं । न
हि वचनश्रुतेनापि नित्यमारभ्यत आरब्धं वाऽविनाशि भवेत् ।

केयलं कर्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनमिति पक्षान्तरमा-
शङ्क्य निषेधति—एवं तर्हीत्यादिना । “ न स पुनरावर्तते ” इति वचनादारम्भोऽपि
मोक्षो नित्य इति न शक्यं वक्तुम् । प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञापक-
त्वात् । न चाऽऽरम्भस्य नित्यत्वे योग्यत्वं प्रसिद्धम् । अन्यथा वचनस्य कारकत्वप्रस-
ङ्गात् । “ अन्धो मणिमिन्दत् ” इत्यादिव्यपि योग्यतावरूपनप्रसङ्गादित्याह—न ज्ञाप-
कत्वादित्यादिना ।

एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् । विद्याकर्मणी मोक्ष-
प्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसं-
स्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः ।
गतिश्रुतेराप्य इति चेत् । सूर्यद्वारेण “तयोर्ध्वमायन्” इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः
माप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्याद्गन्तृभिश्चानन्यत्वादाकाशादिफारण-
त्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः । अतो नाऽऽप्यो
मोक्षः । गन्तुरन्याङ्गिभिर्दं देशं गतिं भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं
यच्चचेनैव गम्यते तत् । अनन्यत्वप्रसिद्धेऽपि । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत् ”
“ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ” इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः ।

कर्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति समुच्चयं निरस्य सप्तसमुच्चयेऽप्यतिदिशति—
 पृतेनेति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । मोक्षेति । मोक्षस्य प्रतिबन्धहेतुरविद्याधर्मा-
 दिस्तान्निवर्तके विद्याकर्मणी न स्वरूपोत्पादके । ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वम् । प्रध्वं-
 सस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । “ भिद्यते हृदयग्रामिः ” इत्यादिश्रुतेः ।
 केवलविद्यासाधयेवाविद्यानिवृत्तिः । न तत्र विद्यायाः सहकार्येपेक्षा । कर्मफलं त्वन्यदेव
 प्रसिद्धमित्याह—न कर्मण इति । उत्पत्तिः पुरोडाशादेः । संस्कारो ब्रह्मादेः विकारः
 सोमस्य । आग्निर्देस्य । कर्मफलं प्रसिद्धम् । आत्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वदना-
 घेयातिशयत्वाद्दिकार्यत्वाज्जिज्ञासत्वाच्च कर्मफलद्वैपरीत्यमित्यर्थः । गतिश्रुतेरिति । अ-
 र्विरादिगतिश्रवणाद्ब्रह्माण्डाद्ब्रह्मिःस्थितब्रह्मप्राप्तिर्भोक्तः । ततो नित्यासत्त्वमसिद्धमित्यर्थः ।
 गत्वा प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा वा, नोभयथाऽपीत्याह—न सर्व-
 गतत्वादिति ।

गस्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्याद्यद्यप्याप्यो मोक्षस्तदा
 गतिश्रुतीनां, “ स एकधा ” “ स यदि पितृलोककामो भवति ” “ स्त्रीभिर्वा
 यानैर्वा ” इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेन्न । कार्यब्रह्मविषयत्वा-
 चासाम् । कार्यं हि ब्रह्मणि रूपादयः स्युर्न कारणे “ एकमेवाद्वितीयम् ”
 “ यत्र नान्यत्पश्यति ” तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । विरोधाच्च
 विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि
 विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः
 कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या
 स्यादन्यतरस्य च मिथ्यात्वमसङ्गे युक्तं यत्स्वामाविकाङ्क्षानविषयस्य द्वैतस्य
 मिथ्यात्वम्, “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ” “ अय
 यन्नान्यत्पश्यति तदल्पम् ” “ अन्योऽसावन्योऽहमस्मि ” “ उद्वरमन्तरं
 कुरुते ” “ अय तस्य भयं भवति ” इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । सत्पत्त्वं चैकत्व-
 स्यैकधैवानुद्रष्टव्यम् । “ एकमेवाद्वितीयम् ” “ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” “ आत्मैवद्
 सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संमदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते ।
 अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याक-
 र्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ।

गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यं शङ्कापूर्वकं दर्शयति— गत्यैश्वर्येत्यादिना । समुच्चयमभ्युप-
गम्य कर्मकार्यं किञ्चिन्मोक्षे न संभवतीत्युक्तम् । सोऽपि न संभवतीत्याह— विरोधा-
द्येत्यादिना ।

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत् । विहित-
त्वात्कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत् । यद्युपमृश्य कर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्व-
विज्ञानं विधीयते । सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्तः
कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो
न युक्तः । ममाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेन्न । पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् ।

यदि कर्त्रादिकारकभेदस्य सत्यत्वांशमपवाच्यं ब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदा मिथ्यार्थत्वा-
त्कर्मविधीनामप्रामाण्यं स्यादित्याह— विहितत्वादिति । शङ्का विवृणोति— यदीत्या-
दिना । अध्ययनविधिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषार्थोपदर्शकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । न
च भेदस्य सत्यत्वेन । ततः प्रसिद्धिसिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियासमर्पणादाग प्रवृत्तानां
प्रामाण्यं न विरुध्यत इत्याह— न पुरुषार्थेति ।

विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहंतोर-
विद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्यामकाशकत्वेन मत्तेति न विरोधः ।
एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथा-
मात्रमेव कारकास्तित्वमुपादायोपासत्वरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं पुमुन्नूणां
फलाभिर्ना च फलसाधनं न कारकास्तित्वे ष्यामिष्यते । उपचितट्टरितप्रतिप-
न्वस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते । तदक्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्तत्राविद्यानि-
वृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः ।

संभ्रमकार्यं विवृणोति— विद्योपदेशपरा तावदित्यादिना ।

अपि चानात्मदर्शिनो ज्ञानात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि ।
ततस्त्वत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणाऽऽत्मैक-
त्वदर्शिनो विषयामावात्कामानुत्पत्तिरात्मनि चानभ्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्म-
न्पदस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः ।

पूर्वं सत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधमादाय समुच्चयो निरस्तः । इदानीं कौम्यकामिविषयत्वेन विरोधमाह—अपि चेत्यादिना ।

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्मलाभे तु पूर्वोप-
चितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत
एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मविधि-
श्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ।

समसमुच्चयं निरस्य गुणप्रदानभावेनापि समुच्चयं निरस्यति—विरोधादेव चेति ।
विद्या चेत्कर्माणि स्वफले नापेक्षते विरुद्धत्वाभिद्विगुणधर्मवद्वतुगमनं कथं तर्हि विद्यासंनि-
धाने कर्मणा पाठ इत्यत आह—स्वात्मलाभे त्विति । कर्मणा विद्यासाधनत्वं श्रुत्वा
गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठन्ते कर्मनडाः ।

एवं तर्थाश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहि-
तानि कर्माणीत्येकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः । न ।
कर्मानेकत्वात् । न द्यप्रिहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं शमो
दमोऽर्हिसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतया-
न्यसंकीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च—“ तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्योत्पत्ति-
संभवात्कर्मार्यत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः । कर्मसाध्यायां च विद्यायाः सत्यां
गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं
लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मलोकद-
र्शनः कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्वापि
विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकादिरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृ-
त्तिरेव स्यात् । “ प्रवजिष्यन्वा भरोऽहमस्मात्स्थानादस्मि ” इत्येवमादिश्रुति-
लिङ्गदर्शनात् । कर्म प्रति श्रुतेर्यत्नापि स्वदर्शनाद्युक्तमिति चेदप्रिहोत्रादिकर्म
प्रति श्रुतेरधिको यत्नो महान्श्च कर्मण्यपासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादप्रिहोत्रादी-
नाम् । तपोब्रह्मचर्यादीनां चेताराश्रमकर्मणा गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाध-
नापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुत्पवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्येति चेन्न । जन्मान्त-
रकृतानुग्रहात् ।

एवं तर्हीति । श्रुतिस्मृतित्वाश्रमान्तराणामपि विहितत्वाविशेषात्तदीयकर्मसु कर्म-
त्वाविशेषाच्च आभ्यधर्मरागिणामेवैतन्नोच्यमित्याह—न कर्मनिफत्वादिति । असंकीर्ण-
त्वादिति । हिंसाद्यमिश्रितत्वादेत्यर्थः । इत्थं कर्मणो विद्यासाधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्य-
मावश्यकमित्याह—जन्मान्तरोति । कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेऽपि न सर्वैरनुष्ठेयत्व-
मित्यत्र हेत्वन्तरमाह—लोकार्थरवाच्चेत्यादिना । गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वेन वैक-
ल्पिकमनुष्ठानमुक्तं तत्रातुल्यबलत्वेन विकल्पमास्तिपति—कर्म प्रति श्रुतेरिति ।

यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नासौ दोषः । यतो जन्मान्तर-
कृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं
मति । येन जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्त्वा अवि-
रक्ता विद्याद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्र-
तिपत्तिरेवेप्यते । कर्मफलवाहुल्याच्च पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्या-
संख्येयत्वात् । तस्मिन् च पुरुषाणां कामवाहुल्याच्चदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः
कर्मसूपपद्यते । आशिषां वाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्युपायत्वाच्च ।
उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो
नोपेये ।

जन्मान्तरकृतानुग्रहादिति परिहारवाच्यं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना । कर्मणि
यत्नाधिनपस्यान्यगासिद्धत्वाद्द्विकल्पाविघातकत्वं न संभवतीत्यर्थः ।

कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचित-
दुरितप्रतिबन्धक्षयदेव विद्यात्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपानिपच्छ्रवणादियत्नोऽन-
र्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि मतिबन्धक्षयदेव विद्यात्पद्यते न
स्वीश्वरमसादृतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां
च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमननिर्दिध्यासनाना-
नाम् । अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि । सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च
श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजराचार्यमोक्षिन्मगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीपच्छं-

करभगवतः कृतां तैत्तिरीयोपनिषच्छीशाध्यायभाष्ये

सादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

इदानीं गृहस्थाश्रमकर्मणा बाहिरङ्गत्वं संन्यासाश्रमकर्मणा स्वन्तरङ्गविद्यासाधनत्वमिति विशेषं दर्शयितुं चोद्यमुद्गावत्यति—कर्मनिमित्तत्वादित्यादिना ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पिडिष्यानन्ददानविरचितायां तैत्तिरी-
योपनिषच्छाकरभाष्यटीकायां शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

शं नः शीक्षां सह नो यश्उन्दसां भूः स यः पृथिव्योमित्यृतं चाहं वेदम-
नूच्य शं नो द्वादश ॥

शं नो मह इत्यादिव्यो नो इतराणि त्रयोविज्ञानिः ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्षमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रुमः । नमो
ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदि-
ष्यामि । सत्त्वं वदिष्यामि । तन्मार्गवतु ।
तद्वक्तारं वतु । अवंतु माम् । अवंतु वक्तारम् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ॥

इति ऋष्यग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि शीक्षाध्यायः

समाप्तः * ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमद्द्वेषिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये प्रथमः

शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भ-
गवदानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छाकरभाष्यटीकायां

प्रथम शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

* तैत्तिरीयारण्यककर्मणे सप्तमप्रपाठकस्य समाप्तम् ।

अथ तैत्तिरीयोपनिषदि
द्वितीयो ब्रह्मवल्त्यध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽलुवाकः ।

हरिः ॐ ।

शं नो मित्रः शं बरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो
ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मं वदिष्यामि । ऋतं वदि-
ष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मार्गवतु ।
तद्वक्तारमवतु । अर्धतु माम् । अर्धतु वक्तारम् ॥
सह नाववतु । सह नो भुनक्तु । सह वीर्यं
करवावहे । तेजस्विं नावधीतमस्तु मा विद्वि-
षावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शं नो मित्र इत्याद्यतीताविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं
तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते-शं नो मित्र इति ।
सह नाववत्विति च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववत्स्पष्टम् । सह नाववतु नौ
विष्णुचार्यौ सहैवावतु रसतु । सह नो भुनक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्यादि
निमित्तं सामर्थ्यं करवावहे निर्वर्तयावहे । तेजस्विं नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं
स्वधीतमस्तु । अर्थज्ञानयोग्यमस्तिवत्यर्थः । मा विद्विषावहे विद्याग्रहणनिमित्तं
शिष्यस्याऽऽचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीर्मा
विद्विषावहा इति । मन्वेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहे । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति

त्रिवचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नमद्यमनार्थं चेयं शान्तिः । अविघ्ने-
नाऽऽत्मविद्यामाप्तिराशास्पते तन्मूलं हि परं श्रेय इति ।

शान्तिद्वयस्यापौनरुक्त्यमाह— शं नो मित्र इति । इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवदु ।
साधारण्येन मया पूर्वं प्रार्थितत्वादित्यर्थः । असाधारण्येन परविद्योपसर्गशान्त्यर्थमाह—
सह नावचरिषति । नावाचयोस्तेजस्विनोरधीतं तेजस्यस्त्विति योजना ।

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ।

संहितादिविषयाणि कर्मभिराधिकरूढान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं चान्तःसो-
पाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । नचैतावताऽशेषतः सं-
सारबीजस्योपमर्दनमस्तित्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूत-
सर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते— ब्रह्मविदामोति परमित्यादि । प्रयो-
जनं चास्या ब्रह्मविद्याया अनिद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः ।
वक्ष्यति च— “ विद्वाञ्च विभेति कुतश्चन ” इति । संसारनिमित्ते च सत्यमर्थं
प्रतिष्ठां च विन्दत इत्यनुपपन्नम् । “ कृताकृते पुण्यपापे न तपतः ” इति च ।
अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसाराभाव इति ।
स्वयमेव च प्रयोजनमाह— ब्रह्मविदामोति परमित्यादावेव संबन्धमयोजनज्ञाप-
नार्थम् । निर्जातयोर्हि संबन्धमयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रव-
र्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ”
इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्वाद्ब्रह्म तद्वेचि
विजानातीति ब्रह्मविदामोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य
विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति-
“ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इत्यादि ।

वृत्तानुवादपूर्वकमानन्दब्रह्मवास्तात्पर्यमाह—संहितादीत्यादिना । ननु यथा पूर्व-
मामोति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव तथा परविद्याफलमपि “ सोऽ-
श्रुते सर्वान्कामान् ” इति सर्वविषयसाध्यानन्दान्संसारगोचरानेव दर्शयिष्यति । कथमात्य-
न्तिकः संसाराभाव इत्यत आह—प्रयोजनं चास्या इति । सर्वकामशब्देन निरति-
शयानन्दाभिष्यक्तिर्विवक्षिता । सा च स्वभावानन्दोऽनभिव्यक्तिरूपाविद्यानिवृत्तिरेवेति
न संसारगोचरं फलमित्यर्थः । आद्यवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमाह—स्वयमेव चेति ।

विद्ययैव केवलया मोक्षः साध्यितुं शक्यते । ब्रह्मविदिति विशेषणत्वं बन्धनज्ञापनस्य पुरुः
 षाकाङ्क्षाविषयतया परमाप्तिः प्रयोजनं विद्याया इति ज्ञापनस्य वा कुत्रोपयोग इत्या-
 शङ्क्य यज्ञादिपरित्यागेन वेदान्तध्वणादावेव मुमुक्षुणा प्रवर्तितव्यमित्यत्रेत्याह—
 निर्वातयोर्हीति । परशब्देनोत्कृष्टमुच्यते । कथं ब्रह्मोति व्याख्यायते तत्राऽऽह—
 न हीति ।

ननु सर्वगतं सर्वस्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म बक्षयति । अतो नाऽऽत्स्यं प्राप्तिश्चा य-
 स्यान्नेन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च
 ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याऽऽप्तिरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथम् ।
 दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्तयोः । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि
 सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतवाद्यपरिच्छिन्नात्मपयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचे-
 तसः प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्त-
 चित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्ययाऽ-
 क्षमयादीन्वाह्याननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वाद्ब्रह्ममयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽ-
 हमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्मानाप्तं स्यात् । तस्यैवम-
 विद्ययाऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽविद्ययाऽनाप्तस्य सतः
 केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्ययाऽऽस्मिर्वया तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वा-
 त्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव ।

आप्नोतिशब्दस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कामुत्प्रेन मुख्यार्थे बाधकमाह—ननु
 सर्वगतमित्यादिना । परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि सतो जीवस्याविद्यया ब्रह्मानाप्तं
 स्यादिति संमन्वः । भूतमात्राभिर्भूतांशोः कृता ये बाह्याः परिच्छिन्नाद्यनात्मपयाद्यस्तदात्म-
 त्वदर्शिन इत्यविद्याया विक्षेपत्वं स्वरूपमुक्तम् । परमार्थं ब्रह्मस्वरूपं नास्त्येवमावदर्शनं-
 मावरणलक्षणं लिङ्गं यस्याः सा तपोक्ता । स्वरूपेऽप्यग्रहणविपर्ययो भवत इत्यत्र
 दृष्टान्तमाह—प्रकृतेति । प्रकृतसंख्यापूरणस्य दशमस्य नैवैव वयं वर्तामहे इति विष-
 र्थयः स्वरूपादर्शने च यथेत्यर्थः । अदर्शननिमित्तामनासि विविच्य दर्शननिमित्तामासि
 विवृणोति—तस्यैवमिति ।

ब्रह्मविदामोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य ब्रह्मस्यैव ब्रह्मविदा-
 मोति परमित्यनेन बाधयेन वक्ष्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूप-
 विशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन
 स्वरूपनिर्धारणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो बक्ष्यमाणलक्षणस्य

विशेषेण प्रत्यगात्मतयाऽनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्ममाहितलक्षणमुक्तं स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत्प्रदर्शनायैवर्गुदाहियते—

तदेवाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

तदेवाऽभ्युक्तेति । तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थ एवर्गभ्युक्ताऽऽम्नाता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः । विशेष्यं ब्रह्म विवक्षितत्वाद्देश्य-तया । विशेषणविशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमागं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । एवं हि तज्ज्ञानं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमिति ।

आद्यं ब्राह्मणवाक्यं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रं संक्षेपतोऽर्थकवनेनावतारयति—ब्रह्मविदाभ्रोतीत्यादिना । सर्वतो व्यावृत्तो यः स्वरूपविशेषस्तत्समर्पणे समर्पस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायैवर्गुदाहियत इति संशयः । बृहत्त्रयैति व्युत्पत्तिबलेनास्ति किमपि महद्भस्तिवत्याविशेषेण प्रतीयते । ततो लक्ष्योद्देशेन लक्षणविधानमिति प्रासिद्धिरुपपद्यते । अन्वाकृतादि ब्रह्मशब्दवाच्यतया समातीर्थं षटादि विनातीयम् । तस्मात्समातीर्थविनातीयव्यावर्तकतया सत्यादिलक्षणस्य लक्षणत्वप्रतिद्विरुपपद्यते । लक्षणाभिधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्यमिति वाक्यस्य व्यर्थतादोषः पारिहृतः । पूर्वत्र ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तं वेदनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य यो वेद निहितं गुहायामित्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं वक्तव्यमित्येवमर्था चर्गुदाहियत इत्याह—अविशेषेण चेति । आपातप्रतिपन्नं विशेषणविशेष्यभावमादाय पदानि विभजते—सत्यादीनि हि त्रीणीति । विशेषणार्थानीति । व्यावृत्त्यर्थानि । कुतो विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरिच्छियत आह—विशेषणविशेष्यत्वादेवेति । नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यादौ सत्येव विशेषणविशेष्यभावे समानाधिकरणतयैकविभक्त्यन्तानि प्रासिद्धान्येतान्यपि च तथाभूतानि नानार्थगतविशेषणविशेष्यभावनिरन्ववनातीति गम्यत इत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य फलमाह—एवं हीति ।

ननु विशेष्य विशेषणान्तरं स्वभिन्नरद्विशेष्यते । यथा नीलं रक्तं चोत्पलमिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेष-

पणस्यार्थवत्त्वम् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक
 आदित्य इति तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्येत नीलोत्प-
 लवत् । न । लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम् । नायं दोषः । कस्मात् । यस्माद्ब्रह्म-
 णार्थमघानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव । कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययो-
 र्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इति । उच्यते । समानजातीयेभ्य एव निवर्त-
 कानि विशेषणानि विशेष्यस्य लक्षणं तु सर्वत एव यथाऽवकाशदात्राकाश-
 मिति । लक्षणार्थं च वाक्यमित्यत्रोचाम ।

विशेषणविशेष्यभावमाक्षिपति—नन्विति । नीलत्वं व्यभिचरदुत्पलं रक्तमपि संभ-
 वतीति नीलं विशेषणं घटते न तथा सत्यत्वादिकं व्यभिचरद्वहान्तरं लोके प्रसिद्धम् ।
 ततः सनातीव्यवच्छेद्यस्याभावाद्द्विशेषणविशेष्यभावो न घटत इत्यर्थः । विशेषणविशेष्य-
 भावस्य तात्पर्येणाप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मादिशास्त्रीयब्रह्मपदार्थव्यवच्छेदेनानिर्वाच्याविशेषण-
 विशेष्यभावसंभवात्तद्वारेण ब्रह्मलक्षणं विवक्षितमित्याह—नेति । संग्रहावयवं विवृणोति—
 नायं दोष इत्यादिना । सर्वत एवेति । सनातीयाद्विना विनाश्च यथा महाभूतत्वेन
 सदृशभावात्पृथिव्यादेर्विसदृशाच्चाऽऽत्मादेराज्ञास्य व्यावर्तकमवकाशदातृत्वमित्यर्थः । एत-
 दुक्तं भवति—अतिन्याप्त्यादिरहितो व्यावर्तको घर्मो लक्षणं न्यायविशेष इति मीमांसकाः ।
 ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबलेन यद्विशेषतः प्रतिपक्षं किञ्चिन्महदस्तीति तत्सत्यं ज्ञानमनन्तमनूतजड-
 पारिच्छेदविरोधिस्वरूपमिति विशेषतः प्रतिपक्षव्यमिति विशेषावगतिशेषमूतं लक्षणं प्रमि-
 तिस्तु प्रमाणादेवेति तार्किकाः । पुनर्लक्षणं केवलव्यतिरेकयत्तुमानमाचक्षते तदा लक्षणा-
 देव स्वभावविशेषप्रामितिः । यथा गुणवद्ब्रह्ममिति लक्षणाद्गुणाश्रयत्वयोग्यत्वभावविशे-
 षस्य प्रामितिः सामान्यप्रतिपक्षस्य व्यवपत्ताभिवेदस्य भवति । यद्वा व्यवहारसिद्धिः फलं
 गुणवद्ब्रह्ममिति व्यवहर्तव्यं गुणवत्त्वात् यदेवं न तदेवं यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमद्ब्र-
 ह्मेति व्यवहर्तव्यं सत्यत्वादिमाभात्त यदेवं न तदेवं यथा घट इति । एतच्च लक्षणयु-
 क्त्यसहमानमपि व्यवहारार्हं भवतीति नापि सूक्ष्मेति । कार्त्त ।

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते परार्थत्वाद्विशेष्यार्था हि ते । अत
 एकेको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते । सत्यं ब्रह्म
 ज्ञानं ब्रह्मानन्नं ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति
 तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदन्नृणमित्युच्यते । अतो विकारोऽ-
 नूतं “ पाचाऽऽहमणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” एवं सदेव

सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराभिधर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वान्मृद्दाचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तं च । यद्धि न कुतश्चित्मविभज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । “ यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा ” “ अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

पुनर्विशेषणविशेष्यभाववर्णनवल्ग्व्याऽऽह—सत्यादिशब्दा इति । सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाड्यव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्यानृतत्वापत्तानं ब्रह्मेत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात्परिच्छेदप्राहकप्रमाणाविषयत्वाच्च लक्षणमपि भैकैकं वैकल्पिकमदुष्टं तथाऽपि मन्दमतिव्युत्पादनस्य स्यात्सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्याख्येयमाह—सत्यमिति यद्गूणेत्यादिना । भावसाधन इति । भावव्युत्पत्तिकः । क्रियासामान्यं यद्यन्यत्र भाव उच्यते तथाऽप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लभ्यते सत्यादिशब्दसंनिधानादिति द्रष्टव्यम् ।

नान्यद्विजानतीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न । भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम् । यथा मसिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यतेऽन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वाच्च स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम् । स्वात्मनि च भेदाभावाद्द्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभावमसङ्गः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् । एक एवाऽऽत्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न । युगपदनश्रत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च घटादिविज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थवयम् । न हि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञातृत्वे सत्यानन्त्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति । सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम् । तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य मयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति

कर्तृत्वादिकारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वम् । लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह—अनन्तमिति ।

विशेषनिषेधः शेषाम्यनुज्ञाविषय इति न्यायेन प्राप्तद्विकं स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यमाशङ्क्य निषेधति—नान्यद्विजानातीत्यादिना । कर्तृत्वं कर्मत्वं वैकक्रियावच्छिन्नं धर्मद्वयं मित्राधिकरणं प्रसिद्धम् । स्वात्मनि च भेदाभावात्स्वरूपसत्त्वे स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यत इत्याह—स्वात्मनि चेति ।

सत्यादीनामभ्रुतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्ब्रह्मण उत्पत्त्यादिवदप्रसिद्धत्वात् ।

“ मृगतृणाम्भसि स्नातः स्वपुष्पकृतशेखरः ।

एष वन्द्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ” ॥

इतिवच्छून्यार्थत्वे च प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न । लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थमाधान्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थपरित्याग एव ।

सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानित्युक्तं तत्र शङ्कते—सत्यादीनामिति । प्रमाणान्तरासिद्धमुत्पत्त्यादि विशेष्यं दृष्टं ब्रह्म तु प्रमाणान्तरासिद्धम् । पदमात्रस्याप्रमाणत्वात्सत्यादीनां च व्यावृत्त्यर्थत्वादसदर्थं वाक्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धत्वमात्रेण विशेष्यत्वे संभवति प्रमाणान्तरविशेषणमनर्थकं केवलव्यतिरेकाभावान्मिथ्यार्थस्य रज्जुसर्पादेः सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदधिष्ठानत्वं संभाव्यते । तस्य प्रपञ्चाधिष्ठानतया संभावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं ततो नासदर्थत्वमित्याह—न लक्षणार्थत्वादिति । विशेषणार्थत्वमभ्युपगम्याऽऽह—विशेषणार्थत्वेऽपि चेति । नीले महदित्यादिविशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि, तथा सत्यशब्दोऽप्यवाधितसत्त्वे स्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाशे विषयसंवेदनेऽनन्तोऽयमाकाश इत्यादावनन्तशब्दो व्यापके । ततः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्तकत्वात् व्यावृत्तिमात्रपर्यवसानमित्यर्थः ।

शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्ब्रह्मो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण

विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ।

किञ्च विशेषणस्य व्यावर्तकत्वं सति व्यावर्त्यं घटतेऽतो विशेषणत्वानुपपत्त्यैव सद-
र्थत्वं वाच्यमित्याह—शून्यार्थत्वे हीति । यथोक्तं ब्रह्मशब्दोऽप्रसिद्धार्थ इति तत्राऽऽह—
ब्रह्मशब्दोऽपीति । “ बृह बृहि बृद्धौ ” इति धातोर्ब्रह्मेतिशब्दो निष्पन्नो वृद्धौ
महत्त्वे वर्तते । तच्च महत्त्वं देशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नत्वं संकोचकमानान्त-
राभावाज्जिरतिशयमहत्त्वसंपन्ने धर्मिणि पर्यवस्यति । ततो बन्ध्यासुतादिशब्दविलक्षणो
ब्रह्मशब्द इत्यर्थः । सत्यादिषु त्रिषु विशेषणेष्वन्तरभेदमाह—तत्रानन्तेति ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाद्देदितुरात्मा ब्रह्म ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुभाविश-
दिति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म ।
एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वमारत्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयतीति च
कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञासिर्भक्षेत्ययुक्तमनित्यत्वमस-
ङ्गञ्च । यदि नाम ज्ञासिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणस्तथाऽप्यनित्यत्वं प्रस-
ज्येत पारतन्त्र्यं च । धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् । ज्ञानं च धात्वर्थोऽतोऽस्या-
नित्यत्वं परतन्त्रता च । न । स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यस्वोपचारात् । आत्मनः
स्वरूपं ज्ञासिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथाऽपि बुद्धेरुपाधिलक्षणाया-
श्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाद्याकारावभासास्त आत्म-
विज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवाऽऽत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मा-
दात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा
विक्रियारूपा इत्यविचेकिभिः परिकल्प्यन्ते ।

अनन्तमित्यनेन चाऽऽत्मैक्यं ब्रह्मण उक्तमित्यभिप्रेत्यैक्ये शास्त्रतात्पर्यं दर्शयति—
तस्माद्वा इत्यादिना । ब्रह्मण आत्मैक्यं चेद्विशिष्टं तर्हि ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्व-
व्यारूपानं हीयेतेत्याह—एवं तर्हीति । इतश्च भावन्युत्पत्तिरसंगतेत्याह—अनित्यत्व-
प्रसङ्गञ्चेति । वृत्तिमदन्तःकरणोपहितत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञातृत्वं न स्वतः कार्यत्वं च ।
ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्त्युपहितत्वेन तत आत्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञानकर्तृत्वं नापि
कार्यत्वं प्रसज्यत इत्याह—न स्वरूपेति ।

यत्तु त(य) ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सचित्तृप्तकाशवदग्न्युष्णयच्च ब्रह्मस्वरूपा-

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरुच्यं पुरुषं महान्तम्” इति ।

“न हि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशिस्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ।
 इत्यादिश्रुतेषु ।

नित्यं वेद्मानं तर्हि तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वभावे कथं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—सर्व-
 भावानां चेति । संविदव्यवधानमेव हि विषयस्य सिद्धिः । सर्वं च संवित्स्वभावेन ब्रह्म-
 णाऽव्यवहितमिति सर्वज्ञं ब्रह्मोपचर्यत इत्यर्थः । नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत इत्यत्र
 मन्त्रसंमतिमाह—मन्त्रवर्णाच्चेति ।

विज्ञातृस्वरूपारूपव्यतिरेकात्कारणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञान-
 स्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदाक्रियारूपत्वात् । अत एव
 च न ज्ञानकर्तृ । तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म । तथाऽपि तदाभा-
 सवाचकेन भुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तद्ब्रह्मस्य न तूच्यते । शब्दमवृत्तिहेतु-
 जात्यादिधर्मरहितत्वात् । तथा सत्यशब्देनापि सर्वविशेषपरत्परतमितस्वरू-
 पत्वाद्ब्रह्मणो वाद्यसत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु
 सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधावन्योन्यनियम्य-
 नियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दावाच्यात्तन्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च भवन्ती-
 न्यतः सिद्धं “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” “ अनिरुक्तेऽनि-
 लयने ” इति चावाच्यत्वे नालोत्पलवदवाक्यार्थत्वे च ब्रह्मणः ।

ब्रह्मानित्यं ज्ञानत्वाद्धौकिकज्ञानादित्यादि चोद्यमप्युक्त्यायेन निरस्तमित्याह—
 विज्ञातृत्वस्वरूपेति । लौकिकज्ञानस्य कारणादिसापेक्षत्वादानित्यत्वम् । आत्मस्वरूपं तु
 ज्ञानं न कारणादिसापेक्षं सफलकरणव्यापारोपरमेऽपि सुषुप्ते भाषादन्वया सुषुप्तिस्तिद्धच-
 नुपपत्तेः परमेशसंभवप्रसङ्गादतः ध्रुवित्वात्पर्यगम्येऽपि न सामान्यतो दृष्टस्य प्रवेश
 इति भावः । आत्मनः स्वरूपभूतं ज्ञानं कारकसाध्यं धात्वर्थत्वादिति चासिद्धमि-

त्याह—अत इति । नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः । अत एव चेति । नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्र कर्तृत्वमपि ब्रह्मण आपादयितुं शक्यते । लौकिकानित्यज्ञानविच्छेदत्वादेव च ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्म न भवतीत्याह—तस्मादेव चेति । कथं तर्हि विज्ञानं ब्रह्मेति प्रयोगरतत्राऽऽह—तथाऽपीति । शब्दस्य प्रवृत्तिहेतवो जात्यादिधर्मा गौः शुक्र इत्यादौ तदभावाच्छब्दान्तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह—तथेति । तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेति शेषः । एतत्स्फुटयति—सर्वविशेषेति । सत्ता यस्यास्ति तत्सत्यमिति लोकरूढिः । सत्ता चानुगतत्वं सामान्यं व्यावृत्ताः सत्ताविशेषाः । स चायमनुवृत्तव्यावृत्तभावो न वस्तु परस्परापेक्षसिद्धत्वादतो यस्मिन्नयं व्यावृत्तानुवृत्तभावः कल्पितस्तदव्यावृत्तानुगतं ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमेकैकस्य शब्दस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एवं सत्यादीति । यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणा मुख्योऽन्वयस्तथाऽप्यव्ययैकहायन्येत्यादिवत्पौर्णिकान्वयेनेतरेतरसंनिधावन्योन्यैस्य वृत्तिनियमका भवन्ति । ज्ञानेन विशेषणात्सत्यशब्दो न जटे कारणे वर्तते । सत्येन विशेषणाज्ज्ञानशब्दो न विषयसापेक्षे ज्ञाने वर्तते । ज्ञानेन विशेषणाज्ज्ञानशब्दो ज्ञातृव्यतिरिक्ते वर्तते । ततश्च सत्यादिशब्देन यल्लौकिकं वाच्यं तद्विलक्षणेन भवितव्यमिति संभावयन्तः सकललौकिकाभ्यासाधिष्ठानं ब्रह्मत्वेन लक्षयन्तीत्यर्थः । ततः किं फलतीत्यत आह—अतः सिद्धमिति । वाचकशक्त्या बोधकर्तृत्वानङ्गीकाराद्वाच्यत्वं सकलानिष्टव्यवच्छेदेनैकस्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यादिसंभेदरूपवाक्यार्थवैलक्षण्यं च ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः ।

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् । गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः । गूढावस्थां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योमन्याकाशेऽव्याकृताख्ये । तद्धि परमे व्योम “ एतस्मिन्त्वत्त्वसरे गार्ग्याकाशः ” इत्यक्षरसंनिष्कर्षात् । गुरुरस्यां व्योमन्तीति वा मग्नानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा । तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च । तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म । दादमेव तु परमे व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाङ्गत्वेनोपासनाङ्गत्वेन व्योम्नो विवासितत्वात् ।

बुद्धौ कार्ये यदनुगतं परमं व्योमाव्याकृताख्यं तस्मिन्निहितमिति सप्तमिद्वयं वैयाचि-

करणेन व्याख्यातम् । व्योमशब्दस्य भूताकाशे रूढिं परित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वं व्याख्यातं तत्राऽऽह—तद्धीति । भूताकाशस्य कार्यत्वेनापरत्यादव्याकृताकाशस्य कारणत्वेन परमत्वविशेषणसंभवाच्छास्त्रान्तरे श्रुतपथे चाक्षरेण ब्रह्मणा सामीप्यावगमादव्याकृतं व्योमशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं परामिप्रायेण व्याख्याय स्वामिप्रायं व्याचष्टे—हार्दमेव तिष्ठति । हृदयावच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां बुद्धौ साक्षि-
तया निहितमभिव्यक्तं ब्रह्मेति व्याख्यातं युक्तम् । द्रष्टृभेदेन ब्रह्मण आपरोक्ष्यलभात् । अन्यथा समष्टिरूपेऽव्याकृते मायातत्त्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः पारोक्ष्यं प्रसज्येत । पारोक्ष्येण च ज्ञानं नापरोक्षसंसाराभ्यासनिवर्तकम् । तस्मादपरोक्षद्रष्टृभेदन्याभेदेन ब्रह्मणः स्वहृदये प्रत्यक्षताया विवक्षितत्वाद्ब्रह्मदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतं विवक्षितमित्यर्थः ।

“यो वै स बहिर्धा पुरुषाद्राकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽ-
यमन्तर्हृदय आकाशः” इति श्रुत्यन्तरात्मसिद्धं हार्दस्य व्योमज्ञः परमत्वम् । तस्मिन्हादे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्रष्टृत्वा विविक्ततयो-
पलभ्यत इति । न हान्यथा विंशिष्टदेशकालसंबन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्वा-
न्निर्विशेषत्वाच्च ।

यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राऽऽह—यो वा इति । ननु निहित-
शब्दः स्थितिं ब्रूते कथं विविक्ततया स्फुटतयोपलम्भाभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राऽऽह—
न हीति । अन्यथेति । उपलम्भव्यतिरेकेणाविद्यावस्थायाम् ।

सोऽश्रुते सर्वाङ्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

स एषं ब्रह्म विज्ञानन्किमित्याह—अश्रुते भुङ्क्ते सर्वाङ्गिरवशिष्टान्कामान्-
भोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादिन्पर्यायेण नेत्याह । सह युगपदेक-
सणोपाकरुदानेवैकयोपलब्ध्या सचितृपकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपान्यतिरिक्तया
यामयोचाम सत्त्वं ज्ञानमनन्तमिति । एतत्तदुच्यते—ब्रह्मणा सदेति । ब्रह्मभूतो
बिद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वाङ्कामान्सहाश्रुते, न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणाऽऽत्मना
जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्छुरादिकर-
णापेक्षांश्च कामान्पर्यायेणाश्रुते लोकः । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन
सर्वगतनेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षांश्छुरादि-
करणानिरपेक्षांश्च सर्वाङ्कामान्सहैवाश्रुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेषाविना सर्वज्ञेन

तद्धि वैपथित्यं यत्सर्वज्ञत्वं तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्रुत इति । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिमतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दान्यतिरेकाद्ब्रह्मीभूतो विद्वान्सर्वानिवाऽऽनन्दानश्रुत इत्युपचारेण बहुवचनामित्यर्थः ।

सर्वं एव ब्रह्मण्यर्थो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं । स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः । पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते—तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः । तत्र च सत्यं-ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्यत आह—तत्र त्रिविधं ज्ञानमनन्तं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा—देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चाऽऽनन्त्यं वस्तुतश्चाऽऽकाशस्य । कस्मात्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वम-कार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनन्तम् । तथा वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति । वस्त्वन्तरशुद्धिर्हि मसक्ता वस्त्वन्तराश्विर्वर्तते । यतो यस्य बुद्धेर्विनिवृत्तिः स तस्यान्तः । तद्यथा—गोत्वशुद्धिरश्वत्वाद्भिनिवर्तते इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिक्षेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदः । अतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यम् । कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते । सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुनोऽस्ति । यतः कारणशुद्धिर्विनिवर्तते । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृचिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादिकारणत्वादेशतस्तावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धम् । देशतस्तस्य चायं कारणं तस्मादित्येवं देशव आत्मन आनन्त्यम् । न ह्यसर्वगतत्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किञ्चिदृश्यते । अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्ताद्भिधवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतोऽत एव निरतिशयसत्यत्वम् ।

पृथगनुपपत्त्युत्तरमन्भावनारण्य—सर्वं एवेत्यादिना । आकाशादिकारणत्वाभिधाने-

नाऽऽनन्त्यप्रपञ्चः क्रियत इति सभेनन्तरग्रन्थतात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुव-
दति—तत्र चेति । वस्तुत आनन्त्यं व्याख्यातुं वस्तुनोऽन्तवस्त्वं तावदाह—भिन्नं
हीत्यादिना । विस्तरेणोक्तमानन्त्यं संक्षिप्याऽऽह—तस्मात्सिद्धमिति । देशतोऽनव-
च्छिन्नस्याऽऽकाशस्य कारणत्वाद्ब्यापकत्वाग्निरतिशयमात्मनो देशत आनन्त्यमकार्य-
त्वाच्च कालत आनन्त्यं तद्यतो व्यावर्तेत तस्य पृथगसत्त्वात्कार्यस्योपादानादन्यत्र सत्त्वा-
योगाद्बस्तुतोऽप्यानन्त्यं सिद्धमित्यर्थः । अत इति । निरतिशयानन्त्यादेव सत्य-
त्यमपि सिद्धमन्तवत एव रज्जुसर्पादिवदसत्यत्वादित्यर्थः ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मनं आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः
पृथिवी । पृथिव्या ओर्षधयः । ओर्षधीभ्योऽन्नम् ।
अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः ।

तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादिति मन्त्रवाक्येणान-
नन्तरं यथाश्लेषितम् । ब्रह्मसाऽऽदीं ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं यच्च सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्द-
वाच्यत्वात् । आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्माऽऽ-
त्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो
नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् । तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन
पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः । संभूत इत्यनुवर्तते । वायोश्च
स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वध
त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वश्चतुर्भिः पञ्च-
गुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्या ओर्षधयः । ओर्षधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्वैतोरू-
पेण परिणतारुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयोऽ-
क्षरसञ्चकारः । पुरुषाकृतिभाषितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतं रेतो धीमं
तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात् । सर्वजातिषु जायमानानां
जनकाकृतिनियमदर्शनात् ।

एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा पदानि विभजते—तस्मादित्यादिना । अन्यकार्य-
पर्यन्तं परमात्मनः सर्वत्रोपादानत्वादाकाशभावापक्षात्परमात्मन एव वायुः संभूतोऽत
एव तद्गुणस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोऽपि भेदकरूपनया तत्तन्त्रत्वाभिप्रायेण न
वैशेषिकफलवत्त्वभेदाभिप्रायेण । तस्वतो भेदे प्रमाणाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवद्भयत्वे चाग्निशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते ।
प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यम् । कर्मज्ञानाधिकारः । पुरुष एव हि शक्तत्वा-
दर्थित्वादपर्षुदस्तत्वाद्यार्था विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते— “ पुरुषे त्वे-
वाऽऽचिस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति
वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकी मर्त्येनामृतभीप्सति ” इत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां
पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ।

पुरुषग्रहणस्य तात्पर्यमाह—सर्वेषामपीति । शक्तत्वादिति विधिनिषेधविवेकसा-
मर्थ्येपेतत्वादिर्युक्तं तत्रैतरेयञ्श्रुतिसंपत्तिमाह—पुरुषे त्वेवेति । ब्राह्मण्यादिजाति-
मति मनुष्यादिदेह आविस्तरामतिशयेन प्रकट आत्मा । ज्ञानातिशयदर्शनादित्यर्थः । मर्त्येन
ज्ञानकर्मादिसाधनेनाक्षयफलं प्राप्तमिच्छतीत्यर्थः । येन विवेकज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं
विवातेतं तत्पश्चादीनां नास्तीत्याह—अथेतरेषामिति ।

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः ।

अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं

पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥

इति ऋग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्त्वध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

स हि पुरुष इह विद्ययाऽन्तरतमं ब्रह्म संक्रामयित्वाभिष्टस्तस्य च वाक्काकार-
विशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कंचित्सहसाऽन्तरतमस्य-
नात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यफलवनया
शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह—तस्येदमेव शिरः । तस्यास्य पुरुषस्या-
न्नरसमस्येदमेव शिरः मसिद्धम् । प्राणायामादिष्वशिरसां शिरस्त्यदर्शनादिहापि

तत्प्रसङ्गो मा भूदिसीदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं दक्षिणो ब.हुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः । अयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षः । अयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गनाम् । “ मध्यं छेषामङ्गनामात्मा ” इति श्रुतेः । इदमिति नाभेरघस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा । पुच्छमेव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम् । एतत्प्रकृतयो-
त्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः । मूषानिषिक्तद्रुतवाग्निप्रतिभासत् । तदप्येष-
श्लोको भवति । तत्तस्मिन्नेवायं द्वाहणोक्तेऽन्नमयात्ममकाशक एष श्लोको
मन्त्रो भवति ।

* इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रामकाचार्यगोविन्दमगदत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयब्रह्मवल्त्वध्यायमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

योऽप्यधोपन्यासस्य तात्पर्यमाह—स हीत्यादिना । पक्षपुच्छशब्दप्रयोगात्सुपर्णा-
कारनल्लिप्तिं दर्शयति । उत्तरत्र तत्कल्पनया भाष्यविषयासङ्गत्वयोर्हेन बुद्धेरारामनि स्थिरी-
करणार्थं नोपासनविधानमिह विवक्षितम् । उपक्रमोपसंहारयोर्भेदात्मैकत्वप्रतिपादने-
नैवोपसयान्मध्ये ग्रन्थस्योपासनविधौ तात्पर्यं च वाक्यभेदप्रसङ्गात्त एवाङ्गे इत्युक्तिः
परार्थत्वादिति न्यायेन यथा प्रयानादिषु फलश्रवणमर्थत्वाद्दक्षताऽन्नमयादिप्रतिपत्तेरपि
फलश्रवणमर्थत्वाद एव । तत्तदनुद्धिस्थिरीकारस्य पूर्वपूर्वबुद्धिविहापनेनाऽऽत्मनः प्रतिप-
त्तिशेषत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रामकाचार्यगोविन्दमगदत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयब्रह्मवल्त्वध्यायमाध्याये

श्रीयोपनिषदांकरभाष्यटीकायां द्वितीयब्रह्मवल्त्वध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मवल्त्वध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नं द्वि प्रजाः प्रजार्थन्ते । याः कार्यं
पृथिवीं श्रिताः । अथो अन्नैर्नैव जीवन्ति ।
अर्थन्तदपि यन्त्यन्ततः । अन्नं हि
भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधुमुच्यते ।

अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वा इति स्मरणार्थः । प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते । अथो अपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । वर्धन्त इत्यर्थः । अयाप्येनदन्नमपि यन्त्यपि गच्छन्ति । अपिशब्दः मतिशब्दार्थः । अन्नं मनि मलीयन्त इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृद्धेः परिसमाप्ती । कस्मात् । अन्नं हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं मयमजम् । अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभया अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वोपधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ।

सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।
अयतेऽति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यते इति ।

अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मोति । फुतः पुनः सर्वाश्चमाप्तिफलमन्नात्पोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वाश्चात्पोपासकस्य सर्वाश्चमाप्तिः । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते । अयते भुज्यते चैव यद्भूतैरन्नमति च भूतानि स्वयं तस्माद्भूतैर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्चात्तं तदुच्यते । इतिशब्दः मयमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर
आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः ।

अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया मत्पगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रमविद्याकृतपञ्चकोशापनयनेनानेफतुषकोद्वयवितुषी-

६० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [२ ब्रह्मवल्त्यध्याये-

करणेनेच तदन्तर्गततण्डुलान्म्रस्तौति तस्माद्वा एतरमादक्षरसमयादित्यादि । तस्मादेतस्माद्यथोक्तादक्षरसमयात्पिण्हादन्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्हादेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायः । तेन प्राणमयेनाक्षरसमय आत्मैष पूर्णो वायुनेव दृतिः ।

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविध
ताम् । अन्ययं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान
उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी
पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्त्यध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

स वा एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव । शिरःपक्षा-
दिभिः किं स्वत एव, नेत्याह । मासिद्धं तावदक्षरसमयस्याऽऽत्मनः पुरुषवि-
पत्वम् । तस्याक्षरसमयस्य पुरुषविधर्ता पुरुषाकारताम् । अन्ययं प्राणमयः
पुरुषविधो मूपानिषिक्तप्रतिपादञ्च स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविध-
तामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वोत्तरोत्तरेण पूर्णः । कथं पुनः पुरु-
षविधताऽऽप्येत्युच्यते । तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः । प्राणमयस्य वायु-
षिकारस्य प्राणो मुखनासिकाभिः शरणो वृत्तिविशेषः शिर एव परिकल्प्यते ।
वचनात् । सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना । व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः ।
अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समा-
नारुयः स आत्मेवाऽऽत्मा । प्राणवृत्त्यधिकारान्मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता वृत्ती-
रपेक्ष्याऽऽत्मा । “ मध्यं देवापङ्कानामारमा ” इति श्रुतिप्रसिद्धं मध्यमस्य-
स्याऽऽत्मत्वम् । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति पृथिवी देवताऽऽध्या-
त्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री । स्थितिहेतुत्वात् । “ सैषा पुरुषस्यापानमव-
ष्टभ्य ” इति श्रुत्यन्तरम् । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं

वा स्याच्छरीरस्य । तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्याऽऽत्मनः ।
तत्तस्मिन्नेवायं प्राणमयात्मविषय एव श्रोको भवति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयब्रह्मवह्न्यध्यायमाप्ये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पिष्यानन्दज्ञानविरचितायां तैत्ति-
रीयोपनिषच्छंकरभान्वादीत्यायां ब्रह्मवह्न्यायाये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मवह्न्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुपमुच्यते ।
सर्वमेव त आयुर्धन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते ।
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुपमुच्यते
इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाश्वात्मानं प्राणनश-
क्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणनक्रियया
क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकारादेवा इन्द्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति
पुरुषप्राणमनु चेष्टन्त इषि वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव
चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नाशमयेनैव परिच्छिद्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तः प्राणिनः
किं तर्हि तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनाऽऽत्मवन्तो
मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमया-
न्तैराकाशादिभूतारब्धैरवियाकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविके-
नाप्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्वगतेन सत्पञ्चानानन्तलक्षणेन
पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनाऽऽत्मवन्तः । स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतद-
प्यर्थादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह । प्राणो हि

रन्वत्वादन्याऽऽवृत्तिर्गोणी प्रसज्यतेऽतो नान्यथाऽप्युपपत्तिरित्युक्तमेतत्स्फुटयति—त्रिः
 प्रथमाभित्यादिना । सामिवेन्यः समिधो यदाऽध्वर्युणा हूयन्ते तदा “प्र वो वाजा अभि-
 धवः” इत्यष्टादशर्षं सूक्तं होता शंसति तासां चर्षा मध्ये प्रथमामृचं सूक्तस्यान्त्यां चर्षा
 होता शिरदुग्भ्यादित्यावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः । मन्त्राणां मनोवृत्तित्वमुक्त्वा मनोवृत्तीनां सदा
 चिद्व्याप्तत्वेनैव सिद्धेश्चिदात्मतामाह—तस्मादिति । मन्त्राणां मनोवृत्तित्वेनाऽऽवृत्तिर्घटत
 इत्युक्तम् । परम्परया चिदात्मत्वेन नित्यत्वमपि घटत इत्याह—एवं चेति । चैतन्यरू-
 पत्वे सति । अन्ययेति । स्वप्रकाशचिदात्मत्वानङ्गीकारे रूपादिवद्विषयत्वादनित्यत्वमपि
 प्रसज्येत । कालिदासादिवाक्यानामप्येतेन न्यायेन नित्यत्वापाताद्युक्त्यामासमेतत् । अस्त्व-
 नित्यत्वमिति न वाच्यमित्याह—नैतद्युक्तमिति । वाचा विरूप नित्ययेति श्रुत्या नित्यत्व-
 स्याऽऽदेितत्वाद्देदानित्यत्वं युक्तं न भवतीत्यर्थः । वेदानां जडत्वे स्वप्रकाशेनाऽऽत्मनैकत्वं
 न संभवति । जडाजडयोर्विशेषादतो मनोवृत्तिव्यापकचिदात्मत्वं सूचितमित्यर्थः । साक्षि-
 त्तया मनसि भवो मानसोऽक्षरे परमे व्योमकल्पे ब्रह्मणि ऋचो विधितिषेधरूपा निषेदु-
 स्तादात्म्येन व्यवस्थिता इति च मन्त्रवर्णा एकत्वं दर्शयतीत्यर्थः ।

आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं

मतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवत्त्व-
 ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

आदेशोऽत्र ब्राह्मणमतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति । अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा
 मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकर्षीष्टिकादिमनिष्ठाहेतुर्कर्ममिधानत्वात्पुच्छं मतिष्ठा ।
 तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिग्रामकार्यगोविन्दमगधत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
 मगधतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयब्रह्मवत्त्वध्यायभाष्ये
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अतिदेष्टव्यविशेषान्कर्तव्यविशेषानि र्मे ि कर्तव्यमित्युपादिशतीत्यर्थः ।

न च श्रीमत्परमहंसपरिग्रामकार्यगोविन्दमगधत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभाष्यपरिष्ठापनन्दशान्तिविषयायां तैत्तिरी-
 योपनिषदश्लोकरभाष्यटीकायां ब्रह्मवत्त्वध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मवन्तश्चाप्ये चतुर्थोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदा-
 चनेति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः
 पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोगयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष
 पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
 तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य पूर्वस्य प्राणम-
 यस्यैष एवाऽऽत्मा शरीरः । शरीरे प्राणमये भवः शरीरः । कः । य एष
 मनोगयात् । तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञान-
 मयो मनोगयास्याऽऽभ्यन्तरो विज्ञानमयो मनोगयो वेदात्मोक्तः । वेदार्थवि-
 पया बुद्धिनिश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चाध्यवसायलक्षणमन्तःकरणस्य धर्मः ।
 तन्मयो निश्चयविज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निव(र्वै)र्तित आत्मा विज्ञानमयः । प्रमा-
 णविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्तायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन ।

षाड्मनसयोर्वाङ्मनसगोचरत्वं मोपपद्यते स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतो व.ङ्मनोविशि-
 ष्टान्मनोगयाद्वाचो मनसा सह निर्वर्तन्त इत्यर्थः । तस्य च मनोगयास्य ब्रह्मण उपासन-
 फलमूतमाधिदैविकमगन्दं विद्वान् बिभेति । गर्भवासादिदुःखादित्यर्थः । तर्थाऽध्यवसाय-
 लक्षणं लौकिकमपि विज्ञानं ब्राह्मणित्यर्थः ।

तस्य श्रद्धैव शिरः । कर्तं दक्षिणः पक्षः ।

सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः

१. स. ड. व. 'त्यादि. । स' । २. क. ख. ग. घ. 'हादि. स्तुव' । व. ट. 'दिर्जायते । द
 'दिह्रायते । ३. ट. 'ल्यर्थ' । वेदायति । स' । ४. व. म. 'था न्यव' ।

यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । “ यावद्द्वयस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषम् । सर्वेपामायुः सर्वायुः । सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते । प्राणापमये मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुष्ट्वं प्राणस्य । अतोऽस्माद्ब्रह्मादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्माऽऽयुर्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्वमवाऽऽयुरस्मिँल्लोके यन्ति नापमृत्युना त्रियन्ते । *प्राणादायुष इत्यर्थः । शतं वर्णयतीति तु युक्तम् । सर्वमायुरिति श्रुतिप्रसिद्धेः । किं कारणम् । प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभागभवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैव एव शरीरेऽन्नमये भवः शरीर आत्मा । कः । य एष प्राणमयः ।

पूर्वपूर्वकोशस्योत्तरोत्तरः कोश एवाऽऽत्मेति व्याख्यातसापातदर्शनेन । तदसत् । आत्मशब्दस्यामुरुयार्थत्वप्रसङ्गात्प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दकोषाच्च । अतः सर्वकोशाध्यासाधिष्ठानमूनधिदात्मैवात्राऽऽत्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्यमाह—तथा स्वाभावि-
केनेति । अर्थादिति । आत्मशब्दसामर्थ्यात्कल्पितस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेर्येत्यर्थः । असाधारणादिति । व्यावृत्तस्वरूपात् । अपक्रम्य तत्राऽऽत्मबुद्धिं हित्वेत्यर्थः । साधारणमिति । सर्वेन्द्रियसाधारणम् । प्राणकृतेनाशनादिना सर्वेषां सुष्ट्यादिवर्शनादित्यर्थः । सर्वभूतानामात्मेति ; सूत्रात्मना पूर्वस्य च आत्मा विद्धेऽहरेप एव तस्य प्राणमयस्याऽऽत्मेति योजना ।

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर
आत्मा मनोमयः । तेनैव पूर्णः । स वा
एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुर्वेव शिरः ।
ऋगदक्षिणः पक्षः । मामोत्तरः पक्षः ।

* प्राणादायुषः प्राणपमृत्युना न त्रियन्ते इति योजना ।

तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । मन इति संकल्पाघात्मरुमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयो यथाऽङ्गमयः । सोऽयं प्राणमयस्याऽऽभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । यजुरित्यनियताहरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यागादौ संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि दृढिर्दीयते स्वाहाकारादिना । वाचनिकी वा शिरश्चादिकल्पना सर्वत्र । मनसो हि स्थानमयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संवल्लारिमिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम च । एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेयाऽऽवर्त्यते इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथाऽविषयत्वान्मनो नाऽऽवर्तयितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मसु । अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थासंभवात् । “ त्रिः प्रथमामन्वाह निरुत्तमाम् ” इति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्रचोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्तौ च क्रियमाणाया त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचेतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्रा इति । एव च नित्यत्वोपपत्तिर्निदानाम् । अन्यथा विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्व च स्यान्नैतद्युक्तम् । “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा” इति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं युवत्युगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः” इति च मन्त्रवर्णः ।

यजुःशब्देन बाह्यो यजुर्वेद उच्यते । तस्य कथमान्तर मनोमय प्रति शिरस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—मनसो हीति । यद्यपि यजुःशब्दो बाह्यो शब्दराशौ रूढस्तथाऽपि श्रुतेरनतिशङ्कनीयत्वात्तत्रामाण्वाद्भिश्चिष्टमनोवृत्तिर्यजुःमन्त्रेणविषयभूता यजुर्वेदमयीमह एतत्कर्मका वर्णा यजुर्वेदतयाऽध्येतव्या इत्येव मन्त्ररूपा बाह्येत्यर्थः । श्रुत्यनुग्राहिका युक्तिमत्याह—एव चेति । अन्यथेति । शब्दानां घटादिवद्बाह्यत्वे नैवैतिपत्त्यासंभवात्मानसो बाह्योऽर्थोऽन्वातन्मानसो जपो न स्यादित्यर्थः । इतश्च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वाच्यमित्याह—मन्त्रावृत्तिश्चेति । शब्दानां घटादिवद्बाह्यत्वे मन्त्राणां घटादिवद्वावृत्तिर्नोपपद्यते किंनैव ह्यावर्त्यते । आवृत्तिसिद्धयनुपपत्त्या क्रियात्वं वाच्यमित्युक्तं तत्रान्यथाऽप्युपपत्तिमाशङ्कते—अक्षरविषयेति । मन्वेत्य. स्मृते-

पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्म-

ल्ल्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धोत्पद्यते । सा सर्वकर्तव्यानां माथम्याच्छिर इष शिरः । ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव । योगो युक्तिः समाधानम् । आत्मेवाऽऽत्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतोऽङ्गानीव श्रद्धादीनि यथार्थमतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति, तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । मह इति महत्त्वं प्रथमजम् । “ मह-घसं प्रथमजम् ” इति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठाकारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षदीर्घां पृथिवी । सर्वशुद्धिविज्ञानानां च महत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्व-वत् । यथाऽङ्गमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां मकाशकाः श्लोका एवं विज्ञानमय-स्यापि ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः

कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्यायमाध्वे

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ✓

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मवल्क्यध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च ।

विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं

ब्रह्म चेद्देव । तस्माच्चेन्न प्रमायाति । * शरीरं

पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्तसमश्नुत इति ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवाग्निं यज्ञं तनुतेति श्रद्धादिपूर्वकम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति कर्माणि च तनुते । यस्मादि-

ज्ञानकर्तृकं सर्वं तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वं देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वारसर्वप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति । तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनाज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि षेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति । बाह्ये-
श्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं, तन्नित्यवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवलं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भाषयन्नास्ते चेदिन्यर्थः । ततः किं स्यादित्युच्यते—
शरीरे पाप्मनो हित्वा । शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञान-
मये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते । छत्रापाय इव च्छाया-
पायः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्सर्वान्पाप्मनः शरीरप्रवाञ्छरीर एव
हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान्सर्वान्कामान्विज्ञानमयेनैवाऽऽत्मना
समश्नुते । सम्यग्बुद्धं इत्यर्थः ।

प्रथमजत्वादिति । हिरण्यगर्भाभेदेनेत्यर्थः ।

तस्यैव एव शरीरं आत्मा । यः
पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानम-
यात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्द-
मयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव
पुरुषविध एव । तस्य पुरुष-
विधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

तस्य पूर्वस्य मनोमयस्याऽऽत्मैव एव शरीरे मनोमये भवः शरीरः । का ।
य एव विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनन्दमय इति
कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयदृशब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो
भौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयद्वात्र
विकारार्थे दृष्टो यथाऽन्नमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतव्यः ।
संक्रमणाच्च, आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति वक्ष्यति । कार्यान्मनां च
संक्रमणमनात्मनां दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन चाऽऽनन्दमय आत्मा श्रूयते ।
यथाऽन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । नचाऽऽत्मन एवोपसंक्रमणम् । अधिकार-

तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये
ब्रह्मवल्ल्यध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः । प्राधा-
न्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः ।
आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा । प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादा-
नन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषय-
विशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसाऽप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते ।
तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनव-
स्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदाऽन्तःकरणं तपसा तमोग्नेन विद्यया
अचर्येण श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावद्यावत्तावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःक-
ण आनन्दविशेष उत्कृष्यते विपुली भवति । वक्ष्यति च—“रसो वै सः । रस-
प्रायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । एष ह्येषाऽऽनन्दयाति । एतस्यैवाऽऽनन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति च श्रुत्यन्तरात् । एव च कामोपशमो-
त्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आमन्दस्य वक्ष्यते । एवं चोत्कृष्यमाणस्याऽऽ-
नन्दमयस्याऽऽत्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञा-
नानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च
तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वं आत्मवन्तस्त्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च
सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैत ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनन्दमय-
स्यैकत्वावसानत्वात् । अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं
ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छम् । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एव श्लोको भवति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्ल्यध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यदुक्तं ज्ञानकर्मणोः फलभूत आनन्दमय इति तस्य साध्यत्वमौपाधिकं स्वमतानुसा-
रेणाऽऽह—आनन्द इति । परमिति । कथं तर्हि विषयसुखस्य साणिकत्वं सातिश-
यत्वं च व्यञ्जकवृत्तिनिबन्धनमित्याह—तद्वृत्तिविशेषेति । ब्रह्मण आनन्दस्वभावस्व
एव किं प्रमाणमित्यत्र आह—वक्ष्यति चेति । अन्तःकरणशुद्धशुक्लपदिनाऽऽनन्दस्य
सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गमाह— एवं चेति । यदि विषयविशेषमन्यत्वेनाऽऽनन्दोत्कर्ष-
स्तदा निष्कामस्य विषयविशेषोपभोगासंभवादानन्दोत्कर्षो न शक्येत । आत्मस्वभाव-
स्यैवाऽऽनन्दस्य व्यञ्जकान्तःकरणशुद्धशुक्लपदिनोत्कर्ष इत्येवं तु सत्यकामहनस्थोत्कर्षा-
दुत्कर्षः संभाव्यत इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्ट-
स्याऽऽनन्दमयस्याब्रह्मत्वं सिद्धम् । सातिशयत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् । ब्रह्म तु तद-
ध्यासाधिष्ठानमाद्वितीयमित्याह—एवं चेति । एतस्मिन्नप्यर्थ इति । आनन्दमयस्य
प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रकाशनपर इत्यर्थः ॥

इति धीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यर्धामच्छकरभगवद्विद्व्यानन्दज्ञानधिरचित्ताया तीर्ति-
रीयोपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया द्विसंख्ये ब्रह्मवैश्वानरध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मवैश्वानरध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति
वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ।
सन्तमेनं ततो विद्मुरिति ।

असन्नेवासत्तम एव यथाऽसन्न पुरुषार्थसंबन्धेयं स भवति पुरुषार्थ-
संबन्धी । कोऽसौ । योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि । तद्वि-
पर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिवीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यग्नि तद्ब्र-
ह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशङ्का तन्नास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति
ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचाऽऽरम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिर्ब्रह्मद्विपरीते
व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहाराविषयतयोपपन्नः
संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तन्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्व-
प्रत्यूषाशङ्का । तस्मादुच्यते—अस्ति ब्रह्मेति चेद्देवेति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति
विज्ञानतस्तदाह—सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेवमेवंविदं

विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्ववेदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः ।
अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्था-
लक्षणस्याश्रद्धानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपद्यर्थत्वाच्चस्य । अतो
नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन्योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्देद
स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्धानतया यथा-
चप्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्यमेतं विदुः साधवः । तस्मा-
दस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिते वाक्यार्थः ।

तस्यैव एव शरीर आत्मा ।

यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।

तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीरे विज्ञानमये भवः शरीर आत्मा ।
कोऽसौ । य एष आनन्दमयः । तं प्रति नास्त्याशङ्का नास्तित्वे, अपोदसर्व-
विशेषत्वाच्च ब्रह्मणो नास्तित्वं मत्याशङ्का युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणो
यस्मादेवमतस्तस्माद् । अथानन्तरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते
प्रश्ना अनुप्रश्नाः ।

आनन्दमयस्य प्रकाशकोऽयं श्लोक इति केचन तावन्प्रत्याह—तं प्रतीति । सविशेष-
तया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । सर्वेषां साधारणत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वं सर्वान्प्रति भवेत्
न दृश्यते ततोऽपि नास्तित्वाशङ्का जायत इत्यर्थः ।

उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन

गच्छतीइ । आहो विद्वानमुं लोकं

प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताइ उ ।

सामान्यं हि ब्रह्माऽऽकाशादिकारणत्वाद्बिदुषोऽविदुषश्च । तस्मादविदुषोऽपि
ब्रह्ममाप्तिराशङ्क्यते । उतापि । अविद्वानमुं लोकं परमात्मानामितः प्रेत्य
कश्चन । चनश्चोऽयर्थे । अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति
द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति षड्वचनोद्दिष्टासं मत्पत्न्यौ प्रश्नौ ।
यद्यद्विद्वान्सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमा-
शङ्क्यते । अनन्तं प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति । विद्वानब्रह्मविदपि कश्चिदितः
मेत्याहुं लोकं समश्नुते उ इत्येवं स्थितेऽपादेशे रज्जौपे च कृतेऽकारस्य प्लुतिः

समश्रुता ऽ इत्युकारं च वक्ष्यमाणमधस्तादपकृत्य तकारं च पूर्वस्माद्भुतशब्दाद्ब्रह्मासज्याऽऽहो इत्येतस्मात्पूर्वभुतशब्दं संयोज्य पृच्छयत उताऽऽहो विद्वानिति । विद्वान्समश्रुतेऽमुं लोकम् ।

आकाशादिकारणत्वादिति । भूतविशिष्टसर्वजीवकारणत्वादित्यर्थः ।

किंवा यथाऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्रुत इत्यपरः प्रश्नः । द्वावेव वा प्रश्नौ चिद्ब्रह्मैति चेदपि । बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तमश्रान्तरापेक्षया घटते । “ असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ” इति अत्रणादस्ति नास्तीति संशयस्ततोऽर्थमाप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुमप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते । किं विद्वान्समश्रुते न समश्रुत इति तृतीयोऽनुमप्रश्नः । एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थे । आरभ्यते तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते । यद्योक्तं “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति । तत्र कथं सत्यत्वमित्येतद्भक्तव्यमिति दमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि “ सदेव सत्यम् ” इति । तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । अथमेवमर्थताऽवगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमादनेनैव हर्षेणान्वितान्युत्तराणि वाचयानि । “ तत्सत्यमित्याचक्षते ” “ यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ” इत्यादीनि ।

कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रश्नान्तरमित्यत आह—असद्ब्रह्मेति । चेच्छब्दात्पाक्षिकसत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः । सत्त्वं चेदुपपन्नं ब्रह्मणस्तावतैव सत्यत्वं सिध्यति । सतो वाचासंपत्त्यादित्यर्थः । एवमर्थतोति । सत्त्वोपपादनेन सत्यवस्तुनिषयतेत्यर्थः ।

तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यते । कस्मात् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यथास्ति तत्रोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणात्तास्तीति । तत्र । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किञ्चिदस्तीति द्रष्टुं लोके यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्धीजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । न चासतो जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असत्त्वेनामरूपादिकार्य निरात्मकत्वाच्चोपलभ्येत । उपलभ्यते तु, तस्मादस्ति ब्रह्म । असत्त्वेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत्स्यात् । न चैवं तस्मादस्ति ब्रह्म ।

ब्रह्मणः सत्त्वसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्यासत्त्वशङ्कामुद्भावयति—तत्रासदे-
वेति । विप्रतिपक्षमाकाशादि सत्पूर्वकं कार्यत्वाद्घटवदिति लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेन
सत्कारणं तावत्सिद्धम् । तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवाच्छत्त्वाद्ब्रह्मपदवाच्यत्वं
सिद्धम् । तस्य विशेषतोऽनुपलम्भेनासच्छङ्का जायते सा कारणत्वेन व्यावर्त्यतेऽनेन तु
कारणत्वात्सत्त्वं साध्यते । आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । इतोऽपि नगदुपादाने नास-
त्त्वाशङ्का कार्येत्याह—न चासत् इति ।

तत्र कथमसत्तः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरमसत्तः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्या-
यतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तथादि मृदूधीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं
तर्हि । न । कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वत्र हि
ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्त-
कामं चेत् । न । स्वातन्त्र्यात् । यथाऽन्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्त-
यन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि, सत्यज्ञानलक्षणाः स्वा-
त्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापे-
क्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानासत्कामं ब्रह्म साधनान्त-
रानपेक्षत्वाच्च ।

न्यायत इति । असदन्वयादर्शनादिति युक्तित इत्यर्थः । एवमसत्त्वाशङ्कां निर-
स्याचेतनत्वाशङ्का प्रघानवादिनः प्रसङ्गात्रिराचष्टे—तद्यदीति । यद्यपि साख्यमते
चेतनस्य निर्विकारत्वात्कामयितृत्वमसिद्धं तथाऽपि लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेन कामयितृत्वाद्-
चेतनत्वशङ्का निवर्त्यते इत्याह—न हीति । तर्हि लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेनानासत्कामत्व-
मपि प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—कामयितृत्वादित्यादिना । जीवानामनामानन्दत्वं पर-
वशत्वात् तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः । कथंभूततर्हि ब्रह्मणः कामा इत्याशङ्क्यायामाह—
सत्यज्ञानलक्षणा इति । सत्यज्ञान(ने) लक्षणं स्वरूपं येषां ते तयोक्ताः । एत-
दुक्तं यथति । मायाप्रतिबिम्बितं हि ब्रह्म जगतः कारणं मायापरिणामैरेव कामैः काम-
यितृ । तेषां च परिणामानामविद्याद्यनभिभूतचिद्ब्रह्मासत्त्वात्सत्यज्ञानात्मत्वं ब्रह्मतादा-
त्म्याच्चाधर्माद्यननुष्टम्भेन शुद्धत्वम् । ततो जीवकामवैलक्षण्यं सिद्धमिति । तर्हि
ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्फलप्राप्त्यनुत्थानाः स्युः स्वातन्त्र्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—तेषां त्विति । कामस्य शरीरादिसंभ्रमजन्मवत्प्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शरीरादिमत्त्ववत्सङ्ग-
इति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—साधनान्तरानपेक्षत्वाच्चेति । कामसंस्कारवत्या मायाया
ब्रह्मतादात्म्यात्तत्परिणामानां क्रमानां ब्रह्मतादात्म्याच्च शरीरादिनिमित्तापेक्षाऽस्तीत्यर्थः ।

किंच यथाऽन्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरी-
क्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किं तर्हि
स्वात्मनोऽनन्यास्तदेतदाह—

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत ।

सोऽकामयत स आत्मा यस्मादाकाशः संभूतोऽकामयत कामितवान् । कथं,
बहु स्यां बहु भूतं स्यां भवेयम् । कथमेकस्यार्यान्तरानुभवेषु बहुत्वं स्या-
दित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । न हि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तरविषयं बहुभवनं कथं
तर्हीत्यस्यानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या । यदाऽऽत्मस्थे अनभिव्यक्ते नाम-
रूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्राविभक्तद्वे-
शकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् ।
नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा । यथाऽऽकाश-
स्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्द्वारेणैवाऽऽत्मा बहु भवति । न
ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भव-
न्नविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवाऽऽत्मवर्ती, न ब्रह्म
तदात्मकम् । ते तत्प्रत्यक्षरूपाने न स्त एवेति तदात्मके उच्येते । ताभ्यां चोपा-
धिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंख्यपहारमाग्ब्रह्म । स आत्मैवंकामः संस्त-
पोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । “ यस्य ज्ञानमर्थं तपः ” इति श्रुत्यन्तरा-
दाप्तकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसैः । तत्तपोऽतप्यत तप्तवान् । सृज्यमान-
जगद्रचनादिविषयामालोचनात्मकरोदात्मैत्यर्थः । स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा
प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपामिदं सर्वं जगद्विशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथा-
नुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् ।

तद्द्वारेणैवेति । नामरूपशक्त्यात्मकमायापरिणामद्वारेणैव । नामरूपशक्त्यात्मिका
जडरूपा मायाऽङ्गीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवस्तुभक्ततीत्यद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति । आत्मातिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो वा । नाऽऽद्यः । नाऽद्यहानिर-
तिरेकक्षणेभ्य । न द्वितीयः । प्रमांसंसर्गानिरूपणात् । न च भिन्नदेशकालयोः संयो-

गादि सम्भवति विषयविषयिभावो या । नियामकगवेयणात् । न च स्वभाव एव संबन्धः ।
 द्वयोः स्वभावयोः संबन्धस्त्वेनैवोपक्षये संबन्ध्यभावप्रसङ्गात् । न हि स्वात्मानं प्रति
 स्वस्यैव संबन्धित्वमात्माथयापातात् । तथाविधार्थभावे व्यवहारमात्रप्रवर्तकत्वे च
 मिथ्यात्वव्यवहारापातादनिर्वचनीयत्वाद् एव पर्यवस्यतीति भावः । यस्मादात्मातिरिक्तं वस्तु
 न संगान्यते तस्मादात्मतादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह—अत इति । तर्हि
 ब्रह्मणः सप्रपञ्चताप्रसङ्ग इति न वाच्यमित्याह—न ब्रह्मेति । न ब्रह्म तदात्मकमज-
 ष्टत्वात्तत्परिहारेणापि सिद्धिसम्भवादिर्गर्भः । कथं तर्हि ते ब्रह्मात्मके तथाऽऽह—ते
 तदिति । स्वभावबुद्धनभोमक्षणवदारोपितस्यानुभवप्रत्याख्यानेन सिद्धचसंभवादानुभागे
 नामरूपे अनुभवात्मकब्रह्मात्मके कथ्येते न स्वैय्याभिप्रायेणेत्यर्थः । न केवलं ब्रह्मणो
 बहुरूपत्वं मायोपाधिकं सर्वव्यवहारास्पदत्वं वेत्याह—ताभ्यामिति ।

यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुभाविशत् ।

यदिदं किंच यत्किंचेदमविशिष्टम् । तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते—
 तदेव सृष्टं जगदनुभाविशदिति । तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनुभाविशदिति । किं यः
 स्रष्टा स तेनैवाऽऽत्मनाऽनुभाविशदुतान्येनेति । किं तावद्युक्तम् । क्त्वाप्रत्ययश्र-
 वणाद्यः स्रष्टा स एवानुभाविशदिति ।

प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मात्मताया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं
 विचारमारभते—तत्रैतच्चिन्त्यमित्यादिना । विमर्शं सति क्त्वाश्रुत्यदुरोधात्स्रष्टरेव
 प्रवेश इत्युक्तं सिद्धान्तिना ।

ननु न युक्तं मृदुचेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि
 कार्यात्मना परिणतमित्यसौऽप्रविष्ट इव कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवे-
 शोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे
 घूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेश एवमन्येनाऽऽत्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति
 चेच्छ्रुत्यन्तराच्च “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुमविश्य ” इति । नैवं युक्तमेकत्वा-
 द्ब्रह्मणः । मृदात्मनस्त्वेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदशूर्णात्मनाऽनुम-
 वेशः । मृदशूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वं सति निरवयवत्वाद्-
 प्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते । कथं तर्हि प्रवेशः स्यात् । युक्तश्च प्रवेशः
 श्रुतत्वाच्चेवानुभाविशदिति । सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्वान्मुखे इस्तप्रवेश-
 वन्नामरूपकार्ये जीवात्मनाऽनुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्नाशून्यत्वात् । न हि

कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणाऽऽत्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जज्ञाद्यथा घटो मृत्वप्रवेशे घटत्वं जहाति । तदेवानुभाविशदिति च श्रुतिर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः ।

पूर्ववाचाह— ननु न युक्तमिति । छटिप्रवेशकिययोः पूर्वापरकार्त्तानत्वमंमवे सति कार्यैक्य क्त्वाश्रुत्या बोध्येत न तु प्रवेशस्योत्तरकालता संभवति । सृष्टिसमय एवोपादानस्य कार्यात्मनाऽवस्थितत्वादित्यर्थः । एतदेव विधृणोति—कारणमेव हीति । अप्रविष्टे यथा घटादी देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथा कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्प्रवेशो न संभवतीत्यर्थः । सिद्धान्त्येकदेशिनां मतमुद्भाव्य पूर्ववादी दूषयति—यथा घट इत्यादिना । स्रष्टुरन्यस्य वा प्रवेशो न संभवतीति चेत्कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धान्त्येकदेश्याह—कथमिति । नास्त्येवेति न वक्तव्यमित्याह—युक्त्येति । स एवाऽऽह गतिं—सावयवमेवेति । पूर्ववादी दूषयति—नाशून्यत्वादिति । कार्यात्मना परिणतस्य ब्रह्मणो नामरूपात्मकं कार्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेण न ह्यन्यः प्रदेशोऽस्ति । यत्कारणमेव कार्यकारण परिणतं तत्प्रति कार्यविशेषो जीवोत्मा प्रवेक्ष्यतीति न शङ्कनांयमित्याह—कारणमेव चेदिति । कार्यविशेषस्य प्रवेशमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तं स न संभवति श्रुतिविरोधादित्याह—तदेवेति ।

कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुभाविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेवाऽऽपद्यत इति चेन्न । विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्यते । व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन् । तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च । न हि यतो मुच्यमानस्तदेवाऽऽपद्यते । न हि शृङ्खलापत्तिर्षट्स्य तस्करादेः ।

कारणपरामर्शकेन तच्छब्देन कार्यमुपलक्ष्य कार्यान्तरस्य तत्र प्रवेशो विधीयतेऽप्राप्तदेशसंभवात् । अतो न श्रुतिविरोध इति सिद्धान्त्येकदेशिमतमुद्भाव्य दूषयति—कार्यान्तरमेवेत्यादिना ।

वाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मनाऽऽधेयत्वेन च परिणतमिति चेन्न । बहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट उच्यते । बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा भाविशदिति । जलसूर्यकादिप्रतिविम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमूर्त्तत्वाच्च ।

परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वभावके जलादौ सूर्यजादिप्रतिविम्बोदयः स्यात् । न त्वात्मनः, अमूर्तत्वादाकारादिकारणस्याऽऽत्मनः, अव्यापकत्वात् । तद्विमृष्टदेशप्रतिविम्बाधारवस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिविम्बवत्प्रवेशो न युक्तः ।

कारणवाचकेन तच्छब्देन कार्यलक्षणायामविवक्षितलक्षणा चेत्प्रसज्येत तर्हि कारणपर एव तच्छब्दोऽस्तिवत्याहान्यः सिद्धान्तैकदेशी-वाद्येति । अस्मिन्पक्षे प्रवेशश्रुतेर्मुक्त्यार्थो न लभ्येतेत्याह—न वद्विष्टेति । अन्यस्य वेदान्तिनो मृतमुद्गाद्य दूषयति—जल इत्यादिना ।

एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभापदे । “तदेवानुप्राविशत्” इति च श्रुतेः । श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् । न चास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते । इन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोक्षमेतद्वाक्यं “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति । न । अन्वयार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा । मकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्तव्यः । “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यो वेद निहितं गुहायाम्” इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपातुगमाय चाऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चाऽऽरब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमपस्तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति । विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चाऽऽनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमानन्दमयश्छिन्नाधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविद्वद्यवसान आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ।

एवं सिद्धान्तैकदेशीयं निरस्य पूर्ववाद्युपसहरति—एवं तर्ह्येति । नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणस्ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो न संभवतीत्युक्तमित्याह—न चेति । इतरस्यापि प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इत्याह—तदेवानुप्राविशदिति । सा च श्रुति रूष्टु प्रवेशमाह । सा चास्माकं मीमांसकानां प्रमाणं ततस्तद्विरोधेनान्यस्य प्रवेशकल्पनाऽयुक्तेति भावः । तर्हि श्रुतिशरणतयैव ब्रह्मण एव प्रवेश उच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्मादन्धो मणिमविन्ददितिबदर्थशून्यमेवेदं वाक्यमिति निगमयति—इत्येति । शक्तिगोचरस्यार्थस्यासंभवादर्थशून्यत्व तात्पर्यगोचरस्य वा । नाऽऽद्य । आकाशादिरविप्रदृष्टदेशेऽपि

षलेऽमूर्तस्य प्रतिबिम्बाभाववदमूर्तस्यापि ब्रह्मणोऽनिर्वाच्याविद्यासु प्रतिबिम्बितस्य मृष्टसु-
 क्षरफालमन्त.करणदिपु प्रतिबिम्बभावसमवादित्याह—नेति । न द्वितीय इत्याह—
 अन्यार्थत्वादिति । एतत्तदुच्यति—किमर्थमित्यादिना । अतः परमिति । बुद्धि-
 गुहाप्रवेशादनन्तरमानन्दमय एव विशिष्टोऽर्थो विशेष्यस्य चिद्धातोर्लिङ्गं विशिष्टस्य विशेष-
 यान्यभिचारदर्शनात्तदाभिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्धचक्षुःसान्, आत्मा ब्रह्मरूपोऽस्यामेव गुहा-
 यामभिगन्तव्य इत्यामिप्रेत्य जले सूर्यप्रवेशवदनिर्वाच्यः प्रवेशोऽभिधीयत इत्यर्थः ।

न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वाद्विशेषसंयन्धो ह्यपेक्षान्विधेत्तुर्दृष्टः । यथा
 राटोश्चन्द्रार्कविशिष्टसंयन्धः । एवमन्तःकरणगुहात्मसंयन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः ।
 संनिर्कर्षादवभासात्मकत्वाद्यान्त.करणस्य । यथा चाऽऽलोकविशिष्टा घटाद्युप-
 लब्धिरेव बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहाय
 निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिसंस्थानीये रिषद् पुनरतत्पृष्ठा तदेवानुभाविश-
 दित्युच्यते ।

बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मण उपलब्धिसंभवात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधित्सत इत्याह—न हीति ।
 नन्वन्यत्रोपलब्ध्यनर्ह ब्रह्म बुद्धौ या कथमुपलभ्यत इत्याशङ्क्योपाधेयोऽग्यताविशेषासंभवा-
 दित्याह—विशेषेति । संनिर्कर्षादिति । अन्तःकरणसंसर्गादेव देहपटादिषु चैतन्यामि-
 व्यक्तित्वे स्वत । अन्त.करण आलोक्यमानेनैव चैतन्यामि-यज्ञरूपव्यवहारितिकाभ्यामित्यर्थः ।
 यथा चाम्बच्छम्भभावके घटाद्यै मुखे न प्रतिबिम्बते जलादौ स्फण्डम्भावके प्रतिबिम्बते
 तथा सत्त्वप्रधानस्यान्त.करणस्य प्रसादस्यामात्यादृष्टते तत्र ब्रह्मे पल विररित्याह—अव-
 भासात्मकत्वाच्चेति । किं न यथा जाद्वचसाभ्येऽपि तमोलक्षणावरणाभिमवसमर्थ
 आलोकोऽङ्गी क्रियते तथा जाद्वचसाभ्येऽप्यन्त.करणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्याज्ञान-
 लक्षणावरणाभिमवसामर्थ्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह—यथा चेति ।

तदनु प्राविश्यं । सच्च त्यच्चांभयत् । निरुक्त
 चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं
 च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्त्वं
 चानृतं च सत्त्वमज्ञयत् । यदिदं किंच ।

तदेवेदमाकाशादिपारणं कार्यं ह्यहं तदनुभविष्टमिदं गुहायां बुद्धौ द्रष्टुं श्रान्तु
 मन्तु विज्ञाप्रित्येव विशेषतदुपलभ्यते । स एत तस्य मवेशसात्मा,

दस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तिरवादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनु-
 प्रविश्य, किं, सच मूर्तं त्यच्चापूर्तमभवत् । मूर्तामूर्तं ह्यव्याकृतनामरूपे
 आत्मस्थे अन्तर्गतेनाऽऽत्मना व्याक्रियेते व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते
 आत्मना स्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वाऽऽत्मा ते अभवदित्युच्यते । किंच
 निरुक्तं चानिरुक्तं च निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकाल-
 विशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्ते अपि मूर्तामूर्तयोरेव
 विशेषणे । यथा रुच्यं त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा निलयनं चानिलयनं च ।
 निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैत्र धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः ।
 त्यदनिरुक्तानिलयनान्यमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभाव-
 श्रवणात् । त्यदिति प्राणायानिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्यमू-
 र्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि । विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पापा-
 णादि । सत्यं च व्यवहारविषयमाधिकारात् परमार्थसत्यमेकमेव हि परमार्थसत्यं
 ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयभाषेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि
 सत्यमुच्यते । अनृतं च तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थसत्यं किं
 पुनस्तद्ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ।

निलयनं गृहप्रासादादिभूर्तसंनिवेशविशेषोऽवयवसंस्थानविशेषराहित्यमनिलयम् ।
 अनिरुक्तत्वाद्यमूर्तधर्मश्चेद्ब्रह्मण एव किं न स्यादित्यत आह—त्यदनिरुक्तानिलय-
 नानीति ।

तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये

ब्रह्मदल्लध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

परमात्सत्यदृष्टिर्कं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकारजातमे-
 कमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तद्व्यतिरेकेणाभावात्नामरूपविकारस्य, तस्मात्त-
 द्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते । ब्रह्मविदोऽस्ति नास्तीत्यनुमत्तः प्रकृतस्तस्य मतिव-
 चनविषय एतदुक्तमात्माऽकामयत बहु स्वाभिति । स यथाकामं चाऽऽकाशा-
 दिकार्यं सत्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनु मविश्य पश्यञ्जृष्वन्मन्वानो विजानन्ब-
 ह्मभवत्तस्मात्तदेवमाकाशादिकारणं कार्यस्थ परमे व्योमःहृदयगुहायां निहितं

८० आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेता— [२ ब्रह्मवल्क्यध्याये—

तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एव श्लोको यत्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्नमयाद्यात्म-
मकाशकाः पञ्चस्यप्येवं सर्वान्तरतमात्मास्त्वमकाशकोऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण
भवति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्याये
पद्योऽनुवाकः ॥ ६ ॥

तत्प्रत्ययमित्याचक्षत इत्यस्योपपत्तिमाह—यस्मादिति । पदानि व्याख्याय प्रकृतान्
नुप्रश्ननिराकरणे प्रकरणस्य तात्पर्यं सोऽकामयतेत्यादेर्दर्शयति—अस्ति नास्तीत्या-
दिना । तस्या बुद्धिगुहायाः प्रत्यया अहं कर्ता भोक्तेत्यादयस्त एवावभासविशेषास्ते-
र्ष्यज्यमानं विशिष्टं विषयत्वेऽपि स्वरूपस्याविषयत्वादित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्याये पद्योऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मवल्क्यध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सर्वजायत । तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूपविशेषाविपरीतरूपमविकृतं
ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवासत् । न ह्यसत्तः सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूप-
विशेषवद्ब्रह्माकृतं जगदग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासीत् । ततोऽ-
सतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् । किं ततः प्रविभक्तं कार्य-
मिति पितृरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवाऽऽत्मानमेवाकुरुत
कृतवत् । यस्मादेवं तस्माच्चब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तुं च्यते । स्वयं कर्तुं ब्रह्मैवि
प्रसिद्धं लोके । सर्वकारणत्वत् । यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वान्तरात् तस्मा-
त्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते । सर्वथाऽपि तु फलसंबन्धादि-
कारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके । यदि वाऽन्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेत-
नयत्कारणे सत्युपपद्यते । तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः ।

सुकृतामिति । कप्रत्ययः सुष्ठु क्रियत इति कर्माभिधायकोऽपि च्छान्वस्या प्रक्रियया सुष्ठु करोतीति कर्तरि व्याख्यातः ।

इत्थश्चास्ति । कुतः । रसत्वात् । कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्द्रव्येण इत्यत आह—

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसश्च ह्येवायं
लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्पात्कः
प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न
स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दयाति ।

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्ला-
दिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राण्याऽऽनन्दी सुखी भवति । नासत
आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्रा-
ह्मणा बाह्यरसलाभादिषु सांनन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं ब्रह्मैव रसस्तेषाम् ।
तस्मादास्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसब्रह्म । इत्थश्चास्ति । कुतः । प्राणनादि-
क्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणित्यपानेनापानिति ।
एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्तमाना दृश्यन्ते ।
तच्चैकार्यवृत्तिस्थेन संहननं नान्तरेण चेतनमसंहनं संभवति । अन्यथादर्शनात् ।
तदाह—यथादि । एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न
स्यात् भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टा कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात्पाननं
वा कुर्यात्तस्मादास्ति तद्ब्रह्म । यदर्याः कार्यकरणपानादिचेष्टास्तत्कृत एष
वाऽऽनन्दो लोकरस्य । कुतः । एष ह्येव पर आन्दाऽऽनन्दयात्यानन्दयति
सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवाऽऽत्माऽऽनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो
विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः । यथाभयहेतुन्वाद्बिद्वादिदुषोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्-
त्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासद्दृश्याश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते ।

एकार्यवृत्तिस्थेनेति । एकप्रयोजनसाधनत्वेन परम्परायत्तत्वेत्यर्थः । अन्यत्रेति ।
गृहप्रासादादिषु स्वतन्त्रं गृहाद्यनारम्यं स्वामिनमन्तरेण संहननस्यादर्शनात्कार्यकरणसंघा-

तेऽपि विलक्षणः स्वामी शरीरोपचयादिभिरुपचयादिरहितोऽवगम्यते । स च चेत-
नत्वेन भेदाभावाद्ब्रह्मैवेति तदस्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ।

कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते—

यदा हेवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनि-
रुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा
हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ
तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदु-
षोऽभन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति लृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवस्तुस्यध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

यदा हेव यस्मादेव साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि किंविशिष्टेऽदृश्ये दृश्यं नाम
द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य । न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मि-
न्नदृश्येऽविकारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्माद-
नात्म्यं तस्मादनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते । विशेषश्च विकारः । अवि-
कारं च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वाच्चस्मादनिरुक्तम् । यत एवं तस्मादनिलयनं
निलयनं नीद आश्रयो न निलयनमनिलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽना-
त्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलसणे ब्रह्मणीति वाच्यार्थः । अभय-
मिति क्रियाविशेषणम् । अभयामिति वा लिङ्गन्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां
स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते । अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरवि-
द्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो हासौ यदा भवति तदा नान्य-
त्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो मर्षं भवति
नाऽऽत्मन एवाऽऽत्मनो भयं युक्तम् । तस्मादात्मैवाऽऽत्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो
हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तद्वायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि ।

तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदाऽसावभयं गतो भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मानि चान्तरं भेदं न कुरुते तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषोऽविद्यावानविद्यया मत्प्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात्मानि चैतस्मिन्ब्रह्मणि उदपि, अस्मत्पमप्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यन्तरकरणमल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोरस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवाऽऽत्मनो भयकारणमविदुपस्तदेतदाह । तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टी-श्वरारूपं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वती भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्द्विद्वानप्यविद्वानेवासौ योऽयमेकमाभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यत्युच्छेदहेतुदर्शनाद्ध्युच्छेद्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुस्तत्रास्त्युच्छेदहेतांबुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भववद्दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्भयपते नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्भिभेतीति । तदेतस्मिन्नप्यर्थे एष श्लोको भवति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यवादिशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवत्त्वध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

दासोऽहं तस्य देवस्य ममाऽऽराध्यः परमेश्वर इति भेदं विद्वान्कथमज्ञ इत्युच्यते तत्राऽऽह — असौ योऽयमिति । यथा चन्द्रभेदं पश्यन्नप्यविद्वानुच्यतेऽतस्त्वदर्शित्वात्तथेत्यर्थः । कथं तर्हि, तस्य भयसंभावनेत्यत आह — उच्छेदेति । संहर्ता हि परमेश्वरो मां संहरिष्यति नरके वा निक्षेप्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मैवोच्छेदहेतुः कुत इत्यत आह — अनुच्छेद्यो हीति । उच्छेदहेतोरप्युच्छेद्यत्वेऽनवरथाप्रसङ्गाजित्यत्वं वक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो नान्यस्य समान्यत इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्या नन्दशानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां द्वितीये ब्रह्मवत्त्वध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ ब्रह्मपरतन्त्राभ्यामेऽऽसौमुखात् ।

====

भीपाऽस्माद्वातः पवते । भीपो-
देति सूर्यः । भीपाऽस्मादग्निश्चे-
न्द्रश्च । मृत्युर्धावति पश्चम इति ।

भीपा भयेनास्माद्वातः पवते । भीपोदेति सूर्यः । भीपाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पश्चम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वरा सन्तः पवनादिकायैप्रायासुबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तरि सत्यन्यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्तनम् । तस्मादास्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तुं ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव राज्ञोऽस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते । तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ।

सैपाऽऽनन्दस्य भीमांसा भवति ।

तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा भीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य भीमांसाभ्यामित्युच्यते । किमानन्दो विषयविषयिसयन्वजनितो लौकिकानन्दवदाहासितस्वाभाविन इ येवमेपाऽऽनन्दस्य भीमांसा ।

तच्च मयशरणं ब्रह्माऽऽनन्तरूपमुक्तं यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति । तत्राऽऽनन्दश्च लोके अन्यं प्रतिद्वन्द्वितो विचारमारभते—तस्यास्येत्यादिना ।

तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याभ्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उच्यते । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनाऽऽनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्त्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्टव्यापार्या चाविद्यया प्रह्लादिभिः कर्मवशात्प्रविज्ञानं विषयादिसाधनसवन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः रूपयते । स एवाविद्याकामरूपपरिषेण मनुष्यमन्धर्वाशुचराचरभूमिष्वकामहनविद्वन्द्वात्रियमन्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्कर्षेण चाबद्धिरभ्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति ।

ब्रह्मानन्दस्य केनमीदानीं प्रवृत्ता किमर्थमिति सार्वभौमानन्दाद्युपन्यासस्तत्राऽऽह—तत्र लौकिक इत्यादिना । लौकिक आनन्दं कथित्वाष्टांशं सातिशयत्वात्परिमाणवदिति ब्रह्मानन्दानुमानार्थं लौकिकोपन्यास इत्यर्थः । विषयेभ्यो व्यावृत्ता व्यावृ-

सविषया आविषयग्रहणैकत्वदर्शिनस्तद्वृद्धिगोचर इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्रह्मानन्दा-
नुगममाह—लौकिकोऽपीत्यादिना ।

निरस्ते त्वधिष्ठाकृते विषयविषयविभागे विषया स्वाभाविकः परिपूर्ण
एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थं विभाषयिष्यन्माह—

युवा स्यात्साधुर्युवाऽध्यायकः । आशिष्ठो

दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा

वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुषं

आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः

(१) । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ।

श्रोत्रियस्य चाकार्महतस्य । ते ये शतं

मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देव-

गन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकार्म-

हतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ।

स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामा-

नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकार्महतस्य । ते ये

शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः ।

स एक आजानजानां देवानामानन्दः

(२) । श्रोत्रियस्य चाकार्महतस्य ।

युवा प्रथमवयाः । साधुयुवेति साधुर्यामौ युवा चेति युनो विशेषणम् ।
युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यान्माधुयुवेति । अध्या-
यकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृणमः । दृढिष्ठा दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः ।
एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिव्युर्वा सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोग-

साधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरि-
त्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः ।
ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुषानन्दा-
च्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्या-
विशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्त्वा मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसंपन्नाः सूक्ष्मकार्य-
करणाः । तस्मात्प्रतिघातात्पत्वं तेषां द्वंद्वप्रतिघातशक्तिसाधनसंपत्तिश्च । ततोऽ-
प्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारवती मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादवि-
शेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां
भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमं त्वकामहताग्रहणं
मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनाऽऽनन्दो-
त्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थम् । साधुयुवाऽध्यायक इति
श्रोत्रियस्वाष्ट्रजिनस्त्वे गृह्येते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतरत्वं तु विषयोत्क-
र्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशेष्यते । अतोऽऽकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः
शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् ।
व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव । चिरलोकलोकानामिति पितॄणां
विशेषणम् । चिरकालस्यायी लोको येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति ।
आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशे-
षतो देवस्थानेषु जाताः ।

मनुष्यगन्धर्वानन्दस्योत्कृष्टत्वे निमित्तमाह—ते ह्यन्तर्धानादीति । प्रथममकामहता-
ग्रहणस्य तात्पर्यमाह—प्रथममिति । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहतो गृह्येत तदा तस्यैव
सार्वभौमानन्देन तुल्य आनन्दः स्यात्तदा च व्याधातो भवेत् । मानुषानन्दे निःस्पृहो
मानुषानन्दभोगमोगी भवेति । ततो मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथम-
पर्याये तद्ग्रहणमित्यर्थः । अष्टुजिनस्त्वमप्राप्तं यशोत्कर्षावित्त्वं तस्मात्पुण्ड्राच्छन्यत इत्यर्थः ।

ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स
एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा
देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स

एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक
 इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको
 बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः
 प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण
 आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामह-
 तस्य (४) ।

कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केचलेन देवानपियन्ति । देवा इति ऋक्सिंशद्भविर्भुजः । इन्द्रस्तेषा स्वामी । तस्याऽऽचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट्त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्याष्टिर्लपः संसारमण्डलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकता गच्छन्ति । धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशय यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेणाह्निनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वाद्यजिनत्ये नियते अकामहतत्व तूत्कृष्यत इति मकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्याकामहतत्वमकर्षितधोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रैकदेशः । "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विमुपः प्रविभक्ता यन्वैकता गता स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽन ।

प्रयत्निसन्तु— अष्टौ षसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति ।

यदर्थं भीमांसाऽऽरब्धा तस्य निरतिशयानन्दस्य सिद्धौ वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुमाह—
 तस्याकामहतत्वेति । तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याऽऽनन्दस्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य मात्रा
 स एव परमानन्दः स्वाभाविक इति संबन्धः । हिरण्यगर्भानन्दस्य मात्रात्वे श्रुत्यन्तरं प्रमा-
 णयति—एतस्यैवेति । न केवलं हिरण्यगर्भानन्द एव मात्रा यश्च प्राशुपत्यस्तः सार्व-
 भौमाद्यानन्दः स एव यस्य मात्रा प्रविभक्ता नानात्वमापन्ना सती यत्र निरतिशयानन्देऽ-
 कामहतब्रह्मवित्प्रत्यक्षे कैवल्य एवा गतेति योचना । अकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानाद्भेद-
 प्राप्तिं निरस्यति—आनन्दानन्दिनोश्चेति । प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानसंशयादिष्यवधाना-
 भावाभिप्रायं न तु विषयविषयिभावाभिप्रायम् । अदृश्येऽनात्म्य उदरमन्तरे कुरुत
 इत्यादिना निषेयादित्यर्थः ।

तदेतन्भीमांसाफलमुपसंहियते—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चा-

सांवादित्ये । स एकः ।

स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां निहितः परमे न्योम्याकांशादिकार्यं
 स्रष्ट्वाऽन्नमयान्तं तदेवानुमविष्टः स य इति निर्दिश्यते । कोऽसावर्यं पुरुषे ।
 यश्चासांवादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि
 भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्च सांवादित्ये इति निर्दिश्यते । स एको भिन्न-
 प्रदेशस्थपटाकाशाकाशैकत्वयत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽ-
 ध्यातमं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दर्शनेऽक्षन्निति तु युक्तः प्रसिद्धत्वाद् । न
 पराधिकारात् । परो ह्यात्माऽप्राधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीमास्माद्वातः पवते
 सैपाऽऽनन्दस्य भीमांसेति । न ह्यकस्मादकृतो युक्तो निर्देशुं परमात्माविज्ञानं
 च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स एक इति । नन्यानन्दस्य भीमांसा
 प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः पर-
 मात्मैव न विषयविषयिसंयन्प्रजानित इति । ननु तदनु रूप एवायं निर्देशः स
 यश्चायं पुरुषे यश्चासांवादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्यांविशेषोपमर्देन ।
 नन्वेवमप्यादित्यादिशेषग्रहणमनर्थकम् । उत्कर्षोपकर्षोपार्थत्वात् । द्वैतस्य
 हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य पर उत्कर्षः सविन्नभ्यन्तर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपम-
 र्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गत-
 इत्येत्यभयं मतिष्ठां विदन्त इत्युपपन्नम् ।

मीमांसया निरतिशयानन्दं ब्रह्मैस्तीति निर्धारितम् । तस्याकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानादभेदसिद्धिः । न हि परामन्द, परस्य प्रत्यक्षो भवति । तस्मान्निरतिशयानन्दब्रह्मैकत्वं जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रान्तं मीमांसया च सिद्धमुपसंहियत इत्यर्थः । आदित्यग्रहणस्याऽऽधिदैविकोपाधिलक्षणार्थस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुं चोद्यमुद्गावयति— नन्विति । “ य एग एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ” इत्यादौ श्रुत्यन्तरे मण्डलस्यस्य दक्षिणाक्षिस्थेनैक्यस्य प्रसिद्धत्वादिहाप्यादित्यस्थेनैक्यनिर्देशे दक्षिणाक्षिग्रहणं युक्तमित्यर्थः । अध्यात्ममधिदैवतं च लिङ्गात्मोपासनविवक्षाया तथा स्यान्नेह तद्विवक्षितमित्याह—न परेति । य एव सिद्धात्तुर्निरतिशयानन्द उरुकृष्टो, पाषौ प्रतिबिम्बितः स एव निकृष्टोपाषौ शिरःपाण्यादिमति पुरुषे प्रतिबिम्बित इति परमानन्दमपेक्ष्य समत्व विशिष्टयोः स्वभावैक्यं विवक्षितमित्यर्थः ।

अस्ति नास्तीत्यनुमश्रौ व्याख्यातः । कार्यरसलाभमाणनाभयमतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिदारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुमश्र एकः, द्वावन्यावनुमश्रौ विद्वद्विदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यभास्तिविषयौ तत्र विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इत्यनुमश्रौऽन्त्यस्तदपाकरणायोच्यते । मध्यमोऽनुमश्रौऽन्त्यापाकरणादेवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते ।

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्यवतारयति—अस्ति नास्तीति । संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति ।

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्पेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ।

स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षात्कर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीत्येवं वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य सकृत्परामर्शार्थत्वात् । स किम्, अस्माल्लोकात्पेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तरमादस्माल्लोकात्पेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वेतं यथाव्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति विषयजातमन्नमयात्विण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं

पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वाङ्गमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमातन्दमयमात्मानमुपसम्प्राप्ति ।

अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठा विन्दते । तत्रैताच्चिन्त्यम् । कोऽयमेषवित्कथं वा संज्ञामतीति । किं परमादात्मनोऽन्यः सप्रमणकर्ता मविभक्त उत स एवेति । किं ततः, यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिर्विरोधः । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुभावित्वा ” “ अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद ” “ एकमेवाद्वितीयम् ” “ तत्त्वमसि ” इति । अथ स एवाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंज्ञामतीति, कर्मकर्तृत्वानुपपत्ति । परस्यैव च ससारित्वं पराभावो वा । यद्युभयया प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता । अथान्यतरस्मिन्पक्षे दोषामाप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे स एव शान्तिार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता न तत्रिधोरणार्थत्वात्सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुं मयतरस्मिन्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यात् न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता । शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात् । चिन्तयति च त्वं न तु निर्णेप्यासि, किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं, न, कथं तर्हि बहुमतिपक्षत्वादेकत्ववादी त्व, वेदार्थपरत्वाद्बहवो हि नानात्ववादिनो वेदवाह्यास्त्वमतिपक्षा अतो ममाऽऽशङ्का न निर्णेप्यस्यतीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिवहुमतिपक्षमात्म्य । अतो जेष्यामि सर्वानारभे च चिन्ताम् ।

अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोष को वा छाम इत्याह—किं तत इति । उभयप्राणुपपत्तिं सशयकारणमाह—यद्यन्यः स्यादिति । बोधमुक्तेन सशयव्यावृत्तिं प्रयोजनमाह—यद्युभयथेत्यादिना । एतदेव मम विचारारम्भकस्य स्वस्त्ययनं कल्याणयन्मामेकत्ववादिन त्वमात्म द्रूपेऽभतिपक्षवस्तुवादिनादनेकत्ववादिनोऽप्येकस्य वस्तुन समतत्वादानेकवस्तुवादिनश्च बहव प्रतिपक्षा सन्ति ममेत्यर्थतोऽपि कल्याणमनेकत्वस्यान्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्वपक्षनिराकरणेन सिद्धान्तोपपत्तेश्चेत्यर्थ ।

स एव तु स्यात्सद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्मभावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविदामोति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते । ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरुपपन्नैव । न । अविद्याकृततादात्म्यापोहार्थत्वात् । या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्ममाप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविज्ञेयात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था । कथमेवमर्थताऽवगम्यते । विद्यामानोपदेष्टात् । विद्यायाथ दृष्ट कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेद विद्यामाधमात्मप्राप्ती साधन-

मुपदिश्यते । मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽ-
हेतुः । कस्मात् । देशान्तरमाप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव
गन्तेति चेत् । न । वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते तत्प्रा-
प्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यातिरेकेण साधना-
न्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परमाप्तौ साध-
नमुपदिश्यत इति चेत् । न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च
तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदिति कार्यस्थस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोप-
पत्तेश्च । यदि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽन्यत्र पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत
इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात् ।

विचारारम्भमुपपाद्य सिद्धान्तमुपक्रमते—स एव तु स्यादिति । औपाधिकभेदपि-
त्रोऽप्येवंवित्स्थतः पर एव स्यादित्यर्थः । अविद्याध्यारोपितावहत्वन्यावृत्तिरेव ब्रह्म
प्राप्तिर्विषयितेति फलवाक्यस्यैवमर्थता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्याह—कथं-
मिति । परिहरति—विद्यामात्रेति । अन्यथाऽप्युपपत्तिं शङ्कते—मार्गेति । गन्तुः
स्थतो ग्रामत्वाभावेऽपि यथा मार्गज्ञानोपदेशः सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वामा-
वेऽपि विद्योपदेशोऽस्यासद्द्वारेण ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः । त्वं प्राप्नोऽसीति न तत्रो-
पदेशः । अत्राभेदोपदेशः प्रतीयतेऽत उपदेशवैषम्यात् दृष्टान्तो युक्त इत्याह—न
वैधर्म्यादिति ।

अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्धि द्वितीयस्य
चन्द्रस्य सत्त्वं यदैतैमिरिकेण चक्षुःप्रता न गृह्यते नैवं न गृह्यत इति चेन्न ।
सुप्तसमाहितयोरग्रहणात् । सुप्तोऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेत् । न । सर्वाग्रह-
णात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् । न । अविद्याकृतत्वा-
ज्जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोरस्तदविद्याकृतमविद्याभावेऽभावात् ।

यदि विद्युषः सकाशादन्य ईश्वरो भयहेतुर्नारति का तर्हि गतिर्न्यतिरिक्तेश्वरदर्शनस्ये-
त्याशङ्क्याऽऽह—अन्यस्य वेति । कल्पितभेदत्रिंशत्सुप्रोक्षरस्याविद्याकृतत्वे विद्यात्वे
सति विद्यया तत्रावस्तुत्वदर्शनमुपपद्यते । ईश्वरो मम प्रशास्तेति मिथ्यैतद्यतस्तस्य
मम चैकात्म्यमेव परमार्थमिति विद्वद्दृष्ट्या विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः । दृष्टान्तेन वैषम्यं
शङ्कते—नैवमिति । यथा चन्द्रैकत्वदर्शनाद्द्वितीयश्चन्द्रो न गृह्यते नैवं ब्रह्म-
विदा न गृह्यते व्यतिरिक्तेश्वरः । प्रतिनियतप्रज्ञावभासस्य योजनादिप्रवृत्त्यनुप-

१ क. ल. 'न्यस्यात्' । २ क. यदा त्वमिति ते* । ४. यदाऽस्ति* । ३ छ. ग. क. ट. वृत्त* ।

४ छ. . ल. 'दर्शना द्विती' ।

पत्या जीवन्मुक्तस्याभ्युपगमात्प्रपञ्चप्रतिनियमस्य चेत्यराधीनत्वाम्युपगमादित्यर्थ । यद्यपि जागरे व्यतिरेकमासदर्शनं विदुषस्तथाऽपि न तद्व्यकरणं न हि मायावी स्ववि-
रचितं धाम्नासाद्धिभेति । अविद्युषोऽपि व्यतिरेकदर्शनं न सदातनमिह्याह-न सुप्तेति ।
सुप्ते व्यतिरेकग्रहणमसत्त्वसाधनं न भवतीत्याह-सुप्ते इति । यथेयुकार इत्या-
सक्तमनस्तथा तद्व्यतिरिक्तं विद्यमानमपि न पश्यति तथा सुप्तेऽपि निरायाससुखास-
क्ततया सदापि द्वितीयं न पश्यति न त्वभावादित्यर्थ । अन्यासक्तस्य तद्व्यतिरिक्ता-
दर्शनेऽपि तद्दर्शनमेवास्ति सुप्ते तु न किञ्चिदज्ञासिपमिति प्रत्ययात्सुखस्याप्यात्मता
यात्म्याज्ञानस्य च व्यतिरिक्तत्वानिर्वचनादतस्तात्त्विकद्वितीयाभावादेवाग्रहणमित्याह-न
सर्वाग्रहणादिति । सुप्ते चेदनुपलम्भादसत्त्वं तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोत्पलम्भाद्द्वैतस्य सत्त्व
किं न स्यादित्याह-जाग्रादिति । अनात्मादावात्मत्वादिवृद्धिरविद्या त्त्राव एव द्वैतोपलम्भा
जोषलम्भमात्रं सत्त्वसाधकमन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसङ्गादित्याह-नाविद्येति ।

सुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत् । न । स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य हि
तत्त्वमविक्रिया परानपेक्षत्वात् । विक्रिया न तत्त्वम् । परापेक्षत्वात् । न हि कार-
कापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्न-
योश्च ग्रहणं विशेषः । यद्धि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं तत्त्वस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं
न तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवज्ज
सुप्ते विशेषः ।

पूर्ववाचाह-सुप्ते इति । सुप्ते द्वितीयस्याग्रहणमपि लयरूपाविद्याकृतं न तु
भेदाभावनिवन्धनमतो यदुक्तं सुप्ते सर्वात्मकप्रहमभूतो जीव स्वव्यतिरिक्तमभावादेव न
पश्यतीति तदसदित्यर्थ । सतोऽपि द्वितीयस्याविद्यावशादग्रहणमिति कोऽर्थः । किं
ग्रहणप्राप्तभावो जायते उनाग्रकाशरोषं किंवाऽग्रहणाकाराविकृतस्वरूपावस्थानम् ।
नाऽऽद्य । प्रागभावाभ्यानादित्याभ्युपगमात् । न द्वितीय । परैर्द्वितीयस्याभ्युपगमात्
स्वाभाव्याभ्युपगमेनाग्रकाशरोषानभ्युपगमादग्रकाशरोषे च सर्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मात्म-
ताया अभ्युपगन्तव्यत्वेनास्मत्समीहितसिद्धिप्रसङ्गात् । न तृतीय इत्याह-न स्वाभा-
विकत्वादिति । अविकृतस्वरूपावस्थानं नाविद्यावर्धमनागन्तुकत्वादित्यर्थ । एतत्स्फुट-
यति-द्रव्यस्य हीत्यादिना । सन्मात्रं द्रव्यमुच्यते स्वातन्त्र्यसिद्धयभिप्रायेण न वेश-
विनाभिप्रायेण त्रियाद्द्रव्यवत्समवायिकारणं द्रव्यं मानाभावादिति द्रष्टव्यम् । अविनि-
येति । विनियामावोपलक्ष्यं स्वरूपमनपेक्ष्यं सिद्धत्वादित्यर्थ । ग्रहणादिविक्रिया न

स्वामाविकौ परापेक्षत्वात्स्फटिकस्रोहित्यथादित्यर्थः । यदुक्तमनपेक्ष्य सिद्धत्वादविक्रिय-
त्वमिति तत्स्फुटयति— यद्गीति ।

येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिर्भयस्यान्यन्नि-
मित्तत्वात्सतश्चान्यस्याऽऽत्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः । सापेक्ष-
स्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्माद्यनुसहायीभूतं
नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्(त्, न, त)स्यापि
तथाभूतस्याऽऽत्महानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसत्तोरितरेतरापत्तौ
सर्वज्ञानाश्वास एव ।

एवं स्वमते चित्सत्त्वातिरिक्तेश्वरस्य भयहेतोरभावादभयं विदुषः संभवतीत्युपपाद्य
द्वितीयकपक्षे तदसंभवमाह—येषामिति । सतोऽन्यस्य स्वरूपे स्थिते नष्टे वा मा भूद्-
ध्वंसी व्याघातादनवस्थानाच्च । तर्ह्यसत एव (?) भयस्योत्पादेऽभयप्राप्तिर्भविष्यतीत्याद्य-
ङ्क्याऽऽह—न चासत इति । न्यतिरिक्तेश्वरस्य सतामात्रेण न भयहेतुत्वं किंतु प्राणिकृत-
धर्माधर्मापेक्षस्य मुक्तस्य तु तदभावादभयं भविष्यतीत्याद्यङ्क्य नैतत्प्राकृत्येन वाच्यम् ।
अधर्मादेरपि सतस्तेनात्यन्तासत्त्वानङ्गीकाराद्यैवाधिक्यदिमतेऽपि सति हेतौ कार्यात्यन्ताभा-
वस्य दुरवधारणत्वात्तेनापि न वाच्यमित्याह—न तस्यापीति । किंच सचेदसत्त्वमापयतेऽ-
धर्मादिकं तर्ह्यात्मन्यपि कः प्रधासत्तत्त्वात्स्वभाववैपरीत्यं सतोऽसत्त्वगमन कस्यापि
मते न घटत इत्याह—सदसत्तोरिति ।

एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमिरि-
कदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नाऽऽत्मलाभो नाशो वाऽस्ति । विद्याविद्ययोस्तद्धर्म-
त्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकाविवेकौ रूपादिवत्प्रत्यक्षावुपलभ्येते अन्तः-
करणस्यौ । न हि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभ-
वेन रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति । तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते ।
अपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः । तथा चान्येऽवधारयन्ति ।
तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नाऽऽत्मधर्मा । “नामरूपयोर्निर्व-
दिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुत्यन्तरात् । ते च पुनर्नामरूपे सवितर्यहोरात्रे
इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने । अभेदे “एतमानन्दमयमात्मानमुप-
संक्रामति” इति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य ।
न जलूकादिवत्संक्रमणमिदोपदिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं संक्रमणश्रुतेरर्थः ।

स्वमतं निगमयति— एकत्त्वपक्ष इति । अविद्याकल्पितं भयं विद्यया निवर्तते इति
 वदता विद्याविद्ययोरात्मधर्मत्वमिदं ततो धर्मोत्पादविनाशयोर्विकारित्वमनित्यत्वं च प्रस-
 ज्येतेति शङ्कते—विद्याविद्ययोरिति । कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरात्मनि मयामयहेतुत्व-
 संभवात्ताऽऽत्मधर्मत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत धेदत्वाद्भूषादिवदात्मधर्मत्वं नास्तीत्यनुमातुं श-
 क्यते इत्याह—न प्रत्यक्षत्वादिति । चिन्मात्रतन्त्र्याऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्याऽन्तःकरण-
 रूपेण परिणमते तच्चान्तःकरणं तामससात्त्विकावस्थाभेदेन भ्रान्तिसन्ध्यानाकारेण परि-
 णमते तस्मिन्प्रतिबिम्बितश्चिदात्तुः स्वोपाधिधर्मैर्वा भ्रान्तः सन्त्यदर्शाति च व्यवहियते
 न तत्त्वतो विद्याविद्यावस्त्वमित्याह—ते च पुनरिति । उक्तन्यायेन ब्रह्मवित्तत्त्वतो
 ब्रह्मभिन्न इत्युक्तम् । तत्र परोक्तमुद्गाह्य निरस्यति—अभेदं, एतमित्यादिना ।
 नाऽऽनन्दमयः परमात्मा न च तत्र प्रवेशः संक्रमणं किंत्वविषयब्रह्मात्मताज्ञाने-
 नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मतया भ्रान्तिगृहीतस्यातिक्रमणं बाधोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ।

ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयते उपसंक्रामतीति चेत् । न । अन्नम-
 येऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो वाद्यादस्माद्धौकाज्जलूकावत्संक्रमणं हृदय-
 तेऽन्यथा वा । मनोमयस्य चिह्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्याऽऽ-
 त्मसंक्रमणमिति चेत् । न । स्वात्मनि क्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रा-
 मतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोधः
 स्यात् । तथा नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मात्प्र प्राप्तिः संक्र-
 मणं नाप्यन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिषेप्यादन्नमयाद्यानन्दमयान्तात्मव्य-
 त्तिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते । ज्ञानमात्रत्वे चाऽऽनन्दमयान्तः-
 स्यस्यैव सर्वान्तरस्याऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभि-
 संबन्धादन्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनाऽऽत्मविवेकविज्ञानोत्पत्त्या
 विनश्यति । तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा
 सर्वगतस्याऽऽत्मनः संक्रमणमुपपद्यते । वस्तुन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन
 एव संक्रमणम् । न हि जलूकाऽऽत्मानमेव संक्रामति । तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव बहुभवनसर्गप्रवेशसंललाभाभयसंक्रम-
 णादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्वव्यवहारविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे
 ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते ।

अन्यथा वेति । नडे प्रक्षिप्रवेशवद्वैत्यर्थः । यद्यप्यत्रमये मुख्यं संक्रमणं न संम-
यति तथाऽपि मनोबुद्ध्योर्विर्हिर्बिषये प्रवृत्तयोस्ततो न्यावृत्त्य स्वरूपेऽवस्थानं संक्रमणं
दृष्टं तथा दुःखित आनन्दभयस्य स्वरूपेऽवस्थानं संक्रमणं भविष्यतीत्याह—मनोमय-
स्येति । स्वरूपावस्थानस्यानागन्तुकत्वात्प्रक्रमविरोधाच्च न तन्मुख्यं संक्रमणमित्याह—
नेति । ज्ञानमात्रत्वे वा संक्रमणस्य किंफलतीत्यत आह—ज्ञानमात्रत्वे चेति । मुख्यासं-
मये गौणार्थग्रहणं न्याय्यमेवांतोऽधिष्ठानयाथात्म्यप्रतिपत्त्या विशिष्टस्वाभ्यस्तस्य चापनमेव
संक्रमणं फलतीति भावः । इतश्च न मुख्यं संक्रमणमन्वेदणीयमित्याह—वस्त्वन्त-
राभावाच्चेति । संक्रमणस्यौपचारिकत्वं व्याख्याय प्रकरणस्य महतात्पर्यमुपसंहारच्छ-
छेनाऽऽह—तस्मादिति ।

तदप्येष श्लोको भवति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्त्वध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

समेतं निर्विकल्पात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न विभेति कुतश्च-
नाभयं प्रतिष्ठां विदन्त इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य
प्रकरणस्याऽऽनन्दवल्त्वर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशनायैव मन्त्रो भवति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्त्वध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मवल्त्वध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ ब्रह्मवल्त्वध्याये नवमोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्रांप्स्य
मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति ।

६६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [१ ब्रह्मवल्क्यध्याये-

यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणाद्ब्रह्मानन्दादात्मनो वाचोऽभिधानानि
 द्रव्यादिसाविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयो-
 क्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानान्यप्याप्रकाशयैव निवर्तन्ते स्वसामर्थ्याद्धी-
 यन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम् । तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियेऽप्यर्थे
 तदर्थे च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्स-
 हैव वाङ्मनसयोरभिधानमत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय
 सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययावेषयादनभिधे-
 याददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते तं
 ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मभूतं
 विषयविषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो
 विद्वान्ययोक्तेन विधिना न विभेति कुतश्चन । निमित्ताभावात् । न हि तस्मा-
 द्विदुषोऽन्यद्दस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं यतो विभेति । अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते ।
 अथ तस्य भयं भवतीति श्रुक्तम् । विदुषश्चाविधाकार्यस्य तैमिरिकदृ-
 ष्टद्वितीयचन्द्रवन्नाशाद्भयनिमित्तस्य न विभेति कुतश्चेति युज्यते । मनोमये
 चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात् । तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तु-
 त्पर्यं न विभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिपिद्धमिहाद्वैतविषये न विभेति कुतश्च-
 नेति भयनिमित्तमेव प्रतिपिध्यते ।

नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमित्युच्यते-

एतं ह वाचं न तपति । किमहं साधु
 नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति ।

एतं यथोक्तमेवंविदम् । ह वाचेत्यवधारणार्थं । न तपति । नोद्वेजयति न
 संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मा-
 त्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासद्ये मरण-
 काले । तथा किं कस्मात्पापं प्रतिपिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतना-

त्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपती यथाऽवि-
द्वांसं तपतः ।

कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते—

स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते ।

उभे ह्येव एते आत्मानं स्पृणुते ।

य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

इति लृष्णयजुर्ब्रह्मदीपतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीये ब्रह्मब्रह्मव्यध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

स य एवं विद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतु इत्यात्मानं स्पृणुते श्रीणयति
बलपति वा । परमात्मभावेनीभि पश्यतीत्यर्थः । उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेव
विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वाऽऽ-
त्मानं स्पृणुत एव । को य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद । तस्याऽऽ-
त्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्धार्ये अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवत इतीयमेवं
यथोक्ताऽस्यां ब्रह्मया ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शि-
तमित्यर्थः । परं श्रेयोऽस्या निष्पणामिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतो तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये द्वितीये ब्रह्मब्रह्मव्यध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

साध्वसाधुनी स्तः प्रकाशेते चेति सत्प्रकाशमाप्रमात्मानरूपमेव तयो. स्वरूपं ततोऽ-
तिरिक्तं यदधोर्नर्भहेतुत्वं नामविशेषरूपं तन्न वस्तु सत्प्रकाशान्यत्वेनासत्त्वादप्रकाशमा-
नत्वात्तेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वेन विशेषरूपेणेति । आत्मैवाविद्यया साध्वमाधुरूपेण
प्रतिपन्न आसीत् । इदानीं ये साध्वसाधुनी ममार्थानर्भहेतु बभूवतुम्ने आत्मैवेति ज्ञानेन
स्वात्मानं साध्वसाधुकरणेन श्रीणयत्येव लोकदृष्ट्या निष्पद्यमाने पुण्यपापे दृष्ट्वा ह्येष्यते
(ति) न विद्वान् विभेतीत्याह—स्पृणुत एवेति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतो तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये द्वितीये ब्रह्मब्रह्मव्यध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ब्रह्मविद्दिदमेकविंशतिरन्नादधरसमयात्माणो व्यानोऽपान आकाशः
 पृथिवी पुच्छं पृथिवीशक्तिः प्राणं यजुर्कवसामादेशोऽथर्धाङ्गिरसः
 पुच्छं द्वाविंशतिर्यतः श्रद्धर्तं सत्यं योगो महोऽष्टादश विज्ञानं मियं
 मोदः प्रमोद आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाष्टाविंशतिरस-
 त्पोषंश भीषाऽस्मादेकपञ्चाशद्यतः कुतश्चैकादश ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
 वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयो ब्रह्मव-
 ल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
 शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयो
 ब्रह्मवल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवदा-
 नन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां द्वितीयो
 ब्रह्मवल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो भृगुवल्ल्यध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि
नावधीतमस्तु मा विद्विषावैह ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति शान्तिः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माऽऽकाशादिकार्यमन्नमयान्तं मृष्टा तदेवानुमविष्टं विष्टे-
षवदिवोपलभ्यमानं चस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणमदृश्यादिधर्मकथेवाऽऽनन्दं
तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्तस्वैवं विजानतः शुभाशुभे
कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः । परिस-
माप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमेवादिविष-
याणि चोपासनान्यनुक्तानीत्यत इदमारभ्यते—

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रो-
वाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच-
मिति । तद् होवाच । यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्व्रजेति ।

आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति—भृगुर्वै वारुणिः ।
 वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरिस्त्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मर्यते । वारुणिवरुण-
 स्यापत्यं वारुणिवरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरूपससारोपगतवान् । अधीहि
 भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं
 प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च
 प्राणमचारमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ
 द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यच्चादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो
 लक्षणम् । किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि भूतानि
 जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते । विनाशकाले च
 यत्पयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते ।
 उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणम् ।
 तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्य । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदच्चादिद्वा-
 रेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं च—“ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत
 श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्वुर्ब्रह्म पुराणमव्ययम् ” ।
 इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराभ्येतानीति दर्शयति ।

ः इत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवह्नीसंबन्धमाह—सत्यं ज्ञानमित्यादिना । तप इति ।
 पदार्थविपरणः वादयार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः । अधीहीति । अध्यापय स्मारय । ' इक् स्म-
 रणेः' इति घातुपाठोदित्यर्थः । ब्रह्मोपलब्धाविति । लक्ष्यत्वमर्थविवेकाय द्वाराणि
 शरीरादिचेष्टान्यथानुपपत्त्या हि साक्षिभूतश्चिद्वातुर्विविच्यत इति भावः ।

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्ल्यध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

स भृगुर्वह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तपो ब्रह्मोपलब्धि-
 साधनत्वेनातप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुपदिष्टमप्येव तपसः साधनत्वमतिपत्ति-
 र्भृगोः । सावशेषोक्तेरन्नादिब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानी-
 स्याशुक्तवान् । सावशेषं हि तरसाक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् । अन्यथा हि स्वरूपे-
 णैव ब्रह्म निर्दिष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायैतमित्यंरूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत्किं

तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमभ्यपेक्षते पिता
ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोविशेषपतिपात्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात् । सर्वेषां हि
नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं
लोके । तस्मात्पित्राऽनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपःप्रतिषेदे भृशुः ।
तद्य तपो वाह्यान्तःकरणसमाधानम् । तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तेः ।

‘ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमुं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ’ ॥ इति स्मृतेः ।

स च तपस्तप्त्वा ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिजातकार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पा-
कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयभृशुवल्ग्यायभाष्ये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

न केवलं त्वमर्थज्ञानं वाङ्मथार्थज्ञानसाधनं किंतु तत्पदार्थज्ञानमपीत्यभिप्रेत्य तदर्थस्य
ब्रह्मणो लक्षणमुक्तवानित्यर्थः । सावशेषोक्तेरिति । पदार्थोपलक्षणस्यैवाभिधानादल-
ण्डवाक्यार्थस्याप्रतिपादनात्पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरपार्थासंभवाद्दुदरमन्तरं कुरुत इति निन्दि-
तत्वाद्गतो वाक्यार्थावगतिपर्यन्तं तात्पर्येण लक्ष्यपदार्थविचारणमावृत्त्याऽनुष्ठितवानित्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिजातकार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्य-
योपनिषच्छंकरभाष्यटीकाया भृशुवल्ग्यायभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ भृशुवल्ग्याय द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धेयं स्वल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि
जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविगन्तीति । तद्वि-
ज्ञायं । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच ।

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुब्रह्मसंह्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्ब्रह्मातवान् । तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम् । कथम् ।
अन्नादेद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं
मयन्त्यभिसंविशन्तीति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं
तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति चिन्ताय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते ।
अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः ।
प्राणब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावत्प्र जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप
स्यैव ते साधनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः । ऋष्वन्यत् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृती तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयभृगुब्रह्मसंह्यायमाद्ये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

स च तपस्तप्त्वेति । कुत्रेदं पित्रोक्तं लक्षणं केदं लक्षणं वर्तते परिपूर्णं भवेतीत्ये-
कामिणं चेतसा पर्मालोच्यमानं ब्रह्मेति व्यजनात् । अद्यते मुज्यते उपलभ्यते सर्वैरिति
सर्वप्रतिपत्तसाधारणं स्थूलदेहकारणं भूतपञ्चकं विराट्संज्ञकमन्नशब्देनोच्यते । तस्य
स्थूलभौतिककारणत्वात् । यतो वा इमानि भूतानीति लक्षणस्य तत्र योजयितुं शक्यत्वात्त-
द्ब्रह्मेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादाशिष्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयभृगुब्रह्मसंह्यायमाद्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ भृगुब्रह्मसंह्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्येव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि

जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।

अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ होवाच ।

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।

स तपोऽतप्स्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तृतीयभृगुवल्क्यध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

विराज उत्पत्तिदर्शनाच्छ्रुतिस्मृतिषु लक्षणं तत्र संपूर्णं न भवतीति पुनस्तपोऽतप्स्यत ।

विचार्य च तत्कारणं क्रियाशक्तिविशिष्टतया प्राणशब्दलक्ष्यं हिरण्यगर्भं संकल्पाध्वनसाय-

शक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्ष्यं ब्रह्मेति व्यजानात् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यामन्दहानविरचित्तयां तैत्ति-

रीयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीये भृगुवाक्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ भृगुवल्क्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्वि-

मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि

जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।

अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ होवाच ।

तर्पसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तर्पस्तप्त्वा ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगु-
वल्क्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मवल्क्यध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन
जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसं-
विशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तस् होवाच । तर्पसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तर्पस्तप्त्वा ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तृतीये भृगुवल्क्यध्याये
चतुर्थपञ्चमावनुवाकौ समाप्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तृतीये भृगुवल्क्यध्याये चतुर्थपञ्चमावनुवाकौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आन-
न्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जाय-

न्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति ।

आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकरूपेण ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्जनैः नृशै-
रन्तरनुभवस्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुस्तस्पाद्ब्रह्म
विजिज्ञासुना वाङ्मान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयमिति प्रक-
रणार्थः ।

तस्यापि कार्यत्वाल्लक्षणं परिपूर्णं न भवतीति विचार्य तत्कारणं स्वार्त-व्येण निश्चि-
त्य सर्वं प्राच्यमानतयाऽऽनन्दशब्दवाच्यं मायाविशिष्ट ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्य
विशिष्टान्तरात्मत्वानुपपत्तेः कारणत्वोपलसितं विशुद्धानन्दं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः ।

अधुनाऽऽख्यायिकातोऽप्यस्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाऽऽख्यायिकानिर्वृत्तम-
र्थमाचष्टे—

सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ।

परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स

य एवं वेद प्रतिष्ठति ।

सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन मोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योम-
नूद्दयाकाशगुह्यार्था परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ताऽधमयादात्मनोऽ-
धिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्राविश्याऽऽनन्दं
ब्रह्म वेद स एवं विद्याप्रतिष्ठानात्मप्रतिष्ठित्यानन्दे परमे ब्रह्मणि । ब्रह्मैव भव-
तीत्यर्थः ।

इष्टं च फलं तस्योच्यते—

अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रज-

या पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगु-

वल्त्यध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अन्नवान्मभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तीत्यन्नादो दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः । महान्भवति । केन महत्त्वमित्यत आह—प्रजया पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन श्रमदमग्नानादिनिमित्तेन तेजसा । महान्भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभमचारनिमित्त्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुब्रह्मस्य्यायभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्रभूतत्वविशेषणमश्रुतं कथं निक्षिप्यत इत्या शङ्क्याऽऽह—सत्तामात्रेणेति । अत्र सत्तामात्रे विवक्षिते श्वसूकरादिरपि शरीरस्थित्याक्षिप्रात्रेनान्नवानिति विद्यायाः फलविशेषो नोक्तः स्यादतस्तद्व्याप्तप्रभूतत्वविशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः । एतच्च दृष्टफलं ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशाद्दृष्टतामासं पश्यतो नानुपपन्नम् । यस्येश्वरस्यानुग्रहादविदुषामप्यन्नादिसमृद्धिर्दृश्यते किमुत तदात्मतत्त्वं साक्षादनुभवतामिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिवानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां तृतीये भृगुब्रह्मस्य्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ भृगुब्रह्मस्य्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

अन्नं न निन्यात् । तद्ब्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

किंचाक्षेण द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवान्नं न निन्यात्तदस्यैवं ब्रह्मविदो ब्रह्ममुपदिश्यते । प्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये, स्तुतिभावत्वं चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति तच्चस्यान्नं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं, शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । तन्निमित्तत्वाच्चरीरस्थितेः ।

तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनाक्षम् ।
येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनाच्चादः । तस्मात्प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च ।

अन्नमपकृत्यं प्राप्तं न निन्द्यात् । “यदृच्छया चोपपन्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतावरम् ” इत्युक्त-
त्वात् । ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थम् । एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदा-
र्थानुसंधानं मुख्यं साधनं तत्फलं चोपसंहृत्याधुना विचारासमर्थम्य मन्दाधिकारिणोऽज्ञान-
दरूपेण प्राणाद्युपासनं गौणं साधनं विधत्ते—प्राणो वा अन्नमित्यादिना ।

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिति-
ष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति
प्रजया पशुभिर्बल्लवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नाच्चादात्मनैव । किंचान्न-
वानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्यायमाम्ये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यामन्दज्ञानविरचिताया तैत्तिरीयो-
पनिषच्छांकरभाष्यटीकाया तृतीये भृगुवल्क्यध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

=====
अथ भृगुवल्क्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

अन्नं न परिचक्षीत । तद्भूतम् । आपो वा
अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः
प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्न-

मन्त्रे प्रतिष्ठितं वेदं प्रतितिष्ठति । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुब्रह्म-
ध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं न परिचक्षीत न च परिहरेत् । तद्ब्रतं पूर्णवत्स्तुत्यर्थम् । तदेवं शुभा-
शुभकल्पनयाऽपरिगृह्यमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यादेवं यथोक्तमुत्तरेष्वप्यापो
या अन्नमित्यादिषु योजयेत् । अप्सु ज्योरिस्त्यञ्ज्योतिषोरन्नाद्गुणत्वेनो-
पासकस्यान्नस्य बहुकरणं व्रतम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदाप्ये तृतीये भृगुब्रह्मध्याय-
भाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृष्णानन्दहानगिरिचित्तार्या वैशि-
रीयोपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया तृतीये भृगुब्रह्मध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ भृगुब्रह्मध्याये नवमोऽनुवाकः ।

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्ब्रतम् । पृथिवी
या अन्नम् । आकाशोऽन्नतः । पृथि-
व्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्त्रे प्रति-
ष्ठितम् । स य एतदन्नमन्त्रे प्रतिष्ठितं
वेदं प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो
भवति । महान्भवति प्रजया पशु-

भिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करमगधतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्क्यध्यायभाष्ये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
रियोपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां तृतीये भृगुवल्क्यध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ भृगुवल्क्यध्याये दशमोऽनुवाकः ।

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्र-
तम् । तस्माद्यया कया च विधया ब्रह्मं
प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।

तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन कंचिदपि न
प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं
दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण ब्रह्मं प्राप्नुया-
द्ब्रह्मसंग्रहं कुर्यादित्यर्थः । यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिनेऽराधि-
संसिद्धमस्मा अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च
हेतोर्ब्रह्मं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमुच्यते ।
यथा यत्कालं मयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते ।

कथमिति तदेतदाह—

एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा
अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् ।
मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा
अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं

राध्यते (१) । य एवं वेद ।

एतद्वा अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःस-
रमभ्यागतायान्नाार्थिने राज्दं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं
स्यादित्युच्यते—मुखतः पूर्वं वयसि मुख्यया वा वृत्त्याऽस्मा अन्नदायार्त्तं
राध्यते यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोप-
चारेण । तथाऽन्ततोऽन्ते वयसि जघन्येन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्यै
राध्यते संसिध्यत्यन्नम् । य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद
तद्दानस्य यथोक्तं फलमुपनमेत् ।

इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते—

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति
प्राणापानयोः । कर्मैति हस्तयोः ।
गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति
पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।

क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठित-
मित्युपास्यम् । योगक्षेम इति । योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ
प्राणापानयोः सतोर्भवतो यद्यपि तथाऽपि न प्राणापाननिमित्तावेव किं तर्हि
ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ।
एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्दस्त-
योः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति
पायौ । इत्येता मानुषीर्भक्त्युपास्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः, आध्यात्मिचयः
समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः ।

अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति
विद्युति (२) । यश इति पशुषु ।
ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमा-
नन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्पाकाशे ।

तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति ।

अथानन्तरं देवीर्देव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथाऽन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति । यशो-
रूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण मक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वमाप्तिः पुत्रेण ऋण-
विमोक्षद्वारेणाऽऽनन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थानिमित्तं ब्रह्मैवानेनाऽऽत्मनोपस्थे
प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्यु-
पास्यम् । तच्चाऽऽकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणो-
पासनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एवं पूर्वेष्वपि यद्यच्चदर्शिनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासना-
त्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराथ—“तं यथा यथोपासते तदेव भवति”
इति ।

उपासनमपि फलानमिसंधिनाऽनुष्ठितं बुद्धिशुद्धिद्वारेण ब्रह्मज्ञानायोपकरोतीत्युक्तम् ।
मुख्याधिकारिणस्त्वपवादायोपकरिष्यति । यत्र वागादी यत्कले कार्यं क्षेमादीत्यर्थः ।

तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन
इत्युपासीत । मानवान्भवति (२) । तन्नम
इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मे-
त्युपासीत । बलवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परि-
मर इत्युपासीत । परिणं त्रियन्ते द्विपन्तः
सप्तनाः । परि येऽग्निर्षी भ्रातृव्याः ।

तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन
इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननसमर्थो भवति । तन्नम इत्यु-
पासीत । नमनं नमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वी भवन्त्यस्मा उपा-
सित्रे कामाः । काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म
परिवृढतममित्युपासीत । ब्रह्मवास्तद्गुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपा-
सीत । ब्रह्मणः परिमरः परित्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विष्णुदृष्टिशन्द्रमा आदि-

त्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं वाच्चात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येनमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनी द्विपन्तोऽद्विपन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विपन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विपन्तः सपत्नास्ते परिभ्रियन्ते प्राणाञ्जहति । किंच ये चाग्निः अस्य भ्रातृव्या अद्विपन्तोऽपि ते च परिभ्रियन्ते ।

महानिति । प्रणादिभिः । ब्रह्मवानिति । स्थूलभोगसाधनवान्विराड्विवेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरिति । य एवमेताः पञ्च देवता वायुर्वायु संवर्ग इत्यादिश्रुत्यन्तराद्ब्रह्मणः संहर्तृत्वं वायुद्वारकमिति वायुर्मल्लणः परिमरः । संहारसाधनमित्यर्थः । तत्कर्म परिमरगुणतयाऽऽकाशोपासने सिध्यतीत्यत आह—स एष इति ।

प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याऽऽकाशान्तस्य कार्यस्यैवान्नाद्भावमुक्तम् । उक्तं नाम किं तेन, तेनैतत्सिद्धं भवति—कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृत्तः संसारो न त्वात्मनीति । आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते ।

एवं मन्दाधिकारिगोचरमुपासनजातमध्यारोपावस्थायामुपादिश्यापवाददृष्टिमभिप्रेत्याऽऽह—प्राणो वा अन्नमित्यादिना ।

मन्वात्माऽपि परमात्मनः कार्यं सती युक्तस्य संसार इति । न । असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” इत्याकाशादिवारणस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः कार्येऽनुमवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्यानुमाविष्टो जीव आत्मा पर एवासंसारी । सृष्ट्वाऽनुमाविशदिति मानकर्तृ[क]त्वोपपत्तेश्च । सर्गमवेशक्रिययोश्चैकैकैककर्ता ततः कस्याप्रत्ययो युक्तः । भविष्यस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेत् । न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवनेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरेणानुमवेश इति चेत् । न । तत्त्वमसीति पुनस्तज्ज्ञातोक्तेः । भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्या संपादिति चेत् । न । तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् । दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेत् । न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् । संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेत् । न । धर्मिणा धर्मिणोऽप्यतिरेकौत्कर्तृत्वानुपपत्तेः । उष्णमकाशयोर्दाहप्रकाशत्वानुपपत्तिवद्भासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुभवीयत इति चेत् । न । वासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमान-

त्वान्नोपलब्धधर्मत्वम् । कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेत् । न ।
तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः । ध्रुव्युपपत्तिभ्यां च सिद्धमा-
त्मनोऽसंसारित्वमेकत्वाच्च ।

भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यगोचर इति वदन्तैव जीवस्यानौपाधिकं संसारित्व-
मिष्टं तस्यापि कार्यत्वादिति भागवतानां मतमुद्राव्य दूषयति—नन्वात्माऽपीत्यादि-
ना । छान्दोग्यध्रुव्यनुसारेण विकारात्मना प्रवेशमाशङ्क्य वाक्यशेषविरोधमाह—अनेन
जीवेनेत्यादिना । भ्रान्त्या देहादिभावमापन्नस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मदृष्टि-
रुपदिश्यते संसारित्वापोहार्था । मातृबुद्धिरिव परयोषिति रागापोहार्था । अतस्तत्त्वमसी-
त्युपदेशस्यान्यार्थत्वाच्च जीवस्य पारमार्थिकमसंसारिब्रह्मात्मत्वमित्याशङ्क्य तद्दूषयति—
भावान्तरापन्नस्येत्यादिना । अत्राधितत्त्वदुमुद्रयत्तानानाधिकरण्यविरोधाद्ब्रह्मणि
जीवे ब्रह्मत्वसंपादनार्थत्वं कल्पयितुं न शक्यत इत्यर्थः । संसारित्वग्रहकप्रत्यक्षविरो-
धाद्भाषितत्वमसिद्धमित्याह—दृष्टमिति । सर्वप्रमाणानामनुग्राहकमर्क इष्यते । आत्म-
नश्च संसारधर्मवत्त्वस्य तर्कपरिशुद्धत्वात्प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वाच्च शास्त्रज्ञानवाधकत्वं
संभवतीत्याह—नेति । सुखादेरुपलम्बत्वान्नोपलब्धधर्मत्वं संभवति रूपादिवदित्यर्थः ।
संसारित्वग्राहकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं न भवति तथाऽपि संसारधर्मविशिष्ट आत्मा
स्वचेतस्येनोपलम्ब्यत इति स्वानुभवविरोधान्न शाब्दमसंसारित्वज्ञानं प्रमाणमिति चेन्नैत-
दपि युक्तम् । कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भविष्य-
तीत्याह—प्रासादीति । प्रासादि साश्रयं कार्यत्वाद्ध्ययद्वयस्याऽऽध्ययस्यासंभवा-
द्वात्मैष तदाश्रयोऽनुमीयत इति न वाक्यमुपलम्ब्यो नोपलब्धधर्मो रूपादिवदिति
व्याप्यगतरविरोधाद्ध्ययासादपि कार्यदर्शनसंभवादित्यर्थः । जीवस्य ब्रह्मात्मत्व-
प्रतिपादयतः शास्त्रस्य तर्कशास्त्रविरोधाद्प्रामाण्यमाशङ्क्य दूषयति—कपिलेत्या-
दिना । तर्कशास्त्रस्य श्रुतेश्च विरुद्धाव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयोऽपि नाऽऽशङ्क-
नीय इत्याह—ध्रुव्युपपत्तिभ्यां चेति । किंच तार्किकेणापिश्रुतार्थानं जीवस्य सुखित्वं
दुःखित्वं च निरूपणार्थं न तन्निरूपयितुं शक्यते । स्वात्मनीश्वरस्य सुखदुःखहेतुत्वासंभ-
वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—एकत्वाच्चेति ।

कथमेकत्वमित्युच्यते—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः
(४) । स यं एवंवित् । अस्माल्लोकत्प्रे-
त्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं
प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मान-
मुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसं-
क्रम्य । इमाल्लोकान्कामाक्षी कामरूप्यनु-
संचरन् । एतत्साम गायत्रास्ते ।

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एक इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम् । अन्न-
मयादिक्रमेणाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येतत्साम गायत्रास्ते । सत्यं ज्ञानमि-
त्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दवल्च्या सोऽश्रुते
सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिनेति । तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः । के-
से किंपिपया वा सर्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्रुत इत्येतदुक्तव्यमिती-
दमिदानीमारभ्यते । तत्र पितापुत्राभ्याधिकार्यां पूर्वविद्याश्लेषभूतार्यां तपो ब्रह्म-
विद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नाद्भावेन विनियोग-
श्लोक्तः । ब्रह्मविपयोपासनानि च । ये च सर्वे कामाः मतिनियतानेकसाधन-
साध्या आकाशादिकार्यभेदविपया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामि-
त्वानुपपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण
सर्वान्कामानेवैवित्समभूत इत्युच्यते । सर्वान्कामान्पक्षैः । कथं सर्वान्कामान्पक्षै-
र्याह— पुरुषादित्यस्थारमेकत्वविज्ञानेनापोहोत्कर्षापकर्षावप्रमयाद्यात्मनोऽधि-
द्याफलितान्क्रमेण संक्रम्याऽऽनन्दमयान्तान्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माहृदयादिधर्मकं
स्वामाविकमानन्दमजमगृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्न इमाल्लोकान्भूरादीनुसंच-
रन्निति व्यषहितेन संबन्धः । कथमनुसंचरन् । कामाक्षी कामतोऽन्नमस्येति
कामाक्षी । तथा कामतो रूप्यस्येति कामरूपी । अनुसंचरन्सर्वान्कामान्मा-
फानामन्वेनानुभवन् । किम्, एतत्साम गायत्रास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्व-
ान्कामान् गायत्राऽऽनन्दमयमात्मैकत्वं मरुयापयल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव
कृतार्थत्वं गायत्रास्ते तिष्ठति ।

स य इत्यादिपदव्याख्यानमुपेक्ष्योपसंक्रमणसामगानयोरैककर्तृ[क]त्वमन्वयप्रदर्शनेन दर्शितमिदानीं बह्वीसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं वृत्तकीर्तनेनाऽऽह—सत्यं ज्ञानमित्यादिना । अविद्यालेशवशेन द्वैतावभासमनुभवन्विद्वान्सर्वस्याऽऽत्माऽहमिति मन्यमानोऽणिमाद्यैश्वर्यभुजां योगिनां यत्कामाश्रयत्वं कामरूपत्वं च ममैवेति पश्यन्सुग-पत्सर्वान्विषयानन्दानश्रुत इत्युपचर्यत इत्याह—सर्षारमत्त्वापचेरिति ।

कथम्—

हा३बु हा३बु हा३बु (५) । अहमन्नमह-
मन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽह-
मन्नादः । अहः श्लोककृदहः श्लोककृदहः
श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य ।
पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भाषि ।

हा३बु हा३बु हा३बु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्नविस्मयख्यापनार्थम् । कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते— अद्वैत आत्मा निरञ्जनोऽपि सच्च-मेवात्मन्नादश्च । किंचाहमेव श्लोककृत् । श्लोको नामान्नाद्यादयोः संघात-स्तस्य कर्ता चेतनावान् । अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्म-कस्य पारार्थ्येन हेतुना संघातकृत् । त्रिकृत्विष्मयत्वख्यापनार्था । अह-मस्मि भवाभि । प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्त-स्यास्य जगतो देवेभ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभिरमृतत्वस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थ-ममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः ।

प्रथमजो हिरण्यगर्भोऽप्यहम् । प्लुतिस्तावद्वानार्था । देवेभ्यः स्वव्यष्टिरूपेभ्यः पूर्वं विराड्रूपमेवेत्यर्थः ।

यो मा ददाति स इदेवमा३ऽऽ-
वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ अि ।
अहं विश्वं भुवन्नमर्थभवा३म् ।

यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नाधिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यज्ञात्मना ब्रवीति स इदि-

त्यमेवमविनष्टं यथाभूतमावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्त्वाऽर्थिभ्यः
 काले माप्तेऽन्नपत्तिं तपन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्रत्याग्निं भक्षयामि ।
 अत्राऽऽहैवं तर्हि विभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तोऽप्यह-
 मन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्यैवं मा भैषीः संव्यवहारविषयत्वात्सर्वकामाश्चनस्याती-
 त्यायं संव्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो
 विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्तुन्तरमस्ति यतो विभेत्यतो न भेतव्यं मोक्षात् ।
 एवं तर्हि किमिदमाह—अहमन्नमहमन्नाद् इत्युच्यते । योऽयमन्नादादिलक्षणः
 संव्यवहारः कार्यभूतः स संव्यवहारमात्रमेव न परमार्थवस्तु । स एवंभूतोऽपि
 ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्मभावस्य
 स्तुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद् इत्यादि ।
 अतो भयादिदोषमन्योऽप्यविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूतस्य नास्तीत्यहं
 विश्वं समस्तं श्रुतं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वाऽस्मिन्भूतानीति
 भुवनमभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण ।

आवा इति । लोपमभ्यमपुरुषैरुच्यते । पौनःपुन्येनेत्येवं मत्वाऽऽख्यातेषु निपा-
 रत्यत इत्यवतीति व्याख्यातम् । अभिमवामि, उपसंहारमीत्यर्थः । ईश्वरात्मताज्ञानेना-
 हंवापेऽद्वैतं ततो नास्ति भयकारणमित्यर्थः ।

सुवर्नं ज्योतीः । य एवं
 वेदं । इत्युपनिषत् (६) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवल्त्वध्याये
 दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

सुवर्नं ज्योतीः सुवरादित्यो नकार उपमार्थे । आदित्य इव सकृद्वि-
 भातप्रस्मदीयं ज्योतिर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति ब्रह्मीन्द्रविहितोप-
 निषत्परमात्मज्ञानं तामैतां यथोक्तामुपनिषदं श्रान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः

समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय षं-एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यंश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवत्त्वध्यायमाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

नकार इषार्थे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यंश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुवत्त्वध्यायमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[* भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व त्रयो-
दशाक्षं प्राणो मनो वितानं द्वादश द्वादशाऽऽ-
नन्दो दशाक्षं न जिग्यादक्षं न परिवक्षीताक्षं
बहु कुर्वतेकादशैकादश] न कंचनैकपट्टिर्दश ॥

सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वैह । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावैह ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो भृगुवत्त्वध्यायः

समाप्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यंश्री

शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तृतीयो

भृगुवत्त्वध्यायः ॥ ३ ॥

* एतद्विद्वान्तर्गतप्रःशस्येने कश्चित्पुस्तकेऽन्यथा पाठः । स यथा—“भृगुस्तस्मै यतो
ये विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्रत्रयोदशाक्षं प्राणो मनो विज्ञानं तद्विज्ञाप तं तर्पसा द्वादश
द्वादशाऽऽनन्द इति सैषा दशाक्षं न जिग्यात्प्राणः शरीरमक्षं न परिवक्षीताऽऽपो
ज्योतिरक्षं नहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश” इति ।

॥ श्रीमद्वैतसूत्रेण तैत्तिरीयकृपाभ्यस्य शांकरस्य द्वायसः ।
 स्फुटार्थबोधकामेभ्यो निर्मायि सुटिप्पणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पेरमहंसपरिणामकार्थश्रीमच्छुद्धानन्दमहावत्सूत्र्यपादशिष्यश्रीमद्भगवदा-
 नन्दज्ञानविरचितोषां तैत्तिरीयोपनिषच्छांकरमाप्यटीकायां
 तृतीयो मृगुवल्क्यध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

समाप्त्यं कृष्णयजुर्वेदीया तैत्तिरीयोपनिषत् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ।

वक्ष्येऽधुना शंकरविश्वरूपवाचा विनिर्णीतसमस्तवाक्यम् ।

कृष्णं यजुस्तित्तिरिनामाचिह्नं पदार्थशुद्धार्थमतीव सार्थम् ॥ १ ॥

कर्माणि विचित्राणि नित्यादिलक्षणाणि पूर्वमुक्तानि । तैर्मिःश्रेयसमपश्यन्ब्रह्मज्ञानायो-
पनिषद्दमारममाणो वेदो ब्रह्मज्ञाने च महतामपि देवैः क्रियमाणाऽभिघ्नानवलोक्य तन्म-
शान्तये ब्रह्मविचारिणेऽं पठनीयमित्यभिप्रायेण प्रथमं पठति—शं सुखं नोऽस्मभ्यं मित्रः
माणवृत्तेरह्नाभिमामिनी देवता । शं सुखं वरुणोऽपानवृत्ते रात्रेश्चाभिमामिनी देवता ।
न इत्यनुपहः । शं नो व्याख्यातम् । भवतु भूयात् । इदं पदं शंपदेन सर्वत्र संबध्यते ।
अर्थमा चक्षुष आदित्यमण्डलस्य चाभिमामिनी देवता । शं नो व्यख्यातम् । इन्द्रो
बाहोर्वलस्य चाभिमामिनी देवता । बृहस्पतिर्वाचि बुद्धौ चाभिमामिनी देवता । शं न
इत्यनुपहः । शं नो व्याख्यातम् । विष्णुः पादाभिमामिनी देवता । तद्विशेषणमुरुक्रमः ।
उरु प्रचुरं क्रमणं यस्य स उरुक्रमः । सर्वव्यापीत्यर्थः । अपवा स्वतन्त्रमिदं पदमुत्क्रमो
विराट्सर्वाभाभिमामिनी देवता । शं न इत्यनुपहः ।

एवं स्थूलसूक्ष्माभिमामिनीदेवताः प्रत्येदानीमव्याहृतज्ञानक्रियाशक्त्यभिमामिनी
देवतां नमस्करोति—नमो नमस्कारः । ब्रह्मणेऽव्याकृताभिमामिने । तस्यानुत्पादित-
कार्यस्याकिञ्चित्करत्वात्कार्याभिमामिनं तदभिन्नं पुनर्नमस्करोति—नमो नमस्कारः । ते
ब्रह्मं वायो हे क्रियाशक्तिप्रदानज्ञानक्रियाशक्ते ।

ननु प्रतिपाद्यमेव नमस्कारः करणीयो न चाहं प्रतिपाद्य इत्यत आह—त्वमेव
ज्ञानक्रियाशक्त्यभिमाम्येव न त्वन्पत् । मत्पक्षं ज्ञात्यस्य मत्पक्षं स्वयंप्रकाशमानत्वेन
बुद्ध्यादेः सास्तित्वेन वा । ब्रह्माव्याकृताभिमामिने देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्वरूपम् ।
असि भवति ।

ननु यद्यहं ब्रह्म किं तवेत्यत आह—त्वामेव मत्पक्षं ब्रह्म कार्यभिमामिनमेव
भवन्तं स्वयंप्रकाशं कारणाभिमामिस्वरूपं वदिष्यामि त्वं ब्रह्मासीति गुरुगोप्ते कार्द-
करणाभिमामिनित्यस्योरित्यनवगत्याहं ब्रह्मासीति वदिष्यामि कथयिष्यामि ।

नन्विदमुपचरितं मा प्रति भवतोऽप्यत इत्यत आह—ऋतमनुचरितं वदिष्यामि
कथयिष्यामि ।

ननु भवताऽनुसृष्टैः प्युच्यमाने नैतादृशं वस्तु वृत्तमित्यत आह—सत्यम् । “इदं सर्वं यदयदात्मा ” “एकमेवाद्वितीयम्” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन ” “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिशास्त्रेषु ऐक्यम(केयेना)वगम्यमानमवाचितं वस्तुस्वरूपमुलूकनि-
शाबन्न ममैवेदमृतं किंतु सर्वप्रमाणासिद्धमवाचितवस्वरूपमित्यर्थः । अदिप्यामि कथयिष्या-
मि यस्मात्तत्तस्मान्मां भवन्तं ब्रह्मरूपेण प्रतिपादयन्तमवतु कार्यकारणोपाधिर्भवान्पालयतु ।

ननु भवतः शिष्यस्य वाक्यायमनसां प्रसन्नानामध्यात्मादिदुःखैरनुपघातोऽस्तु गुरोश्च
विपर्ययो मङ्गलाचरणे तात्पर्यहीनत्वादित्याशङ्क्य गुरुविषयेऽपि स्वयं प्रार्थयते । यस्मा-
द्गुरुमन्तरेण न विद्या लभ्या शिष्येण तत्तस्माद्भक्तारं वा विद्यायाः कथयितारं गुरुमि-
त्यर्थः । अतस्तु पालयतु । यस्मादनन्तरं तस्मादिति पाठित्वा श्रौतं तच्छब्दद्वयमपि
ब्रह्मपरं वा व्याख्येयम् । तच्छब्दरहितं वाक्यद्वयं गुर्वत्मनो रक्षायामादरार्थमुपक्रमविप-
र्ययेणाध्योति—अतस्तु मामवतु वक्तारं व्याख्यातम् । यद्यपि गुरुब्रह्मावबोधेन ब्रह्मैव
शिष्यश्च स घनवस्तुद्वयसंपन्नः स्वयमप्रमत्तस्तथाऽपि दैवकृतानामत्रिसूक्ष्माणामपराधानां
भूयसा सत्त्वेनाऽऽध्यात्मिकाधिर्भातिकाधिर्दैविकदुःखागमनाद्ब्रह्मविद्योत्पादस्य विघातः
स्याच्छिष्यस्य । ततो दुःखत्रयविघातार्थं त्रिः शान्तिपदं पठति—ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । वाक्यायमनसामन्येन्द्रियाणा [१५] त्रिविधमपि दुःखमुपरति गच्छतु ब्रह्मविद्या-
धिकारिणो ममेत्यर्थः ।

यद्यतीतः परम् “ ब्रह्मविद्यासोति परम् ” इत्येवोपक्रमणीयं तथाऽप्यत्यन्तबहिर्मु-
खस्य नाऽऽस्मावगतिसत्यन्तर्मुत्तत्वं संपादयितुं फलेन प्रलोभ्य कानिचिदुपासनानि प्रथमत
उच्यन्ते । नन्वेवं वेदधातः संहिताया इत्याद्यारम्भणीयं न पुनः शीशामित्यादि-
कम् । सत्यम् । तथाऽप्युपनिषदाभिर्यज्ञानप्राधान्याद्यथाकार्यचित्पाठेनार्थज्ञानं करणीयमिति-
शङ्कानिवारणार्थं शीशामित्यादिकं प्रथमं पठ्यते । न पुनरन्यः कश्चनोपयोगः ।
शीशं यथाऽग्निश्लेषे पदे शिशामित्येवं शिक्कार एकमात्रम् (अ) चार्थेणाप्येवमप्यित्येवं
पुनर्वादिकी पाठशुद्धिः । न च वेदे तत्तद्दर्शस्वरादिर्हीनस्य पदस्य वाक्यस्य बोपादेयार्थो
भवति । अत्युत दृष्टार्थविनाशस्तत्तदुपनिषदांमपि वेदत्वात्तत्तच्छाखापाठकपसिद्धवर्णस्वरा-
दियुक्तपदाद्युच्चारणनार्थज्ञानं करणीयमित्येतदर्थं छान्दस्वा प्रक्रियया शीशामिति पाठः ।
शिष्यन्तेऽनया वर्णादयः शिष्यन्त इति वर्णादय एव वा शिक्षा तां शितां व्याख्या-
स्यामो विविधमा सुमन्ताद्ब्रह्मचरं कथयिष्यामः । वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः ।
मात्रा इत्यादिः । यत्नं प्राणस्थानप्रवर्तने । साम समता द्रुतविलम्बितात्यधिकातिन्यु-

नादिवर्गेनैकरूपतयोच्चारणं *व्य घ्रापुत्रहरणवदपीडनमित्यर्थः । संतनः संततिः संहिताया नियतक्रमं पदं वाक्यं वेत्यर्थः । इतिः समाप्तौ शिक्षायाः । उक्ता कथितः शीक्षाध्यायः । शिक्षाऽधीयतेऽवगम्यतेऽनेनेति शीक्षाध्यायः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिन्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां शीक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ शीक्षाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

इदानीं x देहलीपदीपन्यायेनोक्तवक्ष्यमाणयोः साधारणं मङ्गलाचरणं करोति शिष्य-
रूपो वेदः शिष्याशिक्षार्थम् । सह समं नावावयोर्गुरुशिष्ययोः । यथा, अस्यायं शि-
ष्योऽस्यायं गुरुरित्यध्यापनाध्ययनजन्या कीर्तिरस्त्विति शेषो वक्ष्यमाणे च । सह नी
व्याख्यातम् । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः । तदीयं तेजो ब्रह्मवर्चसम्, स्वाश्रमानुष्ठा-
नपरो दीर्घाबुध्यन्तावावां भूयास्वेत्यर्थः । अथ शीक्षाध्यायवचनानन्तरम् । अतः कृत-
मङ्गलानामपि नान्तर्मुक्तत्वमन्तरेण ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिरामात्कारणात् । संहिताया नियत-
क्रमपदवाक्यरूपायाः । उपनिषद्ं सामीप्येन नितरामिष्टार्थमकत्वाद्दृष्टाय शिष्ये-
लीकृत्य विनाशकारित्वाच्च तद्विषया बुद्धिरुपनिषत्ताम् । व्याख्यास्यामो व्या-
ख्यातम् । पञ्चसु पद्यसंख्याश्रान्तेषु ! अधिकरणेष्वधारेषु । अधिकरणान्वाह—अधि-
लोकं लोकमधिकृत्य । अधिज्योतिषं ज्योतिरधिकृत्याविज्योतिरधिज्योतिरेवाधिज्योति-
षम् । अधिविद्यं विद्यामधिकृत्य । अधिमजं प्रजां पुत्रादिसंततिमधिकृत्य । अध्यात्ममा-
त्मानं शरीरमधिकृत्य । ता अधिलोकाद्याः । महासंहिताः पदवचनसंहितासु चिन्त्य-
माना महत्यः संहिता महामंहिताः । इति, अनेन प्रकारेण आचक्षत आ समताह्यक्तं
कथयन्ति संहिताविदः ।

अथ तासां महासंहितात्वकथनानन्तरम् । अधिलोकं व्याख्यातम् । संहिताया उप-
निषद्ं व्याख्यास्याम इतीदमत्र वक्ष्यमाणेष्वपि चतुर्षु पर्यायेष्वनुवर्तते । पृथिवी प्रसिद्धा मूः ।
पूर्वरूपं पूर्वस्य पूर्ववर्णस्य रूपं स्वरूपम् । पूर्ववर्णं पृथिवीदृष्टिः करणीयेत्यर्थः । द्यौः
स्वर्गलोक उत्तररूपमुत्तरवर्णस्य, स्वरूपमुत्तरवर्णं स्वर्गलोकदृष्टिः करणीयेत्यर्थः । आका-
शोऽन्तरिक्षलोकः संधिर्भूर्भुवर्गलोकैः संधीयेते अस्मिन्निति संधिर्मध्यम् । पूर्वोत्तरवर्णयोरन्त-

* वर्णानामिति शेषः । यथा व्याघ्रां स्वापत्यानि मुखे धृत्वा दक्षनाभिवातमणायदृत्वैव स्वदा-
स्वकान्तरं नयति तथा स्थानाविषु पांडनमकृत्वैव वर्णोच्चारणं समश्चक्षेन पृथगत इति भावः ।

x देहली गृहद्वारात्प्रदेशः । तत्र निहितो दीपो द्वासान्तः प्रदेशं तद्दिर्भूतं चत्वरं च प्रव-
शयति तथेदं मङ्गलमुत्पन्नवक्ष्यमाणयोः साधारणं शेषमिति तावदेवम् ।

शलेऽन्तरिक्षदृष्टिः करणीयेत्यर्थः । वायुर्नाम्नाणस्त्रिलोक्युत्तरवर्ती संधानं संधीयते पूर्वोत्तरे
रूपे अनेनेति संधानं संबन्ध इत्यर्थः । पूर्वोत्तरवर्णयोः संबन्धे वायुदृष्टिः करणीयेत्यर्थः ।
यथा— इषे त्वेस्यत्र षकारस्योपरि योऽयमेकाः सोऽयं पृथिवीरूपो यथोपरितनस्त-
कारोऽसौ घुलोक्यात्मकरतयोर्वर्णयोर्मध्यदेश आकाशात्मवस्तारिमन्देशे संहितानिमित्तो
द्विर्भावेनाऽऽपादितो योऽन्यभतकारः स वाय्मात्मक इति ध्यायेत् । एवमुत्तरेष्वप्युपास्या-
द्यदेषु चतुर्थं योऽयम् । इतिः समाप्त्यर्थः प्रकृतोपनिषदः । प्रकृतागुपनिषदमाह—
अधिलोकं त्याहगतम् ।

अथ चतुष्टयमपि स्वापेक्षया पूर्वोपासनान्तर्यमाह । अधिर्भूमिः । आदित्यश्चन्द्र-
(स्याः सूर्यः) मण्डलम् । आपो नीराणि । विद्युन् एव वैद्युतोऽविरममपः (मः) ।
आचार्यो गुरुः । अन्तेवासी शिष्यः । विद्याऽऽचार्येणोच्यमाना । प्रवचनं गुरु-
शिष्ययोः प्रकर्षेणोच्चारणं विद्यायाः । माता जननी । पिता जनकः । प्रजा पुत्रादिः ।
मजननमुत्पत्तिः प्रजायाः । अघरा हनुरघरोष्ठमारम्यं विबुक्कफटकक्रान्ता । उत्तरा
हनुरुत्तरोष्ठमारम्याऽऽनासामूलम् । घाग्घर्णोच्चारणशक्तं ताहवादिस्थमिन्द्रियम् । जिह्वा
प्रसिद्धा । व्यन्यस्पर्धासत्तुष्टरेऽऽऽन्यं पदं मुक्त्वा समानपाठं पूर्ववद्व्याख्येयम् । इति-
महासंहितापारितोषपर्ययः । इमा अधिलोकाद्या महासंहिता व्याख्याताः ।

इदानीं पञ्चानामपि फलमाह—योऽधिकारी । एवं पूर्वोत्तररूपेणैता अधिलोकाद्या
महासंहिता व्याख्याता विविधमा समन्तावृन्त्यक्तं कथिता वेद ज्ञानान्युपासीतेत्यर्थः ।
संधीयते संबन्ध्यते । प्रजया पुत्रादिलक्षणया । पशुभिर्गवादिभिः । ब्रह्मवर्षसेन ब्राह्म-
णजात्युचितेन तेजसा । अस्त्राद्येन, अन्नं च तदाद्यं ज्ञानाद्यं तेन ब्रह्मिण्युपादिनेत्यर्थः ।
सुवर्गेण स्वर्गेण लोकेन कर्मफलैः । प्रजादिभिः संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमज्जकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थपोषिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषदीषिकायां शीक्षाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ यः कश्चन दुर्बेधा नासी मेघोत्पादनमन्तरेण मङ्ग बोद्धुं शक्त इति मेघाकामस्य
मेघाकराक्षरमन्त्रानाह—यः प्रसिद्ध ओंकारश्छन्दसां गाद्यन्पादिच्छन्दस्विनामृगादि-
मेदा-सृष्टयः श्रेष्ठः । विश्वरूपः सर्वरूपः पर्णोऽपि च शङ्कुः सर्वस्मिन्नगति एवस्थित
इत्यर्थः । छन्दोभ्य उक्तैश्च ऋगादिभ्यः । अधि, अधिकः । सर्वव्यापकत्वात् ।
अमृतान्स्वयं प्र] काशमनाशामनः । संवभूवोत्पत्तिमकरोत् । छन्दोभ्योऽमृता-

दिभिः सामानाधिकरण्याङ्गीकारेणाधिक. सम्भवन्त इति व्याख्येयम् । सोऽमृतम-
इन्द्रःसारभूतः । मा माम् । इन्द्र इन्द्रस्य परमात्मनो वाचकत्वादिन्द्रः । मेघया
श्रुतधारणशक्त्या । स्पृणोतु प्रीणयतु । मेघासंपन्नं करोत्वित्यर्थः ।

मेघासंपत्तेः फलभूतामाशिषमाह—अमृतस्य तज्जनकस्य ब्रह्मणोऽहं तदस्मीति
तादात्म्येन । देव हे देव । स्वयंप्रकाशस्याऽऽत्मनः प्रकाशकत्वेन धारणो वारयिता
भूयासं भवानि । मेघाप्राप्तेरपि शरीरारोग्यादिकमन्तरेणामावाद्यत (वोऽत)स्तदपि
प्रार्थयते—शरीरं स्थूले विनाशी देहः । मे ममाधिकारिणः । विचर्षणं विचक्षणं
नीरोगमित्यर्थः । मूयादिति पुरुष[वि]पारिणामेनात्र वक्ष्यमाणे चानुषङ्गः । जिह्वा
वाग्निन्द्रियाधारभूता मे ममाधिकारिणः । मधुमत्तमा जिह्वाया मधुत्वं प्रियहितसत्यभाषित्वं
वेदायतनं तद्यस्या अस्ति सा मधुमती । अनिशयेन मधुमती मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां श्रोत्रा-
भ्याम् । भूरि बहु । त्रिभुवं व्यशृणवमात्मसाक्षात्कारार्थं न श्रवणमस्तीत्यर्थः ।

इदानीमीकारस्यात्यन्तं ब्रह्मार्थीप्यमाह—ब्रह्मणः सत्यज्ञानादिलक्षणस्य कोशः
खड्गस्येव व्याप्य व्यवस्थित आवरणविशेषः । यथा कोशः खड्गेन संभृत एव ब्रह्मणा
संभृतः प्रणवः । असि भवसि । एवंभूतोऽप्यविद्यादृष्टिभिर्नाशयन्तुं शक्यत इत्याह—
मेघया लौकिकश्रुतधारणया बुद्ध्या । पिहित आवृतः । यस्मादेवंगुणकस्तत्स्वं श्रुतम्
“ इदं सर्वं यदयमात्मा ” “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिश्रवणपथमागतम् । मे ममाधि-
कारिणः । गोपाय रक्षा कुरु । आत्मसाक्षात्कारफलावसानं कुर्वित्यर्थः ।

मेघानिषयेऽर्थानुसंधानपुरःसरं मन्त्ररूपमुक्त्वा मेघावतोऽपि बहिर्मुखस्य निःश्रीकस्य
न प्रत्यक्षप्रवणता । ततः श्रीकामस्य श्रीकरान्मन्त्रान्यणवपतिपादकान्तहोमलिहानाह—
आवहन्ती । समन्तात्प्रापयन्ती । वितन्वाना विविधं विस्तारयन्ती, कुर्वाणा कुर्वती ।
शीरमनेककालम् । अशीरमिति पदच्छेदे क्षिप्रमिति व्याख्येयम् । आत्मनः स्वस्याः
श्रियोऽवस्थानमिति शेषः । वासाश्चसि ५५। १ । ममास्पर्शिनः । ग्राह्य प्रसिद्धाः ।
चकारोऽश्वादीनामनुष्ठाना समुच्चयार्थः । अन्नपाने च, अन्न इत्यलं पीपन
इति पानपत्रं च पानं चान्नपाने । चकार उच्चवासो गवाक्षपानसमुच्चयार्थः । सर्वदाऽद्यार-
भ्याऽऽरमसाक्षात्कारम् । आत्मनश्चिरं कुर्वाणा वासआदिकं सर्वदा वहन्ती विनम्नाना च
मम गृहेऽवस्थानं करोत्विति शेषं पूर्यित्वा व्याख्येयम् ।

नन्वहं मेघाया दाता कथं श्रियो दातेत्यत आह—तत इति । यतो मेघाया दाता
तस्मात् । अयं मावः—श्रीः प्राकृतेरपि राजादिभिर्दातुं शक्या । मेघा तु मगवन्तमन्तरेण
ब्रह्मणः कोशं [विना] न केनाचिद्वास्तुं शक्या । ततोऽतिदुर्लभस्य मेघादेर्दातुर्व्रह्मणः कोशस्यो-
कारस्य किमाञ्छीदानार्थमुद्यमः । मे मम श्रीकामस्य । श्रियं मद्गृहे यामात्मनश्चिरमवस्थानं
कुर्वाणामन्नपानच्छादीन्प्रापयन्ती तामेव विस्तारयन्तीमावह प्रापय । लोमशासगादिलोम-

मिर्लामवती चेतनमण्डलबहुलामित्यर्थः । पशुभिर्गवाश्वादिभिः सह समम् । स्वाहा मर्दाया वाक्शब्दनाच्यां श्रियमापहेति यामाह तां स्याद्वैव स्वाहा । स्वाहेति दर्शनाद्धोमार्थताऽस्य मन्त्रस्य वक्ष्यमाणानां चानुगम्यते । होमद्रव्याणि च स्वस्वगृह्येष्ववगन्तव्यानि । मन्त्रेण स्वस्थानि (?) क्षीरज्वलित्वादीनि वा । ऽणवात्मा च देवताऽऽद्यादिकं तु यथायोगमवगन्तव्यम् ।

आ मा मां श्रीकामं पन्त्रवायन्त्वनाऽऽमच्छन्तु । ब्रह्मचारिणोऽप्ययनार्थिनो माणवकाः सर्वासु दिक्षुवस्थिताः । स्वाहा व्याख्यातम् । ब्रह्मचारिणामागमने प्रयोजनमाह—यज्ञः । अत्र धर्मशब्देन धर्मा लसितो भवति । यज्ञस्वी । जने लोके । असानि मवानि । स्वाहा व्याख्यातम् । अत्रापि प्रयोजनमाह—थेयानतिशयेन प्रशस्यः । वस्यसो वरयुभन्त(सुमत्त)रारसकाशात् । वसु चात्र देवं मानुषे [वा] विसृम् । असानि मवानि । स्वाहा व्याख्यातम् । तत्रापि प्रयोजनमाह—तं ब्रह्मणः कोशभूतम् । त्वा त्वाभोकारम् । भग समग्रधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययज्ञःश्रीणां निवासभूत ओंकारो ब्रह्मकोशो भगस्तत्संबोधनं हे भग प्रविशानि प्रवेशं करवाणि । स्वाहा व्याख्यातम् ।

ननु यदि मन्त्रविष्टस्त्वं तर्हि मत्तो भिन्नः समुद्रं प्रविष्टः समुद्रादिव भिन्नो मत्स्यस्तथा च तद्देव भवतो न कोऽपि पुरुषार्थ इत्यत आह—स मया प्रवेष्टव्यो ब्रह्मणः कोशभूतो मयानोकारः । मा मां तादात्म्येन त्वदुपासकम् । भग प्रविशे स्वाहा प्रवेशं कुरु । आवयोरनुपचरितं तादात्म्यमस्त्वित्यर्थः । व्याख्यातमन्त्रम् ।

ननु—स्वं कर्ता मोचेत्यादिसंसारधर्मवान्मयेश्वरेण कथमभिन्नः स्या इत्यत आह—तस्मिन्मदभिन्न ओंकार ईश्वरे । सदस्रशस्त्रे सहस्रमनन्ताः शब्दार्थात्मनो वृक्षस्य भवतः शब्दार्थविपरीतस्थाः शाखा यस्य स सहस्रशाखस्तस्मिन् । नि भग हे भग । नेष्टृनिना संबन्धः । अदं वस्तुतस्त्वदभिन्न इदानीमविद्यापटलपिनद्वाक्ष उपासकः । स्वयि शब्दार्थरहित ओंकारे ब्रह्मणि “अहं ब्रह्मास्मि” इति बोधेन मृजे निमार्त्तिम कर्तृत्वादिकमविद्याकृत् न वस्तुत इति ज्ञानेनाऽऽत्मानं परिशोषयामित्यर्थः । स्वाहा व्याख्यातम् ।

तथा च ब्रह्मचारिणामागमनं परम्परया मोक्षहेतुरित्युक्त्येदानीं तदेव दृष्टान्ताभ्यां मन्त्रान्तरेण विशिनष्टि—यथा येन प्रकारेण । आपो नरिधाराः । प्रवता उच्छाद्देशात्पतन्वो निम्नदेशगामिन इत्यर्थः । प्रवतेति तृतीयापक्षे प्रवणवता मार्गेणेति व्याख्येयम् । यन्ति निम्नदेशं गच्छन्ति । अपा सेत्वादिना प्रतिबन्धो

दृष्टस्ततो दृष्टान्तान्तरमाह—यथा दृष्टान्ते । मासाः पञ्चदश्यात्मकाश्चैत्रादयः । अह-
र्जरमहानि जरयति स्वकुम्भिनिशेषेण यः संवत्सरस्तम् । यन्तीत्यनुवर्तते । एवं दार्ष्ट-
ान्तिके मां श्रीकामम् । ब्रह्मचारिणश्छात्राः । धातः, हे घातः सर्वेष्टपृष्ट्वात्प्रणश्य
घातृत्वम् । आयन्त्वागच्छन्तु । सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः । स्वाहा व्याख्यातम् ।

नन्विदं सर्वं मत्तादात्म्यार्थं मम तव कः संन्ये इत्यत आह—प्रतिवेशः स्वगृह-
समीपस्थं गृहं प्रतिवेशः । तद्वच्चैतन्यरूपेण जीवोपाधेरतिसंनिहितत्वात्क्षणवश्चैतन्यात्मा
प्रतिवेशः । आसि मयसि । यतस्ततः प्र मा मां स्वदुपासकम् । भाहि प्रभा हे
प्रकाशयाऽऽत्मानम् । प्र मा पद्यस्व प्रपद्यस्व । अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारयोधेन
मद्रूपमगच्छेत्पर्ययः । अत्र स्वाहान्ता अष्टौ मन्त्राः । एतैः सर्वैर्भन्त्रैरेकादशसंख्याकैरष्टभिः
पाठ एव । स्वाहान्तैस्त्रिभिश्च होमार्थं स्वाहान्तत्वेन पाठित्वा होमः करणीयः । जपस्तु
यथापाठपठितैरित्यवगन्तव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचिताया पदार्थनेधिनी तैत्तिरीयोपनिष-
दीपिकायां शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ शीक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूर्वभोक्तारस्य सहस्रशास्त्रस्वमुक्तं तदेतत्प्रधानशास्त्रासु सिद्धासु प्राधान्यं च भूरादिव्या-
हृतीनामितिप्रपञ्चे । ततो व्याहृतयो हृदिस्थाः । तासुपासनं स्वाराज्यफलमाह—भूर्भुवः ।
तत्स्थः प्रपद्यो भूरितिशब्दाभिषेधः । भ्रुवोऽन्तरिक्षलोकः । तत्स्थः प्रपद्यो भुव इत्यु-
च्यते । सुवः स्वर्गः, तत्स्थः प्रपद्यः सुपरित्युच्यते । इत्यनेन प्रकारेण । ये स्वर्ग-
माणाः । एता इदानीमुक्ताः । तिस्रस्त्रिसंख्याका वेदप्रयात्मिकाः । व्याहृतयः, अपि-
कारीष्टं विविधमा समन्ताद्धरन्ति प्रयच्छन्तपधिकार्यनिष्ठं वा विविधमा समन्ताद्धरन्ति
विनाशयन्तीति व्याहृतयः । तासां भूर्भुवः सुपरिति तिस्रणाम् । उ अपि इ किल ।
रग प्रवेद्यत इत्यनेन संन-यते । एतां त्रयमाणा चतुर्थी चतुःसंख्यापूर्णांम् । माहा-
चमस्यो महाध्यासो चमसोपलसितानेकयागसंपन्नश्च महाचमसस्तस्यापरत्यं माहाचमस्यः ।
प्रवेद्यते प्रकर्षेण निवेदितवान्सात्वोत्तवानित्यर्थः । ऋषेरनुस्मरणमुपासनार्थमिति संप्र-
दायविदः । तामाह—महस्तेजः स्वर्धप्रकाशम् । इत्यनेन प्रकारेण । आवेदने कः
प्रकर्ष इत्यत आह—तमहः । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदज्ञानम् । तस्मिन्नियं दृष्टिः कर-
णीयेत्यर्थः । यद्ब्रह्मेत्युक्तं स प्रसिद्धो त्रयमाण आत्माऽऽत्मप्रत्ययालम्बनः । प्रधानम्

इत्यर्थः । अङ्गन्युपसर्जनभूतानि । अन्या भूराद्याः देवता व्याहृत्यधिष्ठास्यः । अहं
महो ब्रह्मरूपमस्मि । मम भूराद्या व्याहृतिदेवता अहानीत्युपसर्जनं करणीयमित्यर्थः ।

ननु भूरादिषु शब्देषु का देवता इत्याशङ्क्य व्याहृतीनामर्थमाह—भूः प्रथमा
व्याहृतिः । इतिरनुकरणार्थः । वै स्मरणार्थम् । अयं प्रत्यक्षो लोको मूर्त्तिकः । भुव
इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । अन्तरिक्षं चावाभूम्योरन्तरालस्थो लोकः ।
असौ परोक्षो लोकः स्वर्गलोकः । भुवः स्थ(भुव)रिति व्याहृतिपर्यायद्वयेऽपीतिशब्दा-
वनुकरणार्थं । महश्चतुर्था व्याहृतिः । इतिरनुकरणार्थः । आदित्यश्चन्द्र (स्यः सूर्यो)
मण्डलाभिमानो जगत्प्राणः । आदित्यस्य महाव्याहृत्यात्मनोपास्यमा इत्य महत्त्वमुपपाद-
यति । आदित्येन वावाऽऽदित्येनैव सर्वे निखिला लोका भूरादयोः महीयन्ते
पूज्यन्ते । सर्वव्यवहारसमा भवन्तीत्यर्थः ।

इदानीं व्याहृतीनां ज्योतिर्वायुरूपतामाह—भूरिति वा अग्निः । भुव इति
वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाच सर्वाणि ज्योती-
र्थपि महीयन्ते । अग्निवाय्वादित्यचन्द्रमसः प्रसिद्धाः । एतेभ्यो व्यतिरिक्तानि सर्वाणि
ज्योतीषि नक्षत्रादीनि । अन्यादीनां सर्वद्वान्तः पातित्वेनेवा देवरूपत्वेन चन्द्रमस उप-
भोगेन तेन महीयमानत्वमविरुद्धम् । वायोश्च तेजः सासात्कारणत्वाज्ज्योतिषसाम्प-
त्त्येन पादो न विरुद्धः । अन्यपर्यायवस्तुष्येऽपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इदानीं व्याहृतीनां शैवप्रपञ्चात्मकत्वमाह—भूरिति वा ऋषः । भुव इति
सामानि । सुवरिति यजूर्थपि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाच सर्वे वेदा
महीयन्ते । अर्थानुसारेण पादब्रह्मक्षरा ऋषः । सामानि ऋषे एव गीतित्यर्थः । यन्-
प्यविवक्षितच्छन्दोरूपाणि पद्यानि । अत्र सासो द्वितीयेत्ये यजुषस्तृतीयत्वे न वाच-
निकं कारणमास्थेयम् । अथवाऽन्तरिक्षे गन्धर्वाणां निवासत्वेन गीतिप्राधान्यात्तत्साम्भवेन
सासो द्वितीयत्वम् । यजुःस्मृतिकर्मसाधवत्त्वात्स्वर्गस्य तत्कर्मसम्बन्धाद्यजुषस्तृतीयत्वं भेति ।
ब्रह्मोकारो ब्रह्मकोशत्वैतेनैव सर्वे ऋगादयः पूज्यमाना दृष्टाः । शेषं पर्यायचतुष्ट-
येऽपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इदानीं व्याहृतीनां क्रियात्मकत्वमाह—भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः ।
सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाच सर्वे प्राणा महीयन्ते ।
प्राण उच्छ्वासकर्मा । अपानो निःश्वासकर्मा । व्यानः प्राणापानसंधिस्थो धीर्यवत्कर्महेतुः ।
अन्नमदनीयम् । अनेन प्राणा उक्ताश्चक्षुरादयश्च । शेषं पर्यायचतुष्टयेऽपि पूर्ववद्व्याख्ये-
यम् । अयं लोक इत्यादिकमुक्तं व्याहृतिचतुष्टयपर्यायचतुष्टयेऽपि । पाठस्य वैषम्यात्-
वात् । तत्राऽऽद्येन पर्यायेण रूपनामकर्मत्वकं जगत्त्रेधा विभज्य रूपनामकर्मणाम-

विमच्छानामादित्यः कारणमित्युक्तम् । नामकियारहितस्य रूपस्य त्रेधा विमच्छस्य चन्द्रः
कारणमिति द्वितीयेनोक्तम् । रूपकियारहितस्य नाम्नुद्धेवा विमच्छस्य प्रणवः कारण-
मिति तृतीयेनोक्तम् । रूपनामरहितस्य कर्मणस्त्रेधा विमच्छस्यान्नं कारणमिति चतुर्थे-
नोक्तम् । तेन व्याहृतीना सर्वात्मकत्वं सिद्धम् ।

तदिदानीं संक्षेपेणाऽऽह—ताः प्रतिद्धाः । वेत्सर्वमाणाः । एताः पूर्वोक्ता व्याहृ-
तयः । चतस्रो भूर्भुवः सुवर्मह इति चतुःसंख्याकाः । चतुर्धाऽयं लोकोऽभिर्द्ध्वजः प्राण
इति चतुष्प्रकारा भूव्याहृतिः । अन्तरिक्षं वायुः सामान्यपान इति चतुष्प्रकारा मुने-
व्याहृतिः । असौ लोकं आदित्यो यजूंषि व्यान इति चतुष्प्रकारा सुवर्त्याहृतिः । आदि-
स्यश्चन्द्रमा ब्रह्मात्ममिति चतुष्प्रकारा महोव्याहृतिरिति चतस्रश्चतुष्प्रकाराः । तदेतदाह—
चतस्रश्चतस्रो भूराद्याश्चतस्रश्चतुःसंख्याकाः । पुनरप्ययं लोक इत्यादिनेकेषांऽप्यवान्त-
रभेदाच्चतुःसंख्याकाः । व्याहृतयो व्याख्याताः । ता एकैकाश्चतुष्प्रकारा इत्युक्ता
भूराद्या नियतप्रकारा य उपासको वेद जानात्युपासितेत्यर्थः । स प्रत्येकं नियमेन
चतुर्विधेन चतसृणामात्माङ्गभाषेभाषासको वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः । ब्रह्म देशका-
लवस्तुपरिच्छेदशून्यं महाव्याहृत्यात्मस्वेनोक्तम् । ब्रह्मणि ज्ञाते को लाभ इत्यत आह—
सर्वे निखिला अस्मै महो ब्रह्माहमादित्यश्चन्द्रमा ब्रह्मात्मनङ्गीभूतो महीयान्यज्ञानि
भूराद्यास्तिस्रो व्याहृतय इत्युपासकाय देवास्तदङ्गभूता अभ्यादयो वागादयश्च विश
इव राज्ञे प्रचानाय यलि तदभीष्टरूपरसादिकम् । आवहन्त्यानीय प्रापयन्ति ।

[इति श्रीमत्सरमंठे तैत्तिरीयोपनिषद्गीष्णानां चतुर्गोष्ठ्युवाकः ॥ ४ ॥

अथ श्रीक्षाध्याये पद्यगोष्ठ्युवाकः ।]

ननु महो ब्रह्मात्मा कुत्र कथमुपास्येत उपासनातः केन द्वारेण निर्गच्छति निर्गतो वा
केन रूपेण कुत्र स्थित्वा देवदत्तं बलिं गृह्णातीत्याशङ्क्य तदेतत्सर्वं दर्शयति—स परीक्षः ।
यः प्रतिद्धः । एष प्रत्यक्षः । अन्तर्हृदये हृदयस्य पद्माकारस्य पातलण्डस्याधोमुख-
स्योर्ध्वनाड्यस्य पञ्चच्छिद्रस्य कन्दञ्जकुमुभकेगरीरिव सर्वतो नाडीभिः परिवृतस्य मध्य
आकाशोऽवकाशः । तस्मिन्नाकाशेऽयं प्रत्यक्षः स्वयंप्रकाशमानो महाव्याहृत्यात्मकः
सुहृत्पुः पुरिशयोऽपि परिपूर्णगौरूपो मनोमयो मनःपवानः । अमृतो मरणशून्यः ।
हिरण्यमयो मास्वरः सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

कुत्र कथमुपास्य इत्यनयोर्नरत्तरं जानम् । अयं केन द्वारेण निर्गच्छतीत्यस्योत्तर-
माह—अन्तरेण तालुके तालुकरोर्मध्ये । मुलबिल्लवा-तर्जिह्वा-मूळस्योपरि स्थितौ वामदक्षि-
णमागौ तालुके इत्युच्येते । यः प्रतिद्धो योगशास्त्रे । एष प्रलम्बिकाकरणमधीगणितः।अप्य
ज्ञानप्रत्यक्षः परमुक्ते चतुष्प्रत्ययो वा । स्तन इव वस्ततरीपयोधरो यथा । अवलम्बयेतेऽ

बलम्बनं कुरुते लम्बमानस्तिष्ठतित्यर्थः । सा तालुकयोरन्तस्थस्तनमध्यवर्तिनी । इन्द्रयो-
निरिन्द्रस्याऽऽनन्दात्मनो योनिरुपलब्धिस्थानम् । कार्यब्रह्मप्राप्तौ निर्गमनकारणं चेन्द्र-
योनिः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे । असी प्रसिद्धः । केशान्तो मूर्धानमारम्योपरिष्ठाद्दशाङ्गुल-
परिमितो देशः ; केशान्तः, कक्षाश्चेशश्च केशा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तेषामन्तो विनाश-
कारणमित्यर्थः । केशान्तः पौरुषो बोध इत्यर्थः । विवर्तते बोधरूपापरित्यागेनास्त्यस्य
नानाकारस्य शरीरत्रयस्य साधिदेवादेस्तदभिमानादेश्चाऽऽकारेण परिणमते । अथवा
केशानां प्रसिद्धानामन्तो न यावो(?) मूलमित्यर्थः । यस्मिन्देसे विश्लेषेण वर्तते व्यपोह्य
भित्त्वा । शीर्षकपाले शीष्णो मूर्ध्नः कपाले शकले । विनिर्गता या नाडीति शेषः ।
य एष स्तन इवावलम्बते तन्मध्यवर्तिनी यत्रासौ केशान्तो विवर्तते तत्र प्रतिष्ठिताप्रैति
शेषः । तत्रोपपत्तिर्व्यपोह्य शीर्षकपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरित्यन्वयः । अनया
कार्यं ब्रह्म गच्छन्गच्छतीत्यर्थः । अनेन गमने मार्गं उक्तः ।

इदानीं तत्तद्व्याहृत्यात्मकरतेषु तेषु व्याघातिप्रकारेषु स्थित्वा देवदत्तं गृह्णन्ध्यात्मप-
रिच्छेदशून्यः स्वाराज्यं करोतीत्याह-भूरिति, उक्तोऽर्थो व्याहृतेः । इतिशब्दश्च व्याघ-
त्यनुकरणार्थः । अग्नौ प्रथमव्याघृत्यात्मके । प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठा प्राप्नोति । इदं पदं
वक्ष्यमाणेष्वपि त्रिषु पर्यायेषु योजनीयम् । भुव इति व्याख्यातम् । वायौ द्वितीय-
व्याघातिरूपे । सुवरिति । व्याख्यातम् । आदित्ये तृतीयव्याघातिरूपे । मह इति व्या-
ख्यातम् । ब्रह्मणि कार्यं ब्रह्मण्यन्तःकरणशुद्धौ ब्रह्मज्ञानोत्पादात्परे ब्रह्मणि वा । अत्र
यद्यपि मह इति चन्द्रमसीति वक्तव्यं प्रायःपाठात्तथाऽप्युपास्याद्ब्रह्मिनात् सर्वं व्याप्नो-
तीत्येतद्दर्शयितुमनास्थावादेन चन्द्रमसं परित्यज्य महइति ब्रह्म तद्ब्रह्मेति पौररीकृत्य मह
इति ब्राह्मणीत्याह ।

व्याहृत्युपासनमात्राभिर्गुणब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्कानिवारणार्थमाह-आप्नोति प्राप्नोति ।
स्वाराज्यं स्वयमेव राजते दीप्यत इति स्वराट् तस्य मानः स्वाराज्यम् । ननु केवलब्र-
ह्मप्राप्तिरप्येतादृश्येवेत्यत आह-आप्नोति प्राप्नोति । मनसस्पर्ति मनःशब्दोपलक्षि-
तस्य ज्ञानक्रियाशक्तेरन्तःकरणस्य पतिं पालयितारम् । स्वोपार्थिकत्वामिमानेन हिरण्य-
गर्भमित्यर्थः । तं प्राप्य क्रियाज्ञानकरणानां तद्ब्रह्ममुर्भवतीत्याह-वाचपतिर्वागिति
वर्गेन्द्रियमन्त्रस्योपलक्षणम् । वाचः पतिर्वाक्पतिः । चक्षुस्पतिः श्रोत्रपतिः स्थलम् ।
चक्षुःश्रोत्रयोर्महर्षं त्वद्याणरसनानामुपलक्षणार्थम् । विज्ञानपतिर्विज्ञानं बुद्धिस्तस्य
पतिर्विज्ञानरतिः । विज्ञानशब्दोऽव्याकृतव्यतिरिक्तस्य सर्वस्वोपलक्षणार्थः ।

अपेक्षितं सर्वमप्युक्त्वेदानीं 'महो ब्रह्म तस्मिन्नयं पुरः' इत्यादिनोपास्यत्वेनोक्तं यदुत्पन्नब्रह्मज्ञानैः प्राप्यमङ्गीभूतं वक्तुमारभते संक्षेपेण प्राचीनयोग्यस्य पितृरूपा श्रुतिः स्वपुत्रस्योपासनार्थम् । एतदेतस्मिन्व्याहृत्युपासने प्रधानभूतम् । ततो भवति तस्मात्कारणाद्भवति । उक्तमिति शेषः । आकाशशरीरमाकाशोऽवदाकृतं शरीरमिवै स्वं यस्य तदाकाशशरीरम् । ब्रह्म तद्ब्रह्मेति, महाव्याहृत्यभिन्नं यदुक्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । सत्यात्म सत्यो वैधरहित आत्मा चिदानन्दस्वभावो यस्य तत्सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेश्वारमत इति प्राणारामं सर्वप्राणिस्थितमित्यर्थः । तटन्धत्वशङ्कां वारयति—मनआनन्दं मनस आनन्दो यस्य तन्मनआनन्दम् । तर्हि दुःखीत्याशङ्क्याऽऽह—शान्तिसमृद्धं शान्तिर्दुःखोपरतिस्तया समृद्धं संपन्नं सर्वदुःखशून्यमित्यर्थः ।

गन्वस्तु सर्वतोऽकृष्टं तथाऽपि सर्वभेदान्मरणव्यत्ययेत्यत आह—अमृतं मरणशून्यम् । यदभेवादन्यस्यापि मरणमपगच्छति कुतोऽस्य कालकालस्य मरणमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण तदहमस्मीत्यवगन्तुमशक्येत्प्राचीनयोग्य प्राचीनेषु पुरातनेषु वाक्यवादिषु योग्योऽधिकः प्राचीनयोग्यः सर्वेभ्य उतकृष्ट इत्यर्थः । तस्य संबोधनं प्राचीनयोग्य । उपास्स्व "महोव्याहृतिरूपमिदमहमस्मि ममाह्वानंतरा यथोक्ता व्याहृतयः" इति ज्ञात्वान्तरप्रसिद्धं वा "ममोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिरूपं व्याहृत्युपासनाभ्यतिरिक्तमुपास्स्व विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण यथोक्तधर्म साक्षात्कुर्वित्यर्थः । अथवा को हिरण्यगर्भप्राप्तिं पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य व्याख्येयम् । ततो हिरण्यगर्भप्राप्तेरनन्तरमुत्पन्नब्रह्मज्ञान एतद्ब्रह्ममाणं ब्रह्म भवति । अस्मिन्पक्ष इत्यारभ्य प्राचीनयोग्यपिदुर्वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजानकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचिताया पदार्थबोधिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषदीपिकायां शिक्षाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ शिक्षाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

चतसृणां व्याहृतीनामुपासन उक्ते तदनन्तरमाविनी पञ्चसंख्यामुररीकृत्य पञ्चभूतात्म-
कविराट्प्राप्तिकलं पाङ्कमुपासनमाह—पृथिव्यन्तरिक्षं धीर्दिशोऽवान्तरदिशः, स्पष्टाः
पृथिव्यादयः पञ्च पदार्थाः । त्रिलोक्यं प्राच्यादयश्चतस्र आग्नेय्यादयश्चेति पञ्चकं लोक-
पाङ्कम् । अग्निर्वीपुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि, स्पष्टा अग्न्यादयः पञ्च पदार्थाः ।
इदं देवतापाङ्कम् । आपो नीराणि । ओषधयो वीक्ष्याद्याः । वनस्पतयोऽपुष्पाः

फलवन्तोऽथवत्यादयः । आकाशो भूताकाशः । आरमा भौतिको देहोऽधिदैवादिः । इतिः समाप्तौ । अधिभूतं भूतामि प्रथिव्यादीन्यधिकृत्योच्चमानमधिभूतम् । लोके देवानामपि भूतविकारत्वेन भूततत्त्वमङ्गीकृत्याधिभूतमित्युपसंहारः ।

अथाधिभूतपाङ्क्तकथनानन्तरम् । अध्यात्ममात्मानमिमं स्थूलदेहमविकृत्य पाङ्क्तमुच्यत इति शेषः । प्राण उच्छ्वासकर्मा सुक्षुब्धविकारी । व्यानः प्राणापानयोः संधिस्थो र्थावैवत्कर्महेतुः । अपानो निःश्वासरकर्मा मलमूत्रादिविसर्गहेतुः । उदानः सर्वसंधिषु क्षीलवदवस्थितः । दबलने हिकादिः प्राणापानादीनामध्यनवग्धिः सर्वप्राणकन्धनमूर्ध्व-गामी मरणहेतुः । समानोऽशितस्य पीसम्य च्चाऽऽपादमन्तकं समं यथायोगं नयनं करोतीति समानः । इदं प्राणादिपञ्चक वायुपाङ्क्तम् । चक्षु रूपग्राहकमिन्द्रियम् । श्रोत्रं शब्दग्राहकमिन्द्रियम् । मनः साधारणज्ञानकारणम् । चान्द्यागिन्द्रियमाविबदनकारणम् । त्वक्स्पर्शोपलब्धिकारणमिन्द्रियम् । इदं चक्षुरादिपञ्चकमिन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्म त्वगिन्द्रियाधिष्ठानमापादमन्तकं स्यात्प्य व्यरस्थितम् । मांसमन्तम्य मध्यमः परिणामी मृदुलो पर्णभूतः । स्नावा भेमनिः, जातावेकत्वचनत्वात्लाघव इत्यर्थः । अरिष्य प्रसिद्धं श्वेतं शरीरशालावंशस्तम्भादिरूपम् । मञ्जु रूधिरमांसयोरन्तरावस्थोष्णकाठनिशीतल-मदेशमथघृताकाराऽऽस्योऽन्तर्गता । इदं चर्मदिपञ्चकं धातुपाङ्क्तम् । एतदुक्तं प्रथिव्यादिकं मज्जान्तम् । अधिविधायामधिकृत्य पञ्चकगुणलभ्येत्यर्थः । ऋषिर्वेदो वेदार्थद्रष्टा वा । अवेत्तुक्तवान् । पाङ्क्तं पञ्चाक्षरं(र)पदसि च्छन्दोरूपम् । वै प्रसिद्धं पञ्च-संख्यत्वेन । इदं प्रथिव्यादिकम् । सर्वं निखिलम् । पाङ्क्तेनैव पञ्चसंख्याक्रान्तेनैव पाङ्क्तं पञ्चसंख्याक्रान्तम् । स्पृणोति प्रीणयति । गोप्यपोषणादिकं सर्वं पाङ्क्तमित्यर्थः । पाङ्क्तं वा इदं सर्वं यतस्ततः पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति योजनीयम् । इत्यनेन प्रकारेण । स्वयं पञ्चात्मको विश्वं चेदं पञ्चात्मकं सर्वेणाभिर्लं पञ्चात्मकं स्वारमानं जान-तस्तादृग्विराट्प्राप्तिकलमर्थसिद्धमिति श्रुतिर्नोक्तवती ॥

इति धीमत्परमहंसपरिमाण्वाप्यायधीमच्छंरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिन्यां तैत्ति-रीयोपनिषद्परिभाषायां श्रीशाध्याये पद्येऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ श्रीशाध्याये अष्टमोऽनुवाकः ।

पञ्चसंख्यासामान्यात्पाङ्क्तमिदं सर्वमित्युक्तं तेन सर्वमन्तकं ब्रह्म हृदित्थं ब्रह्मणश्च योऽभूत् जीवारः पूर्वमुक्त । इदानीं तत्त्वोशन्वापपादनाय पुनरोक्तवत्स्योपासन-

माह—ॐ द्रक्षवाचकः । इतिरौकारानुकरणार्थः । ब्रह्म वाच्यम् । अभिधानाभिधे-
ययोस्तादात्म्याद्वाचके वाच्यस्य दृष्टिः करणीया । शालग्राम इव विष्णोरित्यर्थः । ननु सति
साम्यं ओंकारब्रह्मणोरौंकारे तद्दृष्टिः क्रियमाणोचिता स्यादन्वयाऽन्वगोलाङ्गुलान्याय-
माश्रमिष्यन् आह—ओमिति व्याख्यातम् । इदं सर्वं विविधप्रत्ययगम्यं कार्यकारणादि
निखिलम् । अयमर्थः—शब्दप्रपञ्चः सर्वोऽप्यौंकारेण व्याप्त इति नात्रोपपादनार्थं किंनि-
दरित । शब्दार्थयोस्तादात्म्ये विप्रतिपत्तावपि वाचकत्ववत्क्षणेऽविनाभावे न विवादः ।
यद्येनाविनाभूतं तत्तस्य कार्यम् । यथा धूमाग्नयोः । कार्यकारणयोः साम्यं यथा मृदुघटयोः ।
तत ओंकारस्याऽऽत्मनश्च सर्वाभिन्नत्वादस्ति साम्यमित्यौंकारोपासनार्थमौंकारो लौकिक-
वैदिकव्यवहारकारणत्वेन स्तूयते ।

ओमिति व्याख्यातम् । एतदौंकाराभिधानम् । अनुकृति गच्छ पिच पठेत्यादिवचन-
मनु भूत्यादेरङ्गीकारवचनमोमिति करणमनुकृतिराह । इ किल । इम प्रसिद्धम् । वै-
स्मर्थमाणम् । अपिरभ्युचये । न केवलं लौकिकव्यवहारकारणमौंकारः, किन्तु वैदिकस्यापि ।
' ओ ' ओमित्यर्थः । आचय हविषः परित्यागार्थं मन्त्रं देवाभ्यावय । इति, अनेन
प्रकारेण । उक्ते वैदिके कर्मण्युत्विजं आध्याचयन्ति समन्तादेवान्मन्त्रश्रवणं कारयन्ति ।
ओमिति व्याख्यातम् । सामानि गीतिसहिता ऋचः । गायन्ति यज्ञकर्मण्यन्यत्र
चै पठन्ति । ओं व्याख्यातम् । ओं शं सुखं तदेवोऽऽमिष्यनुकरणार्थः । शस्त्राणि
शस्त्रशब्दाभिधेयानृग्विशेषान् । श्चसन्ति पठन्ति यज्ञकर्मण्यन्यत्र चै । ओमिति
व्याख्यातम् । अध्वर्युर्वानुष ऋत्विक् । प्रतिगरं गरणम् । वाह्मनःकानानां विहितं
व्यापारमात्रं गरः, तेन संबद्धं प्रतिगरः कर्म, तं प्रति कर्मणि कर्मणीत्यर्थः । गृणाति
शब्दं करोति । प्रतिगरं यजुर्विशेषं वा प्रतिगृणाति पठति । अग्निन्पत्त ओमित्यु-
च्चार्येति शेषः । ओमिति व्याख्यातम् । ब्रह्मा, ऋत्विग्विशेषः । प्रसौरयनुजानाति ।
ओमिति व्याख्यातम् । अग्निहोत्रं जुहोतित्युक्ते होनादिना समिपस्योऽग्निहोत्रं नित्यं
काम्यं वा कर्मानुजानाति जुहुषीत्यनुज्ञा पयच्छति । ओमिति व्याख्यातम् । ब्राह्म-
णोऽप्येवमाणः । प्रवक्ष्यन्पाठार्थं प्रक्षेपेण वचनं करिष्यन् । आह वृते ।

ओंकारवदने कारणमाह— ब्रह्म वेदम् । उपासवानि । स्वाधीनत्ववत्क्षणेन सामी-

* यथा कस्यचिदन्तरस्य स्थितस्यलं ग-गुणद्वयवृत्तानस्य हस्ते केनचिद्गुटेन बलीवरेत्य
साहगुलं दत्त्वेन स्वामीपितृस्यलं प्रायविध्यतीत्युक्त्वा प्रत्यापितोऽप्यौ मोक्षमयाद्गोपुच्छं ह्यं गृहणन्
साहगुलप्रहणमत्तहमानेन शकैरादृष्टकोपलादितु कवात्रप्रायवमानेन गवा ध्यातायति स पप गोला,
हगुलन्यायः ।

१ क. ग. 'स्याप्योमि' । २ ग. पा । ३ ग. वा । ४ ख. 'म' । प्रकरणः । प्र' । ५ ग.
'ने सामान्येन सा' ।

प्येन प्राप्तवानि । इति, अनेनाभिप्रायेण । ननु किमभिप्रायमात्रमित्याशङ्क्य नेत्याह-
 ब्रह्म वेदमेव । उपप्राप्नोति । स्वाधीनत्वसामीप्येन प्राप्नोत्येव न त्वभिप्रायमात्रम् । अत्र
 फलं च ब्रह्मज्ञानोत्पादद्वारेण सर्वात्मत्वप्राप्तिरनुक्ताऽपि द्रष्टव्या । अथवा 'ओमिति
 ब्राह्मणः' इत्यादिकं फलवचनम् । अरिमन्पसे ब्राह्मणः साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यासी
 प्रवक्ष्यन्प्रकर्षेण 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवचनजातं वक्ष्यन्ब्रह्म सत्यज्ञा-
 नादिलक्षणम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिनीयां
 तैत्तिरीयोपनिषद्भाषिकायां शीक्षाध्याये राघमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ शीक्षाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

ननु—एवमप्युपासनैर्यस्यान्तर्मुक्तता न स्यादस्ति च मुमुक्षा किं तेन करणी-
 यमित्याशङ्क्य कर्तव्यं तेन करणीयविरत्याह—कृतं च यथाशास्त्रकर्मविषयं ज्ञानम् ।
 चकारः स्वाध्यायप्रवचनान्यां समुच्चयार्थः । स्वाध्यायप्रवचने च स्वाध्यायोऽध्ययने
 प्रवचने ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं वा । चकारोऽनयोरुक्तेन समुच्चयार्थः । सत्यं मनःकायाम्या-
 मनुष्ठीयमानं कर्म सत्यवचनं वा । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं स्वधर्मवृत्तित्वं वा ।
 दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । जमोऽन्तःकरणोपशमः । अभयलयः पद्म वा । अग्निहोत्रं
 नित्यं धौतं कर्म सायंप्रातर्होमोपलक्षितम् । अतिथयोऽज्ञातकुलभोग्ना ब्राह्मणादयोऽश-
 नाद्यर्थं दर्शादितिपिमन्तरेणापि गृहान्समागताः । अतिथिश्चाद्विदत्सोमोपलक्षितैर्यागा
 वा । मानुषं पुत्रादिविवाहादौ बन्ध्यादीनां यथोचितं पूजनम् । मजा पुत्रादिका ।
 मजनः प्रजननमृती भार्यागमनमित्यर्थः । मजातिः पौत्राद्युत्पत्तिः पुत्रायानुरूपं प्रिया
 च भार्या तादृशस्य वरः कन्यायै । एवं पौत्रपौत्र्यादेशपि संपादनीयमित्यर्थः । अत्रोमि-
 त्पादौ संपादनीयमिति द्वादशस्ववि पर्यायेष्वेकवचनद्विवचनमहुवचनानुसारेणाध्याह-
 रणयिम् । तत्रैत्र च स्वाध्यायप्रवचनयोः पाठस्तत्रात्यन्तमादरदर्शोनाथैः । शेषमेकाद-
 शस्ववि पर्यायेषु समानपाठमूतामिति पर्यायवद्ब्रह्माह्वयेयम् ।

इदानीमृषीणां मतान्यत्रोपन्यस्यति—सत्यमुक्तम् । इति, एव । सत्यवचाः सत्य-
 वादी, नामधेयं वा । राधीतरो रपीतरगोत्रः । अनुष्ठेयं मनुत इति । अत्र वक्ष्यमाणेऽपि
 यथायोगमध्याहरणीयम् । तप इति तप एव । तपोनित्यस्तपसि नित्यं वर्तत इति
 तपोनित्यो नामधेयं वा । पौरुशिष्टिः पुरु बहुवैलं मातृपित्राचार्यैः शिष्टः पुरुशिष्टस्तस्या-
 पत्यं पौरुशिष्टिः ।

पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह—स्वाध्यायप्रवचने व्याख्यातम् । एव न त्वन्य-
त्सत्यं तपो वा । इतीत्थम् । नाफो नामतः । मौद्गल्यो मुदं शास्त्रार्थनिर्णयरूपा
गच्छति स्ववतीति मुद्गलः, तस्यापत्यं मौद्गल्यः । अस्य पक्षस्य सिद्धान्तत्वमुपपन्नमिति—
तत्स्वाध्यायप्रवचनानुष्ठानम् । हि यस्मात् । तप उक्तमुपलक्षणमिदं मत्पस्यापि ।
तस्मादिदमेवाधिकमिति शेषः । अस्य पक्षस्याऽऽदरार्थं द्विर्वचनम् । तद्धि तपो
व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां द्वादशबोधिन्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां शिक्षाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ < ॥

====

अथ शिक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

ननु—अध्ययनस्य ब्राह्मण्यजातिप्रयुक्तत्वेन कर्तव्यतया सिद्धत्वाद्भूतस्य करणीय-
ताऽध्यापनस्य वा (?) । नित्यत्वात् तस्यापि नित्यः स्वाध्यायः स्वाध्यायप्रवचनश-
ब्दाभ्यां प्रतिषाद्योऽतः शिष्यते । न चासावपि कुतः शक्योऽनेककार्यव्यमत्वात् । न
चाशक्यं विद्धाति विधिः । ततः स्वाध्यायप्रवचने एवेति यत्किंचिदेतदित्याशङ्क्येत्-
तन्मन्त्रमात्रं नित्यं नपनीयम् । अन्यत्तु यथाशक्ति । तावताऽशक्यत्वाभावादित्यभिप्रा-
यवानाह—अहं नित्यस्वाध्यायस्य कर्ता । वृक्षस्योर्ध्वमूलस्यावावशात्तस्य वनस्पतेरधि-
देवादिभिन्नस्य स्थूलसूक्ष्मशरीरस्येत्यर्थः । रेरिया प्रेरयिता । कीर्तिः स्ववर्णाश्रमोचि-
तानुष्ठानकारित्वेन विद्यया चेहामुज पुण्यं यशः । पृष्टमत्युच्छ्रितं शृङ्गं लोकद्वयदर्शनस्य
विषयः । गिरेरिव पर्वतस्य मेरोर्यथा तथा । मम स्यादिति शेषः । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्व
कारणं पवित्रं ब्रह्म यस्य मम देहादिसंघातस्य सोऽहमूर्ध्वपवित्रो वृक्षोऽप्यहमेवेत्यर्थः ।
वाजिनीव वाजोऽन्नं देवानां रोहितादिरूपं प्रसिद्धमस्मदादनां चास्यास्तीति वाजी
सविता तस्मिन्पथा स्वमृतं सुष्ट्वमृतं रोहितादिरूपमानन्दात्मस्वरूपं याऽस्मि । द्रविणं
घनं तिरण्यादिरि(कं) नाऽऽनन्दात्मस्वरूपम् । सवर्चसं वर्षस्तेनो ब्रह्मसाक्षात्कार-
स्तेन सह वर्तत इति सवर्चः, सवर्च एव सवर्चसम् । सुमेधाः सुष्टु मेधा ' तत्त्वमसि '
' अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यदिश्रुतवारणरूपा यस्य स सुमेधाः । अमृतोक्षितः, अमृतेन
गुरुकटाक्षेणोक्षितः सेचिताः, अमृतो मरणशून्योऽक्षितो विकारान्तरहीनो वा । तथा मम
स्यादिति । अध्याहारभावे सात्म्यज्ञानं कीर्तिरप्यहमस्मीति व्याख्येयम् । श्रुतिराह—इति
अनेन प्रकारेण । स्वधर्मनिष्ठस्याऽऽर्धदर्शनसंपन्नस्य त्रिशङ्कोराध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-
दैविका दुःखस्वरूपाः शङ्खवो यस्य स त्रिशङ्कुः । तस्य मृशं संसारतापैः संतप्तस्य

परमवैराग्यं प्राप्स्येत्यर्थः । विशद्वुनाज्ञो वा । वेदानुवचनमहं संसारस्य प्रेरयिता
[प्रा] यशः संसारोऽविद्यया, वस्तुतस्त्वानन्दात्मस्वरूपी ब्रह्मासाक्षात्कारवान्गुरुकटाक्ष-
पातेनेति वेदनं वेदः । तमनु पश्चाद्वचनम् ' अहं वृक्षस्य ' इत्यारम्भ ' अमृतोक्षितः '
इत्यन्तं वेदानुवचनम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजभक्त्याचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिन्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां श्रीशाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

====

अथ श्रीशाध्याये दशमोऽनुवाकः ।

सत्यादीन्यनुष्ठेयान्यन्त्रमुञ्जेन(ण) मुमुक्षुणा । तानि किं सति मुमुक्षुत्व एवानुष्ठेयानि
नेतरथेत्याशङ्क्य मुमुक्षुत्वेऽमुमुक्षुत्वे बोधनयनभारभ्याऽऽब्रह्मसाक्षात्कारमाशमशानं वा
स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि करणीयानीत्येतदर्थं गुरुकुलात्प्रवसतो महाचारिण इदमु-
पदेश्यमाचार्येणेत्यभिप्रायेणाऽऽह—वेदमृगाद्यन्यतमं स्वशाखापान्नं वा । आदरो
नैकवचने द्वौ श्रीश्वतुरो वा साक्षविद्योपविद्या(वेदोपवेदा)म् । अनूच्य तदुपनय-
नेमनुक्त्वा । आचार्यः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यादिसाहितस्य वेदस्य वर्का । अन्ते-
चासिनं छायावदपरित्यागिनमाह्वानेनाध्ययनस्य कर्तारमित्यादिशिष्यलक्षणसंपन्नं शिष्य-
मनुशास्ति वेदवचनमनुशासनं करोति । अनुशासनं कुर्यादित्यर्थः । सस्यं यथाप्रमाण-
दृष्टं हितं प्रियं च वचनम्, यदोश्चारथ । धर्मं स्ववर्णाश्रमविहितं कर्म चर, आचर ।
स्वाध्यायार्थवित्तस्वाध्यायात्, मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्याय मह्यं,
प्रियमिष्टं धनं गोधनंदि, आहृत्य समस्तविद्यानिष्कथार्थं, सदृशान्दारात्स्वीकृत्य
मजातन्तुं पुत्रपौत्रादिसंतोति, मा व्यवच्छेत्सीर्त्थवच्छेदं मा कार्षीः । पुत्रपौत्रार्थं
दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चोद्यमः करणीय इत्यर्थः ।

सत्यादीनां कर्तव्यतोक्ता, तेषामन्येषां च करणीयता, तेषामेव क्रदाचिद्धारणीयतैति
बुद्धिं वारयितुमाह—सत्यादुक्ताश्च प्रमदितव्यं प्रमादो न करणीयः । निरन्तरं
तदेवानुष्ठेयमित्यर्थः । धर्मोदुक्ताश्च प्रमदितव्यं व्याख्यातम् । कुशलात्स्वैमकरात्कर्म-
णोऽदृष्टार्थाश्च प्रमदितव्यं व्याख्यातम् । भूत्यै भूतेरैश्वर्यात् । न प्रमदितव्यं
व्याख्यातम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां नित्यस्वाध्यायावर्षिताविभ्रंती दृष्टार्थाध्यापना-
र्थाभ्याम् । न प्रमदितव्यं व्याख्यातम् । यद्यपि ' स्वाध्यायान्मा प्रमदः ' इत्य-
नेनैव स्वाध्याये प्रमादराहित्यं प्राद्यं तथाऽपि सर्वेभ्यः कर्तव्येभ्यः स्वाध्याये महा-
भ्यस्तः करणीय इत्येतदर्थं पुनः स्वाध्यायेत्याह । देवपितृकार्याभ्यां देवकार्यं दर्श-
पौर्णमासादि पितृकार्यं पिण्डपितृपक्षादि, अथवा देवकार्यं गृह्णित्वादि पितृकार्यं

णानाम् । स्वयाऽस्मच्छिष्टेण । आसनेनाऽऽसतोपलक्षितसत्त्वरकरणेन । प्रश-
सितव्यमासनदानादिना स्वगृहमागतानां प्रधासः श्रमापनयः करणीयः । अथवा
तेषामासन उपवेशने सभायामित्यर्थः । न प्रशंसितव्यं प्रधासोऽपि न करणीयः किमुत
वार्तादिकम् । केवलं तद्वृत्तग्राहितया स्नेगमित्यर्थः । श्रद्धयाऽऽस्तित्वबुद्ध्या । देशका-
लपात्रसंपत्तौ सत्त्वा विभवातुसारेण गोभूहिरेष्याशनपानादिकं यथोचितं देयं दात-
व्यम् । न विपर्यय इत्याह—अश्रद्धया नास्तित्वबुद्ध्या । अदेयं न देयम् । श्रिया
विमूत्या । देयं दातव्यम् । हिया उज्जया । देयं दातव्यम् । भिया भीत्या । देयं
दातव्यम् । संविदा मैत्र्यादिकरणेन । देयं दातव्यम् । श्रियादिनिमित्तेषु दानेष्वास्ति-
वयबुद्धिपुरःसरमेव देयं न तु नास्तित्वबुद्ध्येति तात्पर्यार्थः ।

अथ महद्बुधदेशानन्तरम् । यदि पशान्तरे । क्वचित्ते त्व शिष्यस्य मनुक्तं कर्म-
जातमनुतिष्ठतः । कर्मविचिकित्सा वा कर्मस्वाप्तिहोत्रादिषु संध्याबन्दानादिषु वा
श्रुतेषु स्मार्तेषु “उदिते जुहोति” “अनुदिते जुहोति” “सावित्री स्त्रीदेवतां पुरुषदेवतां
वा” इत्यादिषाकथ्येभ्यो विचिकित्सा संशयः । वाशब्दो विपर्ययार्थो विपर्ययो वा ।
वृत्तविचिकित्सा वा वृत्तमाचारः कुटुपरम्परागतस्मिन्विचिकित्सा संशयः । यथा
केपाचिन्मातुलमुताविवाहमासभक्षणादिकं किञ्चिदपरेषां नेत्यादिदर्शनेन । वाशब्दो
विपर्ययार्थः । वैदिके लौकिके च कर्मणि संशयोत्पत्तौ विपर्ययप्रवृत्तिर्वा पण्डितमन्य-
त्वेनेत्यर्थः । इत्याह—तदा ये मसिद्धा नीरागद्वेषा यथाशास्त्रानुयायिनः । तत्र
तस्मिन्देशे, यत्र मन्तो निवासः । ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वजात्याऽऽफान्ताः । संमर्शिनः
संमर्शो रागद्वेषोऽसुखयराहित्येन शास्त्रार्थनिर्णयः । स येषां नित्यमरित ते संमर्शिनः ।
युक्ताः कर्मानुष्ठानयोगरता नित्यनैमित्तिकानुष्ठानशीला इत्यर्थः । आयुक्ता अपरम-
युक्ताः । शास्त्रार्थस्य वचनेऽनुष्ठाने चान्यमीतिरहिता इत्यर्थः । अलुप्ता आरुताः कर्ण-
कटोरवचनपरामिष्टकारिबुद्धिरहिता इत्यर्थः । धर्मकामा धर्म एव कामोऽभिलाषो येषां ते
धर्मकामाः । स्युर्भवेयुः । यथा येन प्रकारेण । ते यथोक्तविशेषणाविशिष्टा ब्राह्मणाः ।
तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा । वर्तेरन्वृत्तिं कुर्वन्त्यथाऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा तेन प्रका-
रेण । स्वमपि तत्र कर्मणि वृत्ते वा । वर्तेथा वृत्तिं कुरु तद्वत्तदनुतिष्ठेत्यर्थः । अथ,
अथवा तेष्वभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण संदिष्टमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु ।
व्याख्यातमन्यत् ।

एष ‘सत्यं वद’ इत्यारम्भ ‘तथा तेषु वर्तेथाः’ इत्यन्त आदेशः कर्त-
व्यार्थः सत्यादिदृष्टान् । तस्मिन्नेव उक्तार्थो वाक्यसंदर्भ उपदेशः पित्रादिवचनरूपः ।

एपोक्तौ वाक्यसंततिर्वेदोपनिषद्वेदरहस्यबुद्धिः । एतदुक्तं वाक्यजातम् । अनुशासनं
 राज्ञांमिवाऽऽज्ञामूतम् । एतदर्धानुष्ठाने महतो दुःखस्य प्राप्तेर्विधीयमानत्वात्सस्नेहमुच्यमा-
 नत्वाद्देवदत्तारत्वादकरणे दुःखप्राप्तेत्यर्थः । यत् एवं तत् एवमुक्तप्रकारं सत्यादिकम् ।
 उपासितत्वं नित्यं निरन्तरमा ब्रह्मज्ञानादा इमशानाद्वाऽनुष्ठानन्यम् । एतदेव न त्वन्य-
 दनुष्ठेयमेव चैतदर्थं 'पुनराह—एवमु च, एवमेव । चकारोऽवगतिसमुच्चयार्थः । अवगत्य
 चैतत्सत्यवदनाद्यभ्याख्यातेषु वर्तनाद्गतम् । उपास्यमुपासनीयं नित्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचिताया पदार्थबोधिन्यां
 तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां शिक्षाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ शिक्षाध्याय एवादशोऽनुवाकः ।

अध्ययनव्याख्यानेपक्रमोपसंहारयोः शान्तिः पठनीयेति शिष्यान्शिक्षयितुं प्रपाठकान्ते
 वक्ष्यमाणविद्योपसर्गशान्त्यर्थमपि कृतायाः शान्तेः फलं दर्शयन्नुक्तामेव शान्तिमनुवाकेन
 पुनः पठति कानिचित्पदान्यन्यययित्वा—शं नो मित्रः शं चरुणः । शं नो भवत्व-
 र्यमा । शं न इन्द्रो वृद्धसपातिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते
 वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवा-
 दिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तास्मावीत् । आवीन्माम् । आवीद्-
 क्तास्म । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । वदिष्यामीतिपदस्थलेऽवादिषमवत्वितिपद-
 स्थले आवीदिति विशेषः । शेषं शमित्यारभ्य शान्तिरित्यन्तं समाप्तपाठं समानार्थम् ।
 अवादिषमुक्तवानिति । आवीत्पालनमकरोत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिन्यां
 तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां शिक्षाध्याय एवादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मपूज्यवादिशिष्यस्य
 श्रीशंकरानन्दस्य कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां पदार्थबोधिन्यां
 प्रथमः शिक्षाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयो ब्रह्मवल्ग्वध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यदर्थं पूर्वं प्रपाठकः प्रवृत्तस्ता ब्रह्मविद्या विवक्षुस्तस्यामत्यन्तमादरार्थं प्रवारान्तरेण

पुनः शान्तिं पठति-सह समम् । नावावाम् । अवस्तु साधनज्ञानेन ब्रह्म रक्षतु । सह नो व्याख्यातम् । भुनक्तु फलज्ञानेन पालयतु । सह समं वीर्यं विद्यातेजोतिशयो जीवन्मुक्तिलक्षणस्तं करवावहै करवाव । तेजस्वि वीर्यवत्तमं नावावयोः । अधीतं गुरुमुखादधगतम् । अस्तु मवतु । अथवा तेजस्विनावावा भयावेति शेषः । तेजस्विनोरिति वा व्याख्यायेयम् । अधीतमस्तु तेजस्वीति शेषः । किं बहुना मा विद्विषावहै प्राणिभिः परपरं वा विद्वेषं मा करवावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः, व्याख्यातम् ।

पूर्वपाठकारम्पे सूचितब्रह्मविद्याया इदानीं सूत्रेण फलमाहापिकारिप्रवृत्तिसिद्धये— ब्रह्मविद्विद्यसाक्षात्कारवान् । आप्नोति । मोक्षं प्राप्तकण्ठस्थाभरणवत्प्राप्नोति । परं ब्रह्मेदमस्मीत्यविद्यातरसंस्कारशून्यत्वेनाखण्डैकरसमात्पानमप्यगत्य स एव भवतीत्यर्थः । तत्र ब्रह्मणि ब्रह्मविदः परप्राप्नो च । एषा वक्ष्यमाणमन्त्रमूला । अभ्युक्ता सर्वतः सर्वार्थप्रकाशकत्वेन कथिता । वेदपुरुषेणेति शेषः । सत्यमनूतनकारार्थविलक्षणम् । तर्हि भावरूपं जडमित्यत आह—ज्ञानं जडविलक्षणम् । यद्यभावभावविलक्षणो भावविशेषस्तर्हि घटादिकमपि तथेत्यत आह—अनन्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । एतावत्येवोच्यमानेऽभावः स्यात्तोऽस्य व्यवच्छेदार्थमाह—सत्यमिति । सत्यमनन्तमित्युच्यमाने जडमपि स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानमित्याह । यद्यपि ज्ञानमनन्तमित्युच्यमाने न सत्यपदस्य कृत्यं ज्ञानस्यासद्विलक्षणत्वात् । तथाऽपि ज्ञानमप्यसदिति सर्वासद्भादिनः संगिरन्ते । तत्पक्षाविशेषार्थं सत्यमित्याह ।

अयं भावः—येनापि सर्वासत्त्वमङ्गी क्रियते तेनाप्यङ्गी क्रियत एव सत्त्वम् । अन्यथाऽसत्त्वस्याप्यनुपपत्तेः । तयोर्निरपेक्षत्वादिभ्यो हेतुभ्यः सत्त्वस्यैवाङ्गीकारः करणीयो नासत्त्वस्येति । जडवैलक्षण्यं च स्वयंप्रकाशमानानन्दरामन एवाविद्यायाः सकार्याया जालचे सति दुःखानाम्प्रवर्दशीनात् । एवं वेज्ज्ञानमित्येवास्तु, कृतमनन्तपदेनापीति न मेन्तव्यम् । अन्तःकरणविद्यावृत्त्योरपि ज्ञानशब्दाभिधेयत्वात्तदेव ज्ञानमिदमपीति बुद्धिनिवारणार्थमन्तपदस्योपयोगात्पदत्रयमिदं स्वरूपलक्षणमखण्डैकरसार्थं प्रकृतप्रकाशशब्द इत्यादिवत् ।

इदानीं लक्ष्यपदमाह लक्षणार्थसमर्थ(र्व)कम् । ब्रह्म बृहतेर्भातोरर्थभूतमभ्याधिकम् । आधिक्यं चासज्जडान्तवद्वैलक्षण्यमन्तरेण नोपपद्यते । तत इदं सत्यं ज्ञानमनन्तं योऽधिकारी । येद जानाति । निहितं निहितं मुहायां बुद्ध्यावबिदेवाभिमुताख्यात्मभेदेन व्यवस्थितायाम् । सा च कुमेत्यत आह—परम उत्कृष्टे मृताकाशात्, ज्योमन्वोन्मप्ययाः त बुद्धिकारणेऽविद्याकार्यान्तःकरणवृत्तावभिव्यक्तमेवोक्तलक्षणं ब्रह्म । सर्वोऽप्यधिकार्यैहमस्मीत्यवगच्छतीत्यर्थः । स ब्रह्मज्ञानी । अश्रुते तादात्म्येन प्राप्नोति । सर्वान्कामान्निखिलान्कामनापिपयान् । सह युगपत्क्रममन्तरेणेत्यर्थः । केन रूपेण

शुभपत्सर्वा-कामान्प्राप्नोतीत्यत आह— ब्रह्मणा ब्रह्मतादात्म्यरूपेण । ब्रह्मणोऽपि किं रूपमित्यत आह— विपश्चिता स्वयप्रकाशमानज्ञानैकरूपेण । हतिर्मन्त्रपरिसमाप्ती ।

ब्रह्मण स्वरूपलक्षणमुक्तवेदान्ती जगज्जन्मादितदस्यलक्षणं हृदि कृत्वा मन्त्रेण संक्षेपेण व्याख्यातं सूत्र विस्तरेण व्याकरिष्यस्तत्त्वपदार्थयोरैक्येनाऽऽत्मनो जगत्कारणत्वमाह— तस्मात्सत्यज्ञानानन्तलक्षणाद्ब्रह्मण । वा आत्मत्वेन स्मर्यमाणत्वात्प्रसिद्धात् । एतस्माद्ब्रह्मेर्द्रष्टु स्वयप्रकाशम नात् । आत्मनोऽस्मच्छब्दप्रत्ययव्यवहारालम्बनात् । आकाश शब्दगुणत्वेन प्रसिद्धोऽवकाश संभूत उत्पन्नः । इदं पदं यथालिङ्गं यथावचनं पुरपात्तेष्वनुवर्तते । आकाशादुक्तात् । वायुः शब्दस्पर्शगुणो नमस्वान् । वायोरुक्तादाग्निः शब्दस्पर्शरूपगुणस्तीभोधात् । अग्नेरुक्तादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणा वटिना भूमि । पृथिव्या उक्ताया ओषधयः फलपाकान्तः । ओषधीभ्य उक्ताभ्योऽन्नमदनियं प्रसिद्धम् । अन्नादुक्तात्पुरषः स्थूलदेहं पुरुषशब्दाभिधेयं ।

इदानीमिव पुरषमुररीकृत्याऽऽत्मनः कौशपञ्चकातीतं रूपं विवक्षन्प्रथमं कौशानाह— स उक्तं पुरषः । वै प्रसिद्धो हस्तपादादिमानेषु प्रत्यक्षः । पुरुषो व्याख्यातम् । अक्षरसमयः, अन्नस्याद्यमानस्य यो रसः सारभूतः शुभशोणितरूपस्तस्य विकारोऽक्षरसमयः । तस्य पुरुषस्य पत्निः । इदमेव प्रसिद्धं मस्तकमेव । शिरो मस्तकम् । अयं दक्षिणो भुजः । दक्षिणो दक्षिणभागस्य । पक्षः पत्रम् । अयं वामो भुजः । उत्तरो वामभागस्य । पक्षः पत्रम् । अयं मलमारम्याऽऽकटिस्थलदेशः । आत्माऽऽन्तराधी । इदं कटिस्थलादधः स्थितं पादद्वयम् । पुच्छं लाङ्गुलम् । लाङ्गुलस्य पुच्छत्वं उपपत्तिः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽऽधार इत्यर्थः । पत्निः पत्निः पुच्छाधारत्वमस्माभिरुच्यते प्रतिष्ठेति वचनसामर्थ्यात्कल्पनीयम् । तदापि तस्मिन्नुक्तेऽप्यर्थे पत्निष्वेष वक्ष्यमाणः । श्लोको मन्त्रः । भवति स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितया पदार्थनो-

वि या तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवल्ग्व्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मवल्ग्व्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

अज्ञाददनीयात् । वै प्रसिद्धात् । मजा न-तव । मजापन्ते स्पष्टम् । या. काश्च या काश्चन निखिला । स्वेदजाऽजजरायुजोद्भिज्जा इत्यर्थः । पृथिवीं ब्रह्मण्डान्तर्बहिर्वर्तिनीं भूमिं श्रिताः । अथो अपि । अलजा सत्योऽप्यन्नेवादर्भयेनेव । अद्यमानेन जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । अथ जीवैवर्मभयानतरम् । एनदक्षमग्निभूमिधेकोटादि-

रूपम् । अपियन्त्यपि गच्छन्त्यन्ते विहीयन्त इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते । तथा च न प्रत्यक्षविरोधोऽपि । तस्मिन् शरीरेऽस्तेऽप्यस्यानिभिधानात् । अत्र चतुर्विधप्राणिजातश्च । रीरस्योत्पत्तिस्थितिद्वयकारणमदनीयम् । हि यस्मात् । भूतानां चतुर्विधानां प्राणिनाम् । ज्येष्ठमतिशयेन वृद्धं कारणमित्यर्थः । तस्मात्ततः । सर्वोपधं सर्वस्य प्राणिजातस्योपधं कुत्तुद्भोगस्य कारणम् । उच्यते कथ्यते ।

इदानीमक्षयस्य पश्चिक्काख्याधरदधीकृतस्य कारणान्नप्रशंसाप्रसङ्गेनाऽऽत्मज्ञाना-
भिभूतत्वार्यं फलेन प्रलोभ्यान्नोपासनमाह—सर्वं निरिच्छं वै प्रसिद्धं ते वक्ष्यमाणः । अक्ष-
मदनीयम् । आप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति । य उपासकाः । अक्षमदनीयं ब्रह्म सर्वमादाधिकं
ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः । उपासत एकरूपेण प्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कुर्यते । पूर्वमक्षस्य सर्वभूत-
कारणत्वार्थमुक्तमिदानीं तदेष ब्रह्मतादात्म्योपासनोपपत्तये ब्रह्मसमानवर्धत्वं दर्शयितुं पुनः
पठति—अक्ष इति भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । यथा ब्रह्म भूतानां
ज्येष्ठमवगतं सद्भवरोगोपधमुच्यते तथा यस्मादक्षं भूतानां ज्येष्ठं तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।
व्याख्यातश्च पदार्थः । अपि च यथा ब्रह्मणो भूतानि जायन्ते ब्रह्मणि तिष्ठन्ति च
तथाऽन्नाददनीयात् । भूतानि चतुर्विधान्यच्छजादीनि । जायन्त उत्पद्यन्ते । जातान्यु-
त्पद्यन्ति । अक्षेनादनीयेन । वर्धन्ते वृद्धिं गच्छन्ति । ततो ब्रह्मणा समत्वाद्युक्तमक्षस्य
ब्रह्मणा तादात्म्येनोपासनमिति भावः ।

इदानीमक्षशब्दार्थमाह—अद्यते वक्ष्यते । भूतसिद्धिं शेषः । अस्ति च महत्त्वस्यापि ।
चकारः कर्मकर्तृव्युत्पत्त्योरक्षशब्दे समुच्चयार्थः । भूतान्यण्डजादीनि । तस्माद्यतोऽद्यतेऽस्ति
च भूतानि ततः । अक्षमक्षशब्दं तदक्षमुच्यते कथ्यते । इतिः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

तस्मादुक्तात् । वै प्रसिद्धात् । एतस्मात्प्रत्यक्षात् । अक्षरसमयादक्षरसर्वकार-
त्स्यूद्धेहात् । अन्यः पृथग्भूतः । अन्तरोऽम्यन्तरः । आत्माऽऽत्मशब्दाभिधेयः ।
प्राणमयः प्राणविकारः । तेन प्राणमयेन । एष प्रत्यक्षः स्थूले देहः । पूर्णः पारि-
पूर्णः । स शक्तिद्वयः । वै स्वयमाणः । एष साक्षिप्रत्यक्षः प्राणमयः । पुरुषविध एव
पुरुषाकार एव । मूषानिविस्तद्भुतताम्ररसो यथा तादृगेव न त्वन्यादृशः ।

तर्हि किं पुरुषः पुरुषान्तरसदृश इति चोपयमपि स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य चेत्त्याह—
तस्य पूर्वस्य पुरुषविधतां पुरुषसदृशताम् । अनु पश्चात् । अयं तस्मादुत्तरः ।
पुरुषविधः पुरुषसदृशो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । ततः पूर्ववदास्मिन्नपि वक्ष्यमाणं कर्तुं सुक-
रेति भावः । तस्य प्राणमयस्य । प्राण एवोच्छ्वासकारिणी प्राणवृत्तिरेव न त्वन्यात् ।
विरो मूर्धा । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा ।

पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । व्यानापानौ पूर्वप्रपाठके व्याख्यातौ । आकाश आकाशस्थः समानः । पृथिवी पृथिवीस्थः सर्वप्राणकीलभूत ऊर्ध्वगाम्युदानः । अनेन हि सर्वे प्राणा त्रियन्ते स्ववृत्तिसंकोचेन । वाय्वधिकारादाकाशपृथिवीशब्दौ यथाकथंचित्समानोदाविषयौ नीतौ । अथवा मुख्यार्थतैवानयोः शब्दयोस्तु । तथा च श्रुतेः कोशेष्वनास्येति व्याख्येयम् । व्याख्यातमन्यत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजवाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिण्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मवल्क्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणं मुख्यप्राणं देवाश्चक्षुरादयोऽन्यादयः । अनु प्राणमनु । प्राणान्ति चेष्टन्ते । मनुष्या मनुजाः । पशवश्च गवाद्याः । चकारः सर्वशरीरसंप्रहार्यः । ये प्रसिद्धार्थाः । प्राणो मुख्यप्राणः । हि यस्मात् । भूतानामण्डजादीनाम् । आयुर्जीवनकारणम् । अनेन देहेन्द्रियात्मवादो निराकृतः । तस्माद्यस्मादायुस्ततः सर्वाद्युषं सर्वायुरेव सर्वो-
द्युषम् । उच्यते कथ्यते । इदानीं मन्त्रोपासनवत्प्राणोपासनाफलं प्राणोपासनं चाऽऽह—
सर्वमेव निखिलमेव । ते वक्ष्यमाणाः । आयुर्जीवनकारणं शतसंवत्सररूपम् । यन्ति गच्छन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणं मुख्यप्राणम् । व्याख्यातमन्यत् । अजवत्या-
णस्यपि ब्रह्मसमानतां वक्तुं पुनरुक्तस्याभिधानम्—प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वाद्युषुषुच्यते । व्याख्यातम् । ब्रह्मणो यथा सर्वाद्युषुषु तद्वत्प्राणस्यापीत्यर्थः । इतिः प्राणकोशपरिसमाप्त्यर्थः । “ तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ” एतदन्तरं यद्यपीति शब्दः पठनीयः । प्राणकोशस्यात्र परिसमाप्तेस्तथाऽप्यस्य वाक्यस्यात्मवादाधिकत्वाच्छब्दोत्तरत्वाच्चैतस्मात्पूर्वपाठ इतिशब्दार्थः । अथवा पाठकमादर्शक्रमस्य मलीय-
स्त्वाद्वात्र षडितस्यापि तदन्तरं संगतितरवगन्तव्या ।

ननु—पूर्वस्मात्पुरुषादनन्यः प्राणमयस्तस्य तदन्तःपातित्वाद्भूतपादादिवदित्यत आह—
तरयाज्ञमयस्य । एष एव समनन्तरोक्तः प्राणमय एव । शरीरः शरीरे मवः । आत्मा सर्वव्यवहारकारणत्वेनाऽऽत्मा । यः प्राणमयः । पूर्वस्य प्राणमयात्पूर्वस्य । तस्य पूर्वस्य यः प्राणमय एष एव शरीर आत्मेत्यन्वयः । अयं भावः—प्राणो न च स्थूलशरीरान्तःपाती । तथा च सति नासापुटनिर्गतेस्तद्देव वाक्षुषः स्यादिति । तस्मादा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ।

ऋदासिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । प्राणमयादुक्तात् । मनोमयो मनोविकारः । तस्य यजुर्थजुर्विषया वृत्तिः । ऋगृग्विषया वृत्तिः । साम सामविषया वृत्तिः । आदेशो यजुर्नवसामसु ब्राह्मणमादेशरतद्विषया वृत्तिः । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणानि च तद्विषया वृत्तिः । अन्यत्पूर्वेण समानपाठम् । अक्षमयार्थस्थले प्राणमयं प्राणमयार्थस्थले मनोमयं चोक्त्वा पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थ-
बोधिण्या तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवल्क्यध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

====

अथ ब्रह्मवल्क्यध्याये यजुर्थोऽनुवाकः ।

अत्र हि मनोमयस्य चतुर्वेदवृत्तिप्राधान्यमुक्तम् । वेदाश्च ब्रह्मपकाशकत्वात् ब्रह्मणो भिन्नाः । ततो वेदेभ्योऽभिलं सर्वस्य जगतः कारणं विशेषतश्च मनसः “तन्मनोऽकुरु” इति वचनान्मनसाऽप्यगम्यरूपं ब्रह्म यदन्मनोमयं स्तौति—यतः सर्वस्य जगतः कारणाद्विशेषतश्च मनसः सत्यज्ञानानन्दरूपाद्ब्रह्मणः । वाचो यजुर्नवसामादेशादथर्वाङ्गिरसरूपा अन्याश्च । निवर्तन्ते ब्रह्म वदयाम इति संस्कल्प्य प्रवृत्तास्तास्मिन्ब्रह्मणि प्रवेशमलभमाना नेति वदन्त्यो वाराहना इव राजगृहाम्याशाद्यपगतं निवृत्त्य भ्रष्टसंकल्पा भवन्ति । निवृत्तिस्तु प्राद्यावप्राप्तौ च संकल्पितस्य दृष्टा । तथा च किं प्राप्य निवर्तन्त इत्याशङ्क्य नेत्याह—अमाप्यालब्ध्वाऽऽनन्दमित्यन्वयः । ननु वागगम्यानामपि जातीष्वपककेतकीकुसुमादिभ्योऽप्येदानीं मनसाऽवगतित्येवा तथाऽस्तिवत्यत आह—मनसा यजुराद्रिषश्चवृत्तिमता । सह समम् । आनन्दं हिरण्यगर्भस्याऽऽनन्दादप्यतिशयमनन्तमोन्दम् । ब्रह्मणः सत्यज्ञानादिलक्षणस्य । पृथिव्यं ‘शिलापुत्रकस्य शरीरम्’ इतिवद्व्याख्येया । विद्वान्सांशत्कारवान् । सांशत्कारेणापगताविद्यो द्वितीयाभावात् विभेति मयं न गच्छति । कदाचन कदाऽपि । यस्मादेतादृशं ब्रह्मास्य कारणं तस्मादतिश्रेष्ठो मनोमय इति भावः । इनिर्म-असमाप्तौ । अथवा भ्रमोमयकोशपरिसमाप्तौ पूर्ववद्व्यगन्तव्यम् ।

प्राणस्थेवैकदेशो मन इति शङ्का वारयति—तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । पूर्वस्य प्राणमयस्य । यः प्रसिद्धो मनोमय एष एव शारीर आत्मेत्यन्वयः । व्याख्यातः पदार्थः । अनेन प्राणस्याऽऽत्मत्वं निवारितम् । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दासिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तद-

एष श्लोको भवति । मनोमयादुक्तात् । विज्ञानमयो बुद्धिविकारः । श्रद्धाऽऽ-
 रितव्यसंपन्नबुद्धिवृत्तिः । ऋतं शास्त्रार्थविषये मानसव्यापारविषया वृत्तिः । सत्यं
 तस्मिन्नेव वाक्याभ्यामनुष्ठीयमाने तद्विषया वृत्तिः । योगः शास्त्रार्थविषये संदेह-
 विपर्ययरहिता वृत्तिः । महः, अनया हि वागाद्यनुष्ठाने मनोभावरबुद्धितत्त्वं प्रथमं
 महत्तत्त्वाख्यम् । प्राणमयार्थस्थले मनोमयार्थस्थले विज्ञानमयं पठित्वा शेषं समानपाठं
 पूर्ववद्व्याख्यये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थनोधिः
 तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवैवर्तपुराणे चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मवैवर्तपुराणे पंचमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं बुद्धिः । यद्गं दर्शोदिकं तनुते विस्तारयति । कर्माणि वैदिकानि स्मार्ता
 न्यशिक्षोत्रसंख्यावन्दनादीनि लौकिकानि च कृषिवाणिज्यादीनि । तनुते विस्तारयति ।
 अपि च यद्गविस्तारेणाम्युच्चवार्यावपिचौ । विज्ञाने कर्मविस्ताराद्वैज्ञानं बुद्धिं देवा
 वागादयोऽन्यादयश्च । सर्वे निलिलाः । ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं ज्येष्ठमतिशयेन वृद्धं
 कारणमित्यर्थः । ज्येष्ठत्वं विज्ञानस्य ब्रह्मणश्च साम्यं तयोस्तादात्म्योपात्तनार्थमुक्तमित्य-
 वगन्तव्यम् । उपासते महातादात्म्येनोपासनं कुर्वते । विज्ञानं ब्रह्म व्याख्यातम् ।
 चेद्यदि । वेद वेदव्यतिरिक्तोऽपि ज्ञानात्युपासितित्यर्थः । तस्माद्विज्ञानब्रह्मोपासनात् ।
 चेद्यदि । न प्रमाद्यति प्रमादं न गच्छति बहिर्मुखो न भवतीत्यर्थः । शरीरे स्थूलश-
 रीरे । पापमनो हिरण्यगर्भप्राप्तिप्रतिबन्धकारणानि । हित्वा परित्यज्य । सर्वाविसि-
 लान् । कामान्कामनाविषयान् । हिरण्यगर्भतादात्म्येन समश्नुते । सम्यक्प्राप्नोति ।
 इतिर्भन्वत्तमाद्यो विज्ञानमयकोशसमाप्तौ वा पूर्ववत् ।

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य यो विज्ञान-
 मय एव एव शरीर आत्मेत्यन्वयः । व्याख्यातः पदार्थः । अनेन मनस आत्मत्वं
 निवारितम् । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ।
 तेनेव पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुष-
 विधः । तस्य विधमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । [मोदो उत्तरः पक्षः] ।
 आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदस्यैव श्लोको भवति । विज्ञानम-
 यादुक्तात् । आनन्दमय आनन्दविकारः । सोपाधिकानन्द इत्यर्थः । पियं
 पुत्रादिदर्शनजन्यं सुखम् । मोदः पुत्रादिसंभाषणसहासनादिजन्यं सुखम् ।
 प्रमोदः सहाऽऽननादी स्थितानामपि पुत्रादीनामन्यानुविषेयत्वजन्यं सुखम् ।
 अभीष्टविषयस्य दर्शनं लाभो भोगश्च प्रियमोदप्रमोदा इत्यर्थः । आनन्दः
 सुखसापान्यं प्रियमोदप्रमोदेऽनुगतं सुखम् । ब्रह्म निरतिशय आनन्दो यस्य

मात्रानुपजीवन्ति ब्रह्मादयः । यथा देहावयवाः पादयोः प्राणभेदाः पृथिव्यामुदाने वा वेदाश्च त्रयोऽपि मन्त्रब्राह्मणरूपा अथर्षाङ्गिरःसु दृष्टकर्मसाधनत्वेन यथा बुद्धिभेदाः प्रथमनायां हिरण्यगर्भवुद्धौ च प्रतिष्ठितास्तद्वत्सुखसमान्यविशेषा निरतिशयसुखकस्वभावे सत्यज्ञानादिरूपे ब्रह्मणि सर्वाधारे प्रतिष्ठिताः । स्थूलस्य देहस्याध्यात्मसाधिताधिदैवभेदाभिलस्य ब्रह्मणः प्रथमकोशत्वम् । सूक्ष्मस्य स्थूलात्ममूत्रस्याज्ञानकार्यस्य क्रियाज्ञानशक्तेश्चतुर्धा भिन्नस्य सकारणस्य कोशचतुष्टयत्वं च । सूक्ष्मोऽपि विपातः स्वयं प्राणनिमित्तं हि स्थूलशरीरस्य सर्वव्यवहारं मत्वा स्थूलशरीरात्ममूत्रः प्राणः क्रियाशक्तिर्द्वितीयः कोशः । प्राणस्यापि मनसेतस्ततो नीयमानत्वाद्बालेनेव मृत्सेभवतीवर्दस्य । ततोऽनिश्चयात्मिका ज्ञानशक्तिः प्राणात्ममूत्रा मनआख्या तृतीयः कोशः । मनसोऽप्यनिश्चयात्मनो निश्चयपरतन्त्रत्वात्निश्चयारिम्बिका बुद्धिर्मनआत्ममूत्रा चतुर्थः कोशः । बुद्धेरपि सुप्तपरतन्त्रत्वात्प्रत्यक्षेण कार्यकारणोपाध्यवच्छिन्नसुखं पञ्चमः कोशः । तत्रापि प्रियमोदप्रमोदा जागरणस्वप्न आनन्दः सौषुप्ते व्याकृतोपाधिः । इतः परं मूत्रमौक्तिककार्यस्य कारणस्य चाभावादकार्यकारणं ब्रह्म सर्वस्याऽऽधारमूत्रं कोशपञ्चतानामवृत्तिकारणनिमित्तं प्रथमसूत्रेण सूचितम् । मन्त्रेण च व्याख्यातमुक्तवती श्रुतिरित्यर्थः । मनोमयार्थस्थले विज्ञानमयं विज्ञानमयार्थस्थल आनन्दमयं च पठित्वा शेषं समानपाठे पूर्ववद्ब्रह्मालयेयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिण्यां तैत्तिरीयोपनिषदीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवस्त्यध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मवस्त्यध्याये पञ्चोऽनुवाकः ।

आनन्दब्रह्मणोरभेदाद्ब्रह्माभिधानमेवाऽऽनन्द्याभिधानमिति मन्वानः पठति—अनन्वेवा विद्यमान एव । जनैरज्ञातोऽभिमतश्चेत्यर्थः । स यद्व्यमाणः । भवति स्पष्टम् । असद्विद्यमानं स्वविषाणसममित्यर्थः । ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छं कारणं चेत्युक्तेनासत्त्वप्रकारेण । वेद जानाति । चेद्यदि । असत्त्वज्ञानादनर्थमुक्त्वा सत्त्वज्ञानादनर्थमाह—अस्ति विद्यते सर्वस्य कारणत्वेन सर्वात्मत्वेन च । ब्रह्मोक्तम् । इत्युक्तेन सत्त्वप्रकारेण । चेद्यदि । वेद जानाति । सन्तं विद्यमानं वाचा मनसा कथयेन च पूज्यमित्यर्थः । एनं ब्रह्मास्तिवज्ञानिनम् । ततो ब्रह्मास्तिवज्ञानात्कारणात् । विदुर्जानन्ति । सर्वे जना इति शेषः । इतिर्मन्त्रसमाप्त्यर्थमानन्दमय [कोश] परिसमाप्त्यर्थं वा पूर्व-

वत् । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य य आनन्दमय एव एव शरीर आत्मेत्यनयोर्व्याख्यातः पदार्थः ।

अथ कोशपञ्चकाधारब्रह्मास्तित्वनास्तित्वविज्ञानफलकध्यानान्तरम् । अतो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं यतोऽस्तित्वास्तित्वप्रत्ययौ च कर्तुं सुखावावसात्कारणात् । अनुपश्चा ब्रह्मणोऽस्तित्वे नास्तित्वे च तज्ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तावप्राप्तौ च सदेहमनु प्रश्नाः प्रष्टव्या ईप्सितार्थाविषयाः शब्दसंदर्भाः । पठ्यन्त इति शेषः । उतापि अविद्वान्ब्रह्मणि सदेहविपर्ययज्ञानवान् । असुमानन्दमयकारणभूतं पुच्छरूपं चास्तित्वास्तित्वाम्यामनिश्चितं वस्तुवृत्तेन । लोकां लोकयमानं स्वयंप्रकाशत्वेन तज्ज्ञानिभिः । प्रेत्य परलोकमागत्य शरीरं परित्यज्येत्यर्थः । कश्चन कोऽपि । गच्छति प्राप्नोति । प्लुतिर्विचारार्था । आहो पसान्तरे । विद्वान्ब्रह्मणि सदेहविपर्ययरहितज्ञानवान् । अमुं लोकं प्रेत्य व्याख्यातम् । कश्चित्कोऽपि । समश्नुता ३ । समश्नुते ध्याप्नोति । प्लुतिर्विचारार्था । उ अपि । अयं मावः—यद्यस्ति सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म तर्हि प्राप्स्यमविदुषाऽपि । न ह्यज्ञानसंशयविपर्ययरहितज्ञानोऽन्यथात्वम् । सर्वात्मकं चेद्विद्वान् प्राप्नोति विद्वानपि न प्राप्नुवाप्सियामकामायात् । अथ नास्ति तत्तर्हि विदुषाऽपि न प्राप्स्यम् । न हि नरविषाणादिकं तस्मिन्सदेहविपर्ययरहितज्ञानिनाऽपि प्राप्तुं शक्यम् । अधाशेषविशेषज्ञानमप्यनेन प्राप्यते तर्ह्यविदुषा न प्राप्यत इति न नियामकं पश्याम इति । अनेनोच्यतेऽर्थस्याऽऽश्लेषः कृतः ।

आत्मा विद्वद्विदुषोः प्राप्स्यप्राप्ती । ब्रह्मणोऽविद्वदप्राप्या यत्तस्य नास्तित्वमापदायितुमिष्टं तज्जगत्कारणत्वकामेन पूर्वोक्तेन पुनः केनचिद्विशेषणामिधीयमानेन निराकर्तृत्वं सत्त्वंपक्षमर्गादादत्ते—स सृजन्मन्त्राभ्यां ब्रह्मत्वेनोक्त आत्माऽऽनन्दमयस्य कारणभूतः पुच्छभूतश्च प्रसिद्धः । कथमसौ नास्तित्यर्थः । ननु सतां चेतनानां किञ्चित्कारित्वं दृष्टमस्य तस्मिन्सत्यमित्त्वं भद्रधाम्नीत्यत आह—अयामप्यत कामनामवकुरु । कामनाविषयमाह—बहु स्यां नाना मयेयम् । नानामवनेऽप्युपायमाह—प्रजायेयोत्पद्येय । इत्यनेन प्रचारेणेमा कामना कृत्वा । स कामी तपः पर्यलोचनमिदमनेनेत्यत्यादिरूपम् । अतप्यत सृज्यविषयमकरोत् । स कामुपगतापसः । तप उक्तम् । तपसोक्तविषयं कृत्वा । कार्यकारणादिकं प्रथमं विचार्य निश्चित्यै चेत्यर्थः । अनन्तरमिदं विविधप्रत्ययगम्यं कार्यनार्तं मृतभीतिरं चेतनाचेतनात्मकम् । सर्वं निरिच्छत् । अस्तुज्ञतोत्पादितवान् । सर्वशब्दार्थमाह—यदिदं गिन । यद्विषयेऽपि प्रसिद्धमस्तिनास्तीत्यादिप्रत्ययगम्यं यत्किमपि । तत्कार्यजातम् । सृष्टौत्पात्तम् । तदेव स्वयुत्प्रेष । अयमेवकारो देहलीप्रदीपन्यायेन तदमुना प्राविशदित्त्वेन च संपद्यते । अनु कार्यसृष्टिमन्वेवाप्रविष्टोऽपि तु सर्वप्रावृत्तानादाकाशवन्नाविशात्प्रवेशमररोदेव । प्रविष्टपुच्छप्रत्ययविषयोऽम्बित्यर्थः ।

तदनु कार्यं सद्यमनु प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । किं तदस्य एवायं सूत्रयारि-
 यद्गृहं निर्माय तत्र प्रविश्य स्थितः । तथा चाऽऽत्मनो बहुभवनोपायः प्रजायेयेति
 दृष्टो विपरीत इत्याशङ्क्य नेत्याह—सञ्च तेजोवन्नरूपमपि । त्यक्त वाय्वाकाशरूप-
 मपि । चकारौ तद्वृद्धिं समुच्चिनुतः । अभवत्सपष्टम् । इदं क्रियापदं बद्धमणोष्वपि
 चतुर्थे पर्यायेषु संबध्यते । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निःशेषमुक्तं, निरुक्तं, घटः शृगुध्वनो-
 दरावतर इत्यादि तद्विपरीतमनिरुक्तं, जातीचम्पकवेदकीकुसुमगन्धमेदादि । चकारौ
 पूर्ववत् । निलयनं चानिलयनं च, आश्रयोऽनाश्रयश्च । चकारौ पूर्ववत् । विज्ञानं
 चाविज्ञानं च । स्मृतिसंशयविपर्ययानिश्चयादि विज्ञानं तत्कारणं वा चिन्मात्रं वा ।
 तद्विपरीतमविज्ञानम् । चकारौ पूर्ववत् । सत्यं चानृतं च, भावात्मकत्वे सति कश्चि-
 त्कुत्रचित्कथंचित्त्वेनेषिदपि बाधरहितं सत्यं व्यवहारतो वा बाधरहितम् । तद्विपरीत-
 मनृतम् । चकारौ पूर्ववत् । अस्तित्वास्तीतिप्रत्ययविपर्ययः सर्वः कार्यकारणवर्गो ब्रह्म च
 ब्रह्मैवाभूदित्यर्थः । ननु—स सर्वकारणं सर्वमभूदित्येतावत्प्रतीयते न ह्यु तदसत्यं नेति
 वचनादित्यत आह—सत्यं सर्वभाषाशून्यं भावरूपं ब्रह्म । अमवदुक्तं मूर्तादिकमभवत् ।
 असतः सर्वात्मत्वे सर्वमिदं सर्वैः प्रत्ययैरसदिति प्रतीयेत नरविषाणवन्ध्यापुत्रादिपत् ।
 ततो नासत्सर्वात्मकं किंतु सदेव । प्रतीतेरविश्वासे जीवनादिव्यवहारस्यापि दुर्लभत्वा-
 मित्यर्थः ।

किं सदादिकं दशाविधं तद्वृद्धपश्चेत्येतावदेव सत्यममयदित्याशङ्क्य नेत्याह—
 यदिदं किंच । उष्टमनुक्तं चोद्रेक्ष्यमाणं करिकचेदं निखिलमर्थात्यर्थः । तानिखिलमपि
 सत्याद्ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्मिन्नध्यस्तत्त्वेन प्रतीयमानं प्रसिद्धम् । सत्यं सत्यशब्दाहं व्यवहा-
 ररूपत्वेन मूर्तामूर्तत्वेन च । मूर्तामूर्तविभागो मूतपञ्चकं एव । तेजोवशानि मूर्तानि ।
 वाय्वाकाशावमूर्ता । कार्यकारणयोरेपि मूर्तामूर्तत्वे एवमवगन्तव्ये । कार्यं सर्वैः प्रपञ्चो
 भूतभौतिकरूपो मूर्त शृङ्खलवात्कारणतः । विद्या त्वमूर्तं तद्विपर्ययादप्रतीयमानत्वेन
 वा । इति, अनेन प्रकारेण । आचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । तत्र सर्वकार्यशून्ये
 ब्रह्मण्यपि युक्तयम्युक्तयार्थस्तच्छब्दः । ब्रह्मणः सत्यत्वेऽन्यस्य चासत्यत्वे युक्तिशेयम् ।
 ब्रह्मण्यतिरिक्तं यत्सत्यं तन्नित्यमनित्यं वा । नित्यत्वे कार्यता कार्यत्वे चासत्यत्वमनि-
 त्ततोऽपि प्रामादिकस्वनिह्वाचर्बणवदागतम् । नित्यत्वेऽप्यसर्वगतत्वे सर्वगतत्वेऽपि
 जाड्यत्वेऽपि भेदे स एव दोषः । तस्माद्ब्रह्मैव सत्यं न त्वन्यत् । ब्रह्मण्यध्यासोत्तरसत्य-

शब्दार्हम् । यथेदंतायामध्यस्तं रजतमिदंशब्दार्हम् । एष श्लोको भवति व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थ-
बोधिण्या तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकाया द्वितीये ब्रह्मपरक्यध्याये

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मपरक्यध्याये तप्तमोऽनुवाकः ।

असद्वै, सत्येऽध्यरतं सत्यशब्दार्हं सप्तारूपकर्ममात्मकत्वेन एग्वीयो बुद्धिविषय-
त्वात् । तद्वहितमसत्सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म शास्त्रप्रसिद्धं विद्वत्प्रसिद्धं वा नामरूप-
क्रियाहीनं जगत्कारणं सद्वा इति वक्तव्ये सत्त्वभ्रमस्य नागरूपक्रियाहीनत्वेनोत्पादादिति
कथनार्थमसद्वा इत्याह । इदं विविधप्रत्ययगम्यं विश्वम् । अग्रे विश्वोत्पत्तेः श्वाक् ।
आसीद्भव । अविद्याशबलं ब्रह्म जगत्कारणमेवाऽऽसति तु कार्यजातामित्यर्थः । ततोऽ-
सत्त्वब्रह्ममिधेयात्कारणात् । वै, एव प्रसिद्धं वा । सत्सत्त्वब्रह्ममिधेयं स्पष्टनामरूप-
कर्म । अजायतोदपद्यत । तदविद्याशबलं जगत्कारणम् । अविद्यात्मानमेकं विदान-
न्दस्वभावम् । स्वयमात्माऽविद्याया आश्रयो विषयश्च । अकुरुत बहुधा कृतवान् ।
तस्मादात्मानमा (त्मन आ) :मनैव बहुधा करणात्ततोऽविद्याश्रयविषयमूतमानन्दारमस्व-
रूपं सुकृतम् । स्वार्थेऽयं सोः प्रयोगः । एवेन रसकृतवत्स्व(कृतं रस)कृतं रसकृतमेव
परोक्षेण सुकृतं पुण्यमुच्यते कथ्यते देवैः । इतिर्मन्त्रसमाप्ती ।

ननु—“ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इत्युपक्रान्तं तत्र किं ब्रह्मेत्याहङ्कायां सत्यादि-
लक्षणं तत्स्वरूपमभिधाय तत्प्रतिपत्त्यर्थं च तस्याऽऽकाशादिकारणत्वाभिधानप्रसङ्गेन
कोशापञ्चकमवतार्य पञ्चमकोशाधारब्रह्मास्मितरवनास्मितत्वज्ञानाभ्यामर्थानर्थयोरभिधानेन प्र-
श्नेषु समागतेषु सन्निर्णयार्थमिदं सोऽकामयत ’ इत्यारभ्य ‘ सुकृतम् ’ इत्यन्तमुक्तमर्थं
तत्तथाऽपि सर्वकारणब्रह्मावाप्तौ न दुरपार्थ आनन्दावाप्तेरेव । तथात्वादित्यत आह—
यत्प्रसिद्धं जगत्कारणम् । वै रमर्थमाणं तद्ब्रह्म । सुकृतमविद्यायाः स्वात्मरूपमेव कर्म-
कर्तृभावेन कृतवत् । रस आनन्दद्रव्य । स्वयंप्रकाशमानानन्द इत्यर्थः । वै प्रसिद्धो वैप-
यिकसुखरूपेण सर्वप्रियतमत्वेन वा रमर्थमाणो वा । स मोक्षे भावदानो परोक्ष एव
प्राणिनां रसः । रसं सुकृताभिजमानन्दारमस्वरूपम् । हि यस्मादेव । रसं ब्रह्मवेति
द्वाभ्यां शृङ्खलान्यायेन संबध्यते । रसमेव न त्वन्यत् । अयमधिकारी लब्ध्वा
प्राप्येव नत्वन्दथा । आनन्दी प्रत्यक्षप्रकाशमानानन्दारमस्वरूपः । भवति स्पष्टम् ।
तस्मात्पुरुषार्थो ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ।

ननु—सुकृतस्य ब्रह्मण आत्माभिन्नस्याऽऽनन्दत्वं भवतोच्यते । प्रतीतिश्च विपरीते-

त्याशब्दस्य तदुत्तरत्वेनान्दधानुपपत्तिमाह—क आत्मनोऽनानन्दत्व आनन्दात्मव्यति-
रिक्तः । हिर्देष्यर्थः । एष नाम । वस्तु नामान्यादपानचेष्टां कुर्यात् । को
व्याख्यातम् । प्राण्यात्प्राणचेष्टां कुर्यात् । यद्यद्येष स्वयंप्रकाशमानः । आकाशः
आकाशवत्सर्वगत आकाशशब्दाभिधेयो वा । देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः ।
आकाश इति सम्यन्तरवपसे हार्दाकाशोऽविद्याज्ञानलित इति व्याख्यायेयम् । आनन्दः
परमेयालम्बनत्वेनोपलक्षित आनन्दात्मा । न रयाद्य भवेत् । अयमर्थः—
आत्मकामाय सर्वा लौकिकयो वैदिकयद्येष्टाः । प्राणधारणमपि । आत्मा चे-
द्दुःखं दुःखसाधनं वा, स्यात्तदानीं वृद्धिवत्जनन्यदुःखद्वेयः स्यात् । दुःख-
साधनत्वे वाऽऽत्मार्य भार्यादिकं प्रियं न स्यात् । ततः सुखत्वं परिशिष्यते । अमा-
षस्यासत्त्वे नामाऽऽत्मनो दुःखाभावत्वं प्रतीतिविरहम् । सुखस्यापि जायमानस्य वेद्य-
स्याऽऽत्मार्यत्वेन प्रियता दृष्टा । न तु स्वरूपेण । अन्यथा वैर्यादिगतस्यापि तस्य
प्रियता स्यात् । तेन नित्यरव्यप्रकाशमानानन्दारण्य परमेयालम्बनत्वेनाङ्गीकरणीयः ।
परमेयालम्बनत्वं च तदर्पलौकिकवैदिकजीवनचेष्टान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । आत्मनोऽना-
नन्दत्वे न काऽपि चेष्टा स्यादिति । ननु—यद्ययमानन्दरूपस्तर्हि विमर्षमयमा-
नन्दार्थं लोकः साधनमादत्त इत्यत आह—एष आकाश आनन्दात्मा स्वयंप्रकाश-
मानोऽप्यनद्यविद्यावृतः । साधनसाध्यादिभावेन व्यवस्थितो हि यस्मात्तस्मादीदृश शेषः ।
एवैवशब्देन संबध्यते । एष एव साधनं साध्यं च वस्तुनोऽज्ञातात्मवापारम्यसाधनतारतम्ये-
नापसारिताविद्यातारतम्यादाभिर्मूतात्मसुखतारतम्यरूपः । अविद्यादशायामानन्दव्यति-
आवर्तितपतङ्गमात्रज्ञ च निखिलं जगदा योनिप्रादुर्भावादा मोससत्सात्काराच्चाऽऽनन्दयति ।
आनन्दात्मनि साक्षात्कृते । न साध्यसाधनादि(दी)ति माव । तत्साक्षात्करणात्प्रावसाध्य-
साधनदिरपि वस्तुतस्तदात्मकत्वात्पर्येव सुखदातृत्वमविक्रयामित्यर्थः ।

ननु—आत्मनोऽस्तिरवे स्थिते विद्वानेव कदा कथं प्राप्नोतीत्यन आह—यदा यस्मि-
न्काले । हि यस्माद्धिदुषो ब्रह्मप्राप्तौ नियामको हेतुर्हि नोच्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वेना-
पमताविद्यत्वादित्यर्थः । एव, अयं पार्थसारथिपत्कालभाविना विद्वत्त्वचिना लयमवाचिना
च संबध्यते । यदैव न त्वन्यदा । एष विद्वानेव न त्वन्यः । एतस्मिन्नात्मनो मेद्व-
हिते सत्ये रसे । अदृश्ये बाह्यान्तरेन्द्रियज्ञानाविषये । अनात्म्य आत्मन इदमात्म्ये
त्रिविधं शरीरं न यस्यासत्त्वान्त्पस्तास्मिन् ।

ननु—सर्वज्ञानाविषयोऽशरीरोऽपि बागोचरः पदार्थो नरविषाणादिर्दृश्यत इत्यत
आह—अनिरक्ते निरुक्तिशून्ये वाचामगोचर इत्यर्थः । ननु—वाचामगोचरोऽपि
साध्यः पदार्थो दृष्टो यथाऽविद्य सद्सद्युक्त्यविषयेत्या आह—अनिलयने निल-

यनमाभयस्तद्धीने । ननु—प्राकृते प्रलये तत्रैव प्रतिष्ठां सर्वोऽपि विन्दत इत्यत आह—
अभयं मयं प्रकृतिस्थाः संस्काराः प्रकृतिश्च भयानकसंसारहेतुत्वात्तच्छून्यमभयमित्यर्थः ।
अभयं यथा तथेति व्याख्येयम् । प्रतिष्ठामिदमहमस्मीति तादात्म्येन प्रतिकूलसंस्कार-
राहित्यलक्षणेन प्रकर्षेण स्थितिम् । विन्दते लपत एव । अथ तदा सोऽस्मिन्प्रतिष्ठां
प्राप्नो विद्वान् । अभयं भयगविद्यात्संस्कारा द्वैतरूपास्तच्छून्यमभयं स्वयंपका-
शमानानन्दात्मस्वरूपाविर्भावं गतः प्रापः । भवति स्पष्टम् । जीवन्मुक्तः सर्वदा
भवतीत्यर्थः ।

ननु—विद्वानविद्वानपि ब्रह्मणि प्रतिष्ठित एव तस्य सर्वाधारत्वात्ततोऽविदुषोऽपि
प्रेतस्य ब्रह्मप्राप्तिः स्यादित्यत आह—यदा यस्मिन्काले । हिरेतौ । यस्माद्ब्रह्मणि प्रति-
ष्ठितोऽप्यविद्वान्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्म न प्रतिपद्यते निधिस्थ इव जात्यन्धो निधिम् । एव
पूर्ववत् । एष प्रसिद्धः संदिहानो विपर्यस्तोऽज्ञानी च । एतस्मिन्स्वात्माभिन्ने ब्रह्मणि,
उदपि । अरमरूपम् । अन्तरं भेदम् । कुरुते स्पष्टम् । अथ तदा तस्य संदिग्धस्य
विपर्ययस्यस्याज्ञानिनश्च । भयमविद्यात्तत्कार्यतत्संस्कारजन्यमध्यात्माधिभूताधिदेवभेदाभिन्नं
वाचि मनसि कायेऽसहायुक्तकारणं जन्मादि । भवति ब्रह्मैव संदेहविपर्ययाज्ञानैरुक्त-
मयरूपं भवति । सगिव सर्वाधारकारः । ननु—अविदुषस्तथाऽऽद्यु यस्तु शास्त्रीये कर्म-
ण्यधिकृतो विद्वान्स्वयं ब्रह्मनिद इव ब्रह्मप्राप्तिरित्यत आह—तत्तुक्तं ब्रह्म मदरूपम् ।
तुशब्दः शब्दानिवारणार्थः । शास्त्रीये कर्मण्यधिकृतस्य विदुषो ब्रह्मविदश्च न साम्यं
भिन्नाभिन्नबुद्धित्वेन विरुद्धत्वात् । एव तदेव न त्वन्वत् । भयं व्याख्यातम् । विदुषः
कर्मविद्यापिदः । अपन्वानस्याहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेन मननरहितस्य । इदमेव वैपश्यं
कर्मब्रह्मविदोः । तत्राऽऽत्मत्वेनाज्ञाने ब्रह्मणि मयंकरेऽपि । एष श्लोको भवति
व्याख्यातम् । अपिशब्दसूचिता युक्तिः संक्षेपेणेयम् । अमृतं माता पिता बन्धादि
वाऽविपरीतरूपमपि स्वयमेष्टकारित्वेन स्वयं विपरीतगृहीतं तद्विष्टमकुर्वदपि स्वस्यानिष्ट-
कारि दृष्टं यथा तद्ब्रह्मणापि ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीमच्छंभुरानन्दविरचिनायां पदार्थबोधिन्यां

तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवल्क्यव्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

====

अथ ब्रह्मवल्क्यव्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

भीषा भीत्या । अरमाद्ब्रह्मण आत्मत्वेनाज्ञानात् । वातो वायुः । पवते याति ।
भीषा भीत्या । उदेत्युदयं गच्छति । सूर्य आदित्यः । अस्मादित्यनुवर्तते । भीषाऽ-
स्माद्ब्रह्मवाद्यात् । अग्निश्च वह्निरपि वह्नादिक करोतीति श्लेषः । इन्द्रश्च त्रिलोचना-

धोऽपि त्रिलोकीभवतीति शेषः । आद्यधकारोऽनुक्तानां सर्वेषां महतां व्यापारतमुच्य-
यार्थः । द्वितीयो भीषाऽस्मादिति संबन्धार्थः । मृत्युः स्थावरजङ्गमविनाशकारी ।
पावति सर्वेषामभावाय सर्वान्प्रति गच्छति । पञ्चमः पञ्चसंख्यापूर्णो भीषाऽस्मादि-
त्यनुपद्मः । इतिः श्लोकसमाप्तिः ।

ननु प्रकृता ब्रह्मप्रश्ना व्याख्यातास्तत्रैव ब्रह्मप्रोक्षरपुरुषार्थत्वे शङ्किते प्रसङ्गाद्ब्रह्मण
आनन्दरूपत्वमुच्यम् । सोऽयमानन्दो दुःसाभावो भावो वा सातिशयस्ततोऽपुह्यार्थ इत्या-
शङ्क्याह— सा प्रसिद्धा । एषा ब्रह्मप्रश्ना । आनन्दस्य भावरूपस्य तुल्यस्य ।
मीमांसा ब्रह्मविदां सुखकारित्वेन पूजितो विचार आनन्दस्योत्कर्षवत्त्वेनाभावव्या-
वृत्तिकलो ब्रह्मानन्दस्य सर्वमादधिकतत्वेनापुरुषार्थत्वव्यावृत्तिकलः । भवति स्पष्टम् ।

युवा षोडशवर्षमारभ्याऽऽपलितदर्शनमुपघातमन्तरेण मध्यमं वयो यौवनं तद्भान-
क्षीणेन्द्रियशक्तिरित्यर्थः । स्याद्भवेत् । यौवनेऽपि स्वभावतः शरीरस्येन्द्रियाणां वा
वैरूप्यं संभावितं रोगादिनिमित्तं वा तन्निवारणार्थमाह—साधुषुवा कन्दर्पसमान-
रूपः सन् यौवनसंपन्नः । तादृशोऽपि मूर्खो मा भूदित्याह—अध्यायकोऽधीतसा-
होपाद्भवेदः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । तादृशोऽपि केवलं शोचरपरिरतिमन्दो वा तद्द्वयं तन्नेण
वास्यति—आश्रितोऽतिशयेनाऽऽशास्ताऽतिशयेनाऽऽशुकारी च । अथाप्यतिमन्दत्व-
द्वर्धनोक्तिरिति एवेत्यत आह—दृढिष्ठोऽतिशयेन दृढोऽपि कृतवावात्मना इत्यर्थः ।
तादृशोऽपि बलहीनः स्यादित्यत आह—प्रलिप्तोऽतिशयेन बलसंपन्नः । एवंभूतोऽपि
वित्तहीनः स्यादित्यत आह—तस्योक्तविशेषणविशिष्टस्य । इयं सप्तद्वीपाब्जिवलव-
लोकमेखला । पृथिवी भूमिः । सर्वा निखिला । वित्तस्य वित्तेन दृष्टादृष्टसुखकरेण
गोहिरण्यादिना । पूर्णा परिपूर्णा । स्याद्भवेत्सर्वलक्षणसंपन्नस्य अकवर्तिन इत्यर्थः ।
स सर्वलक्षणसंपन्नस्य अकवर्तिनो जायमान आनन्दः । एकः एकत्वसंख्याकान्तः ।
मानुषो मनुष्येषु भवः । आनन्दो भावरूपः सुखात्मा । नातः परं मनुष्याणां सुख-
मित्यर्थः । ते परोसाः । ये प्रसिद्धाः । शतं शतसंख्याका मानुषा आनन्दाः ।
व्याख्यातम् । वचनं तु विशेषः ।

स परोसः प्रसिद्धः । एक एकत्वसंख्याकान्तः । मनुष्यगन्धर्वाणां मनुष्याः सन्तो
जन्मान्तरे गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वा अन्तरिक्षलोकनिवासिनोऽन्तर्धानादिशक्ति-
मन्तरेणाम् । आनन्दः सुखात्मा । अम्माकं अकवर्तिना यथोक्तगुणविशिष्टानां शत-
गुणसुखं मनुष्यगन्धर्वाणां परमं सुखमित्यर्थः । श्रोत्रियस्य चाधीतपेदस्याप्यगृजितत्वं
चात्रार्थेऽसिद्धमिति न पठितम् । श्रोत्रियत्वं च अकवर्तिनोऽस्य च समानम् ।
अकारो मनुष्यगन्धर्वानन्दसमुच्चयार्थः । मनुष्यगन्धर्वानन्दप्राप्तौ कारणमाह—अका-
मदतस्य तथोक्तगुणविशिष्टअकवर्तिसुखकामेनाविधानिस्य । तद्विष्टापदहितस्यैत्यर्थः ।

यो हि यत्रामिच्छापरहितस्त्वस्य तद्विषयप्राप्ते शतगुणं सुखं मनतीत्यत एव प्रथमे पर्याये श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति न पठितम् ।

ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानविशन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरा-
नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः मजा-
पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मजापतेरानन्दाः । स एको
अद्वय आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । देवगन्धर्वाणां देवाश्च ते गन्धर्वाश्च देव-
गन्धर्वास्तेषां चाऽऽकल्पगन्धर्वशरीरमाप्तिहेतुभूतकर्मणामित्यर्थः । पितृणां, पितृविशेषणं
निरलोकलोकानां चिरादीर्घस्थायिनो लोकाः कर्मफलविशेषास्ते येषां लोकास्तरस्था-
नानि च चिरलोकलोकास्तेषामनेककालस्थायिनामित्यर्थः । आजानजानां मरुतादामृत-
जानामानाने देवल्लोके जाता आजानजास्तेषाम् । विशेषणमिदम् । विशेष्यमाह—देवानां
द्योतनात्मकानाम् । कर्मदेवानाम् । इदं श्रुतिरेव व्याकरिष्यति । पूर्ववद्विशेषणमुक्त्वा
विशेष्यमाह—देवानामाजानेषु उत्कृष्टानां द्योतनात्मकानाम् । कर्मदेवानामित्येतद्व्या-
करोति । ये प्रसिद्धा यादिकाः । कर्मणाऽग्निहोत्राद्यश्रमेधान्तेन । देवा-द्योतनात्मका-
नविशन्ति प्राप्नुवन्ति । देवत्वमुभयता इत्यर्थः । देवानां अथस्त्रिशतसंख्याकानां हविर्भु-
जामग्न्यादीनाम् । इन्द्रस्य त्रिलोकपित्युः(तेः) शकस्य । बृहस्पतेर्देवगुरोः । मजापते-
रिजानः । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । नवसु पर्यायेषु प्रायः समानपाठम् । शेषं पूर्वं पूर्वं
तद्वाच्यत्वेन व्याकृत्य यथोक्तं गन्धर्वादिपदैर्जननीयम् । अकामहतत्वं च पूर्वपूर्वविष-
यत्वेन हिरण्यगर्भस्य यावानानन्दस्तावानानन्दो निरतिशयवैराग्य इ (ग्यामि)ति तात्प-
र्यार्थः । हिरण्यगर्भादुत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसयोरगोचरत्वाद्द्विरण्यगर्भानन्दमेव

१ क. "विशिष्टास्ते । २ अ. "लोकाः स्मार्तकर्मद्विष्टानपरा देवल्लोकं प्राप्तास्ते" । ३ ख. "नां श्रौत-
कर्मनुष्ठानतरोऽभिधानो देवत्वं प्राप्ता क" । ४ ख. ब्रह्मणो । ५ ख. "ये । देवा । समुच्चयकारिणो
देवानामार्यमाभिधे देवा । दे" ।

ब्रह्मानन्दस्य समुद्रस्योदविन्दुसमं दिङ्मात्रमुक्तवोपरराम श्रुतिः । अतः परं स्वयंपका-
शानन्दात्मैव प्रमाणं नाहमिति श्रुतेरभिप्रायः ।

अनेन भावरूपो निरतिशयश्च ब्रह्मानन्द उक्तः । तथाऽपि स तु हिरण्यगर्भादपि
परतो देहाद्युपाधिभ्यो वा नास्मदादिरूप इत्यत आह—स परोक्षो हिरण्यगर्भादुत्पृष्ट
आनन्दः । यश्च प्रसिद्धोऽपि, अयं स्वयंपकाशमानः । पुरुषे षड्व्यंशशात्मके पुरुष-
शब्दाभिधेये ब्रह्मपुच्छत्वेनोक्तः । यश्च प्रसिद्धोऽपि । असी परोक्षोऽस्मद्गर्धानां प्रत्य-
क्षश्च विदुषः । आदित्य आदित्यमण्डले । चकारौ पुरुषादित्ययोर्वाचारम्भणमाहतुर्वा-
वपद्वयगती । स आदित्ये पुरुषे च वर्तमानः । एको भेदरहितः । यदेत्यादिना यद्यपि
विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता तथाऽपि त्वमसीति नोक्तं तदर्थं प्रासङ्गिकमैक्यमभिवाच्य
पुनस्तत्प्राप्तिमाह—सोऽधिकारी । यो यः ब्रह्मन् । एवंविदादित्ये पुरुषे च ब्रह्मान-
न्दमभेदेन विद्वान् । अस्मात्प्रत्यक्षात् लोकाद्दृष्टादृष्टसाधनफलान्मयात् । मेत्य प्रक-
र्षणाऽऽगत्य । श्रुतवदत्राभिलाषशून्य इत्यर्थः । एतद्(मु)क्तमन्नयमन्नविकारम् । आत्मा-
नमिन्द्रियद्वारा विषयपापकम् । उपसंक्रामति, अक्रमयमव्ययमाधिभूताधिदैवभेदाभि-
लषणमध्यस्तं वस्तुतस्त्वहमेवेदमिति समीप्येन सम्यगवगच्छति । एतं प्राणमय-
मात्मानमुपसंक्रामति । एवं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं चिज्ञानमयमात्मा-
नमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । स्पष्टम् । पर्यायचतुष्टयमन्न-
मयवद्ब्याख्येयम् । सर्वोत्तमत्वज्ञानेनाऽऽनन्दं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । तदपि तस्मिन्पञ्च-
कोशाधिष्ठाने पुच्छरूपे ब्रह्मणि रसि । सर्वानन्दातिशायिण्यधिदेवादिभेदशून्येऽहमस्मी-
त्यवगतेऽपिशब्दाद्यो हि यदात्मा भवति सोऽसौ तस्मात्प्र विभेति । न च ब्रह्मणोऽन्य-
दत्रारितं किञ्चिद्ब्रह्माऽऽस्मा चायं ततो नास्य भीतिः कुतश्चिदिति सुक्तिरुक्ता । एष
श्लोको भवति व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थचोषिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्भाषिकायां द्वितीये ब्रह्मवैवर्त्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ ब्रह्मवैवर्त्यध्याये नरमोऽनुवाकः ।

यतो वार्चा निवर्तन्ते । अपाप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
विभेति कुतश्चनेति । कुतश्चन कस्मादपि । शेषं सगानपाठं मनोमयपर्यायव्याख्ये-
यम् । पूर्वं यतो मनसः कारणादिति व्याख्यातं मनोमयपर्यायप्रसङ्गात् । इदानीं
संकोचे कारणाभावात्सर्वकारणादानन्दात्मन इति व्याख्येयम् । गनु—भीतिरहिताः
सन्ति सहस्रशः पुण्यत्मानः संसारिण इत्यत आह—एतं ब्रह्मविदं ह प्रसिद्धं वार्येव
न त्तपति संतप्य न कुरुते । न संतापयतीत्यर्थः । मानसप्रत्यय इति शेषः । कुत्रेत्यय-

मग्नित्येनाऽऽह—वृद्धादे शोकजे विचारे किमहं क्षीणशक्तिः । माधु शोभनं पुण्यात्मकं कर्म । नाकरवं न कृतवान् । आ कष्टमिति श्लेषः । किमहं व्याख्यातम् । पापं श्रुत्यादिनिन्दितं कर्म । अकरवं कृतवान् । आ कष्टमिति श्लेषः । इत्यग्नित्यर्थः । अनेन प्रकारेण भयरहितानामपि ससारिणां पुण्यपापाभ्यां भीतिर्नास्य स्पृष्टे-
त्यभिप्रायः ।

ननु—तर्हि किं लोकायतिक इत्याशङ्क्य नेत्याह—सोऽधिकारी । यः प्रसिद्धः । एवं विद्वानहमेव निरतिशयज्ञानानन्दो न मयोऽकिञ्चिदस्तुभूतमस्तीति ज्ञानवान् । एते पुण्यपापे । आत्मानगानन्दात्मरूपं नैव स्पृणुते प्रीणयति । मुकृतदुःपृते अहमेवास्मात्पुण्यगच्छतीत्यर्थः । ततो न लोकायतिकसम इत्याह—उभे पुण्यपापे । हि यस्मादेवैव विद्वानेवैते आत्मानं स्पृणुते व्याख्यातम् । सर्वात्मत्वात्पुण्यपापानु-
ष्ठानाननुष्ठानजन्यं सतापो न तु लोकायतिकवन्नाश्रितवयेनेत्यर्थः । तदेतदाह—य एवं वेद प्रसिद्धोऽधिकार्युक्तमान-दरूपं निर्भेदमात्मत्वेन जानाति । य एव वैदेष एवैते उभे आत्मानं स्पृणुते हीत्यन्वयः । ततो लोकायतिकाद्विदक्षण इति श्लेषः । इतिरानन्द-
बर्हिसमाप्तावुक्तात्मज्ञानानुकरणार्थो वा । उपनिषत्सर्वकारणं सर्वाधारभूतं निरतिशया नन्दैकस्वभावं निर्भेदमपगतसमस्तपपञ्च ब्रह्माहमस्मीति सामीप्येन नितरां गमयित्वाऽहं ममादिग्रन्थानि शिथिलीकृत्याविद्यां सकार्यां ससस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनि-
षद्ब्रह्मविद्याप्रतिपादको ग्रन्थो चोपनिषत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचिताया पदार्थसौधिन्या

तैत्तिरीयोपनिषदीपिकायां द्वितीये ब्रह्मवल्लभ्याय नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्ददात्मपूज्यपादाशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दस्य कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदीपिकायां द्वितीयो

ब्रह्मवल्लभ्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

===

अथ तृतीयो भृगुवल्लभ्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

उक्ता ब्रह्मविद्या । ब्रह्मावगती चोपाया अज्ञमयाद्यं पञ्च कोशाः । ताश्चेत्तथाऽवग-
न्तुमशक्यं कुतश्चित्प्रतिबन्धात्, तस्य तत्प्रतिबन्धकारणापाकरणमृतानि तपश्चादीनि ।
तपसि कारणे च ब्रह्मदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गादुपासनान्तरार्थमपीयं ब्रह्मकारभ्यते । तत्राऽऽ-
ख्यायिका गुरुपदेशादेर्ब्रह्मविद्यास्तत्त्वं दर्शयितुं विद्यां स्तोत्रं च । भृगुर्नामतः । वै

प्रसिद्धः । वारुणिर्वरणस्वापत्यं वारुणिः । वरुणं वरुणनामानं पितरं भृगोर्जनकमुप-
समार शास्त्रदृष्टेन मार्गेण विद्यार्थं समीपमागतवान् । आगत्य चेदमुत्ते—अर्धाब्धध्य-
यनं कुरु । अयमर्थः—स्मरसि त्वं ब्रह्म, ततो मद्यं वद । भगवो भगवन्हे पूजायन् ।
ब्रह्मातिशयेन वृद्धं जगज्जन्मादिकारणमित्यनेन भन्नेणोपपत्तार । अनन्तरं पिता तस्मै
भृगवे एतद्दृश्यमाणं प्रोवाच प्रकर्षेणोक्तवान् । अक्षयतेऽपि च शरीरमध्यात्मादि-
भेदमित्यम् । प्राणं शरीरान्तर्वर्तित्वेन वायुमचारमेव क्रियाशक्तिम् । इदानीं ज्ञानक्रिया-
शक्त्यानि भोगसाधनान्वाह—चक्षू रूपग्रहणकारणम् । श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणम् ।
उपलक्षणमिदं त्वग्रसनप्राणानाम् । मनः सर्वकरणसाधारणमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिः
(क्तिम्) । वाचं वक्तव्यकारणभूताम् । उपलक्षणमिदं पाणिपादपायूपरथानाम् । इत्यनेन
प्रकारेण । अयमर्थः—भोग्यं भोक्ता भोगसाधनं चेति समप्रोऽपि प्रपञ्चस्तं ब्रह्मलक्षणं च
कथयिष्यामि । यावच्चारायाऽऽत्मज्ञानं न भविष्यति तावत्पण्डितमन्यः कश्चित्कनिष्ठ-
होपासनं करोतु । तेनोपासनेन क्षीणपापो ब्रह्मावगन्तुं शक्यते न त्वन्यथेति । तद-
भिप्रायेण श्रुतिराह—तमुपदिष्टप्रपञ्चम् । ह किल । उवाचोक्तवान्वरणः । यतोऽभिल-
निमिचोपादानात् । वै गच्छिद्धानि । इमानि विविधप्रत्ययगम्यानि । भूताभ्याकाप्रा-
दीनि स्वेदवादीनि च । जायन्त उत्पद्यन्ते । येन जीवनकारणेन जातान्युत्प-
द्यानि सन्ति । जीवन्ति प्राणधारणोपलक्षितां स्थितिं कुर्वन्ति । यद्ययस्थानं घटस्येव मृतं ।
प्रयन्ति गच्छन्ति स्वस्वकार्यस्वभावं परित्यजन्ति सन्तीत्यर्थः । अभिसंविशन्ति
सर्वतः सम्भवप्रवेशं कुर्वन्ति । तदुक्तलक्षणं जगज्जन्मरिथिध्वंसकारणम् । विजिज्ञा-
सस्व विशेषेण 'अहं तदस्मि' इति जातुमिच्छां कुरु जानीहीत्यर्थः । ननु मया ब्रह्म
पृष्टं, भवता न्यदुच्यत इत्यत आह—तदुक्तलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मब्रह्मदाभिधेयं नान्यदित्यर्थः ।
इति पितृवचनसमाप्तौ ।

म श्रुतपितृनाम्नो भृगुः । तपः पर्यालोचनमलादिपूक्तेषु लक्षणाकान्तं कृतमदि-
लौषंराम् । अतप्यत कृतपात् । अथवा स्वधर्मवृत्तिर्त्वं तपः कृच्छ्रचाग्द्रायणादि वा ।
अग्निन्पक्षे तपसा शुद्धान्तःकरणस्य मनस इन्द्रियाणां चैवाग्र्यं जायत इति व्याख्येयम् ।
म तापसो भृगुः । तप उच्यते । तपसा संपाव ॥

इति श्रीमत्तारमहाराजकाचार्यश्रीमच्छंभुगानन्दविरचितार्थांष दार्धयो-

धिन्या तैचिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्लव्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

====

शंभुगानन्दव्याये द्वितीयां अनुवाकः ।

अतिस्थयीय(यो) बुद्धित्वेनात्रं ब्रह्मात्ममेव ब्रह्मलक्षणाकान्तं ब्रह्मब्रह्मदाभिधेयम् ।
इत्यनेन प्रकारेण चरजानादिभेदेणावगतवान् ।

तद्विज्ञानप्रकारं धृतिराह—अन्नादुक्तात् । हि यस्मात् । एवाप्तो देव न त्वन्य-
स्मान् । खलु निश्चितम् । इमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति ।
अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, व्याख्यातम् । यत्पदस्थलेऽन्नपदमिति विशेषः । इत्य-
नेन प्रकारेण । तदन्ने ब्रह्मरूपं विज्ञायावगत्य प्रत्यक्षेणोपपत्त्या चाक्षस्य नाशमवलोक्या-
न्नाब्रह्मलक्षणभ्यां संज्ञयाविष्टहृदयः । पुनर्भूय एव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तत् होवाच । व्याख्यातम् । वरुणं पितरमुपससारैवेत्यन्वयः । तपसा
व्याख्यातेन त्वया स्वयं ज्ञानेनोपायेनेत्यर्थः । ब्रह्म विजिज्ञासस्व पर्यालोचनेन ब्रह्मणोऽ-
वगतिं कुरु ।

इदानीमुपेयदृष्ट्या स्तौति—तपो ब्रह्म ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायभूतं तपो ब्रह्मोपेयमित्य-
नेनार्थादिवमुक्तं ब्रह्मज्ञानार्थिना नित्यानित्यवर्तुविवेकादिकं साधनं संपादनीयम् । तत्सं-
पादयितुमशक्तश्चेत्स्मिन्ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादिति । अन्यथाऽत्र बध्प्रमाणपर्यायत्रये च तपो
ब्रह्मेत्यभिधानं व्यर्थं इयात् । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । [व्याख्यातम्] ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थ-

बोधिण्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्ग्वध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ भृगुवल्ग्वध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणो ब्रह्मेति व्याजानात् । प्राणाद्वशेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुन-
रेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तत् होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थ-

बोधिण्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्ग्वध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ भृगुवल्ग्वध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो हेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तत् होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबो-

धिण्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां भृगुवल्ग्वध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ भृगुवल्क्यध्याये पञ्चमोऽध्यायः ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय ।
पुनरेव चरुणं पितरमुपमसार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्भाषिकायां भृगुवल्क्यध्याये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ भृगुवल्क्यध्याये षष्ठोऽध्यायः ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

यथाऽज्ञस्य विनाशित्वं दोषो ब्रह्मत्ये तथाऽचेतनत्वं प्राणस्य, अनिश्चयान्मकत्वं
मनसः, सुखदुःखगोचरत्वं विज्ञानस्य च दोषः । यद्यपि ब्रह्मः श्रोत्रं मनो वाचगित्सुप-
दिष्टं न विज्ञानमिति तथाऽपि क्रियाशक्तीनां वागादीनां ज्ञानशक्तीनां च चक्षुरादीनां प्रा-
णमनःसमानयोग्यैस्त्वत्पृथक्त्वद्विज्ञानं च नोक्तम् । मनसोऽपि विज्ञानतन्त्रत्वान्नतसाऽ-
भिधीयमानत्वेन विज्ञानमप्यर्थादुक्तमेव । ततस्तद्दर्शनं दोषदृष्ट्या पितरं प्रत्यागमनं चेत्य-
विरुद्धम् । प्राणमनोविज्ञानानि प्राणमयमनोमयविज्ञानमदकारणान्यानन्दश्चाऽऽनन्दगम-
कारणम् । पुच्छं च तस्य ब्रह्मशब्दाभिधेयो मुख्यः । ततोऽस्य दर्शनानन्तरं पितरं प्रत्या-
गमनाभावः । स तप इत्यारभ्येतीत्यन्ताः प्राणमनोविज्ञानानन्दपर्यायाश्चत्वारोऽपि समा-
नपाठा अक्षपर्यायवद्ब्याख्यायाः ।

इदानीमाख्याविफासिद्धमर्थं श्रुतिराह विद्यास्तुतये—सा प्रसिद्धा । एषेदानीमुक्ता ।
भार्गवी भृगुणाऽवगता भार्गवी । वारुणी चरणेन प्रोक्ता चारुणी । विद्या ब्रह्मविद्या ।
परम उरुष्टे । ज्योमन्व्योन्यानन्दात्मनि । प्रतिष्ठिताऽवस्थानं प्राप्ताऽनन्दात्मन्येव
पर्यवसितेत्वर्थः ।

इदानीमानन्दात्मविज्ञानोक्तं कलमाह—[स प्रसिद्धः] । योऽपिहारी । एवमत्र-
प्राणमनोविज्ञानेभ्योऽन्तरवम आनन्दोऽहमस्मीति । वेदं जानाति । साक्षात्करोतीत्यर्थः ।
प्रतितिष्ठति, एवं ज्ञानवान्सोऽयमविद्यासंस्कारग्न्यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । अर्थवं प्रतिपत्तु-
मशक्तोऽज्ञादिकोऽप्यक्षकारणं ब्रह्मर्षीहं कुर्यात् । सोऽप्यन्तःकरणशुद्धिद्वाराऽस्मिन्श-
रीरे परिरान्तरं वा प्रतितिष्ठति ।

य एवं वेदेत्यनेनात्तादिषु ब्रह्मदण्डैरप्यभिधातुं शक्यत्वात्तादृशस्य प्रलोकनार्थं दृष्टं फलान्तरमप्याह—अन्नवाञ्छित्यमन्नसंपन्नः । अन्नादोऽन्नमक्षको नीरोग इत्यर्थः । भवति स्पष्टम् । महानधिकः । भवति स्पष्टम् । कथं—मजया पुत्रादिसंतत्या । पशुभिर्गवादिभिः । ब्रह्मवर्चसेन ब्राह्मणजास्युचिततेजसा । न केवलमेवं किंतु महानधिकः । कथं—कीर्त्या यशसा । अयमो महच्छब्दस्तस्मिन्विवाधित्वमाह । द्वितीयस्तु प्रजादीनां कीर्त्यन्तानाम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थबोधिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकाया तृतीये भृगुवल्ग्वध्याये
पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ भृगुवल्ग्वध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।

इदानीमस्यान्नब्रह्मोपासकस्य व्रतमाह—अन्नमदनीयं न निन्द्यानिन्दा न कुर्यात् । सद्ब्रह्मानिन्दने व्रतं व्रतधारणम् । पूर्वमन्नमन्नादश्च यथास्थितमुपासनीयमिति सिद्धवत्कृत्ये-
दानीं वैपरीत्यमाह—माणो वै पञ्चदृष्टिमेव । अन्नमदनीयम् । शरीरं स्पृशे देहः । अन्नादमन्नमक्षकम् । अन्नाश्रयत्वात् । माणे पञ्चदृष्टौ शरीरमुक्तं तदधीनस्थितित्वेन मतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्नुयति ।

इदानीं वैपरीत्यमाह—शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । स्पष्टम् । तदुक्तम् । एतच्छरीरं प्राणरूपं प्रत्यक्षम् । अन्नमदनीयम् । शरीरं प्राणश्च । अन्ने शरीरे प्राणे च प्रतिष्ठित-
मवस्थितं वंशतृणादिष्विव गृहं, गृहे च वंशतृणादि । स प्रतिष्ठः । यो यः कश्चनो-
पासकः । एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेदं प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महा-
न्भवति । मजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेदं
जानाति । जानीयादित्यर्थः । व्याख्यातमेतत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थ-
बोधिण्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्ग्वध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ भृगुवल्ग्वध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

अन्नमुक्तं न परिचक्षीत क्षीयमानमन्नं न निराकुर्यात्प्राप्रस्थं वा न परित्यजेत् । सद्ब्रह्मपरित्यागवृत्तं व्रतं व्रतधारणम् । इतः परं मग्नौ निश्चानं चेति वक्तव्यं यद्यपि तथाऽपि तयोरपि भूतकार्यत्वात्प्राणशब्देन वायुभूतमङ्गीकृतवास्तवशब्देन भौतिकं मूत्रप्र-
सङ्गं प्रस्तावयति—आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रति-

प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदक्षमन्त्रे मतिप्रतिष्ठितम् । स य एतदक्षमन्त्रे
मतिप्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठितप्रतिष्ठितम् । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । मजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । आपो द्रवात्मिकाश्चतुर्गुणाः । ज्योतिः प्रकाशा-
त्मकं त्रिगुणम् । शेषं प्राणशरीरपर्यायवस्तमानपाठं व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थो-

बिन्द्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्क्यव्या-

येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ भृगुवल्क्यव्याख्ये नवमोऽनुवाकः ।

अक्षमुक्तं बह्वधिकं शास्त्रोक्तेरुपायैर्गोचनादिभिः कुर्वीत स्पष्टम् । तदलनहुकरणं
व्रतं मनधारणम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रति-
ष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदक्षमन्त्रे मतिप्रतिष्ठितम् । स य एतदक्ष-
मन्त्रे मतिप्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठितप्रतिष्ठितम् । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । मजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । पृथिवी कठिना पञ्चगुणा । आकाशश्चिद्रात्मा
शब्दगुणः । शेषं समानपाठमज्योतिःपर्यायब्रह्मव्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्रजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितायां पदार्थो-

बिन्द्यां तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्क्यव्याख्ये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ भृगुवल्क्यव्याख्ये दशमोऽनुवाकः ।

न कंचन कपि षण्डालान्तं वासनादिकं वसतावद्य रात्रौ तद्गृहे वासं करि-
ष्यामीति वसतिनिमित्तं समागतम् । प्रत्यावक्षीत न निराकुर्वीत । तद्वसतिनिमित्तं
समागतानिवारणं व्रतं मनधारणम् । एवमेतान्युपासनानि सत्रानि समावकलवादिच्छावि-
यस्वार्थानि । उक्तफलकाम उक्तेष्वन्यतममुपासनं कुर्यादित्यवगम्यते । अत्र च भूतस्य-
पस्य भौतिकस्य च परस्परमुपकारार्थोकारकभावकणनेन सर्वाद्भूते पर्यवसामं तद्वसितमिति
तात्पर्यार्थः ।

इदानीं ब्रह्मज्ञानोत्पादे सप्रत्यक्षमज्ञानं कारणं तथाऽ(द)क्षमन्तरेण कर्तुमशक्यं वसता-
वध्यपर्यायानं नाक्षमन्तरेण स्यात् । न हि पूर्णोद्देशा अपारिनाशा वसत्यर्थं गृहस्पस्य
गृहेष्वागच्छन्तो हृदयगते किन्तु सुखात् एव । ततोऽक्षमं पादनाभिं गृहस्थाथमश-
सिना मुदुक्षुणाऽपि महान्धनः फरणीय इत्याह—तस्माद्यस्यादक्षमन्तरेण न पुरुषा-
र्थसिद्धिर्गृहस्पस्य ततो यथा कथा च येन केनापि विषया, उपायप्रकारेण याव-

नाधन्यतेनेत्यर्थः । बह्वधिकमन्नं श्रीह्यादिकं प्राप्नुयाद्भवेत् । यद्यप्यन्नं [बहु] कुर्यात्तित्यनेनेव तदुक्तं तथाऽपि तद्भ्रतमित्यभिधानादुपासनाङ्कोऽयं नियमविधिरितिबुद्धिनिवारणार्थं स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वं दर्शयितुं पुनराह ।

ननु—अन्नं स्वोपभोगायैव संपाद्यं न त्वन्यस्मै दानाय, प्रमाणाभावादित्यत आह—
अराधि । संसिद्धम् । अस्मै गृहे समागतायातिथये । अन्नमदनीयम् । इत्यनेन प्रकारेण स्वभार्यादीन्प्रति । आचक्षते कथयन्ति । विद्वांसो गृहस्थाः । अनेन गृहस्थप्रसिद्धिः प्रमाणमन्नदाने कथिता ।

इदानीं दीयमानेऽन्ते देशकालपात्रश्रद्धासत्कारादिसंपत्तिरहमित्येतदर्थं यथा दत्तं तथैव फलं भवतीत्याह—एतद्वै प्रसिद्धम् । मुखतो मुखे मुख्ये देशे काले पात्रे च मुख्यया श्रद्धाप्रणिपातसत्कारादिरूपया वृत्त्या मुख्यमन्नमदनीयम् । रात्रं संसिद्धम् । दत्तमित्यर्थः । यदि तदा मुखतो मुख्ये देशे काले मुरुषया वृत्त्या मुख्यं मुरुषाय । अस्मा अन्नस्य दात्रे । अन्नमदनीयम् । राध्यते संसिद्धं भवति । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । मध्यतो मध्यमदेशे काले पात्रे च मध्यमया वृत्त्या मध्यमम् । अन्ततोऽन्ते अधन्यदेशे काले पात्रे च लघनया वृत्त्या तिरस्कारादिरूपया अधन्यम् । व्याख्यातमन्यत्पर्यायद्वयेऽपि यत्र देशे तस्मिन्काले तद्वर्णाश्रमिणे यादृशाचाराय तस्मिन्व्यसि यदन्नमन्नमन्यद्वा दातुरपि तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तद्वर्णाश्रमिणस्तादृशाचारस्य तस्मिन्व्यसि तादृशं तदन्नमन्यद्वा संपद्यत इत्यर्थः ।

इदानीं यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य दाने यत्फलमुत्कृष्टं तदेव तदानज्ञानेऽपीत्याह—
योऽन्नदानस्य फलाभिज्ञः । एवमुक्तेन प्रकारेण । वेदान्नदानफलमुत्तममुपास्ते । सोऽपि मुख्य(स)तोऽन्नं छमत इति शेषः । तस्मान्मुखतोऽन्नं देयमिति संदर्भार्थः । एवमन्नप्राणमनोविज्ञानानां कार्यरूपेण केचित्कारणरूपेण चोपासनान्युक्त्वेदानींमानन्दस्य अहम उपपासपान्याह—क्षेम प्राप्स्य रक्षणम् । इत्यनेन प्रकारेण । वाचि वागिन्द्रिये मदीया वाग्मरुकरूपेत्युपासीत । तदुपासनाच्च क्षेमरुः फलमिति तात्पर्यार्थः । अत्र क्रियापदान्ज्ञान उपपासीतित्यध्याहारः । फलादर्शने च पुणानुरूपं फलमिति सर्वत्रावगन्तव्यम् ।

योगक्षेमः, अप्राप्तस्य प्राप्तिर्हि योगः । प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । तदुभयरूप

१ ख. गृहस्थ । २ ख. ब्राह्मणः । ३ ख. 'इत्यान्प्रति प्रमा' । ४ ख. कथितम् । ५ ख. मुखयायारणा अन्नदात्रेऽन्न' । ६ ख. वाच्येभमन्नम् ।

आनन्दो योगक्षेमः । इत्यनेन प्रकारेण । प्राणापानयोः स्पष्टम् । कर्म व्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । हस्तयोः स्पष्टम् । गतिर्गमनव्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पादयोः स्पष्टम् । विमुक्तिर्मलविमोचनव्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पायीं सुदेन्द्रिये । इत्यध्यात्मोपासनासमाप्त्यर्थः । मानुषीर्मानुष्यसंनन्विनीः । समाज्ञाः सम्यग्ज्ञा उपासनाः । जानीयादिति शेषः ।

अथ मानुष्युपासनाकथनसमनन्तरम् । देवीर्देवसंनन्विनीः । समाज्ञा इत्यनुपह्लाः कथयामीति शेषः । तृप्तिर्वह्नाशनपानना तुष्टिः । इत्यनेन प्रकारेण । वृष्टौ वर्षकरकासु भेषोदराभ्रिर्गतासु नरिधारासु । बलं ब्रह्मभूयसामप्यभिमवकारणं सत्त्वम् । इत्यनेन प्रकारेण । विशुत्यचिरप्रभायाम् । यशः कीर्तिरूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पशुषु गपादिषु । ज्योतिः प्रकाशरूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । नक्षत्रेषूट्टेषु । प्रजातिर्वह्ना मजननरूपम् । अमृतं ब्रह्म प्रियालिङ्गनदर्शनादिरूपं मैथुनं क्षुद्रसुस्तरूपम् । आनन्दो ब्रह्म मैथुनक्रियानिवृत्तिजं सुखं दुःखफलम् । इत्यनेन प्रकारेण । उपस्थ उपस्थेन्द्रिये । सर्वं निखिलमाकाशादिवाक्कायजातं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । आकाशे भूताकाशेऽव्याकृते वा । तद्ब्रह्म । प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्मिन्कार्यकारणजातामिति प्रतिष्ठा । सर्वाधार इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । उपासीतोपासनं कुर्यात् ।

तत्र फलमाह—प्रतिष्ठाचानाधारवान्भवति स्पष्टम् । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । महो व्याहृतिरूपं तेजो वा । महान्सर्वस्मादम्पधिकः । व्याख्यातमन्यत् । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति । मनः संकल्पाविकल्पवात्मकम् । मानोऽभिमानो मननं वा तद्मान् । अभिमानपक्षेऽलम्बिताभिमान इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । तन्नम इत्युपासीत । नमो नमनगुणवत् । व्याख्यातमन्यम् ।

तत्र फलमाह—नम्यन्ते नता भवन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अस्मै ब्रह्मं नम इत्युपासनाय । कामाः कामनादिपयाः पुत्रादयः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । ब्रह्म परिवृष्टं वेदरूपं वा । तद्ब्रह्मब्रह्मणान् । परिवृष्टपक्षे स्वयं परिवृष्टो भवतीत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । तद्ब्रह्म ब्रह्मणोऽसद्ब्रह्मात्मनस्य । परिमरः । परिभ्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदिर्योऽसीं रश्मिरिति वायुः परिमरस्तज्जनक आकाशोऽपि परिमरः । अथवा सर्वविनाशकः कालः परिमरः । वृक्षणा संबद्धश्च स इत्याकाशः । परिमरगुणविशिष्टः काल एव वा । सर्वोपसंहारकारि । इत्यनेन प्रकारेण । उपासीतोपासनं कुर्यात् । पर्येषां सर्वत उपासकं भ्रियन्ते विनश्यन्ति । द्विपन्तो द्वेषं

धुर्वन्तः । सपत्नाः कामादयो ब्राह्म वा वैरिणः । सपत्नीमातृजा वा । स्वस्य प्रिया
 औष्यसाधुस्वादज्ञानाद्वा । परि सर्वतः । ये प्रसिद्धाः । अभियाः कर्षनेत्रमनोदाहका ।
 स्वस्य भ्रातृव्या वैरिणो द्विपन्तोऽपि, अयमस्माकं वैरी, अस्यानिष्टमस्माभिः कर-
 णीयमित्सुपासके संरक्षयन्त उपासको वैते मयि वैरिण इति संकल्पं करोति येषु
 वैरमकुर्वीणेष्वपि ते सर्वे विनश्यन्तीत्यर्थः ।

एवमानन्दे ब्रह्मण्युपासनान्युक्त्वेदानीं स्थिरचेतसमधिकारिणमुपलभ्य पूर्वबल्लुचुक-
 मेवाधिदेवादिभेदरहितमानन्दान्मानमाह—स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये ।
 स एकः । स य एवं चित् । अस्माद्धौकात्म्ये । एतमन्नमयमात्मानमुपसं-
 क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
 एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । व्याख्यातं
 पूर्वबल्लुचुयाम् । इथास्तु विशेषः—पूर्वं विदेहकैवल्यस्याभिधानात्पञ्चकोशेषु लटः प्रयोगः ।
 इदानीं तु जीवन्मुक्तेरभिधानात्तेष्वेव लृपः प्रयोगः ।

इमान्भूरादीद्धौकान्कर्मफलभूतान् । कामाग्नी कामं यथाभिलाषमन्नमदनीयम-
 स्यास्तीति कामाग्नी । कामरूपी कामं यथाभिलाषं रूपमस्यास्तीति कामरूपी । अनु-
 संचरन्नात्मसाक्षात्कारमनु, इमाद्धौकान्सम्यक्चरन्पर्यटन्मानुषेण शरीरेणाऽऽधिकारिकेण
 वा । एतद्दृश्यमाणं लोकानुग्रहार्थम् । साम समत्वप्रतिपादकं वचनं संसारशूलार्पि-
 तान्प्राणिनो निरीक्ष्य भृशं करुणाकान्तमना गायन्त्युज्जताञ्छब्दान्कुर्वन् । दग्धपटन्या-
 येन *शरीरं गृहीत्वाऽऽस्ते तिष्ठति । अतः संगच्छत हे अना मा संसारशूले पततेति
 ध्रुतेः करुणावत्या मातुरिवाभिप्रायः । हा३यु । हा३यु । हा३यु । लोकत्रयीस्था-
 न्संबोधयति वचनत्रयेण । अहो अहो अहो इति प्लुतिः पद्मत्रयेऽप्याश्चर्यार्था । अहम्,
 आनन्दात्माऽसङ्कोदासीनोऽनाद्यनिर्वाच्याविद्यया । अन्नमदनीयमुपभोग्यमित्यर्थः । इदं
 भूलोकस्थान्प्रति । अहमन्नमदपन्नं व्याख्यातम् । अन्तरिक्षस्वर्लोकस्थान्प्रति वचनद्व-
 यम् । अहं व्याख्यातम् । अन्नादोऽन्नमत्तीत्यन्नादो मोक्षा । इदं भूलोकस्थान्प्रति ।
 अहमन्नादोऽहमन्नादः, व्याख्यातम् । इदमन्तरिक्षस्वर्लोकद्वयस्थान्प्रति ।

इदानीं क्रीतिकारित्वमपि स्वस्यैवेति लोकत्रयीस्थान्प्रति पूर्ववत्कथयति—अहम्

* यथा दग्धोऽपि पटो किञ्चित्कालपर्यन्तं स्वागारं न गृह्णाति तथा ज्ञानादिदग्धकर्मा पात-
 चाक्षयेण नष्टमपि शरीरं भूत्वा करुणाकान्तो गायन्नास्त इति भावः ।

श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । श्लोकः कीर्तिस्तो करोतीति श्लोककृत् ।
व्याख्यातमन्यत् । पूर्वं वाक्यत्रयेण संबोधनेनात्तात्तादश्लोककृत्त्वमात्मन उच्यत्वा लोक-
प्रथी प्रति विभागेन कार्यकारणरूपत्वमात्मन आह—अहमानन्दात्मा । अस्मि भवामि ।
प्रथमजाः प्रथमजो हिरण्यगर्भ इत्यर्थः । ऋताश्च, ऋतस्य भूर्ताभूर्तात्मकस्य
सत्यस्य प्रपञ्चस्य कर्ता प्रथमत इत्यर्थः । ऋता इति प्लुतिराध्वर्यार्था ।

ननु—संसारारम्भपूर्वं देवाः प्रसिद्धा इत्यत आह—पूर्वं प्रथमः । देवेभ्यो विराट्-
व्यवभूतेभ्योऽग्न्यादिभ्यः । अमृतस्यामरणधर्मिणो वेदस्य । नाश्भायि मामिर्मध्यम् ।
वेदरहस्यमित्यर्थः । अत्रापि नकारे प्लुतिराध्वर्यार्था । कार्यकारणहीनोऽसक्तोदासीनोऽहं
वेदगर्भ इत्येवंरूप इति योऽज्ञस्य दाताऽऽत्मनो वा सर्वाभिलस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्येभ्यो
दाता ह्युघातेभ्यः संसारतापतप्तेभ्यो वा । मा माम् । अलमानन्दात्मरूपं वा ददाति
प्रयच्छति । स उक्तो दाता । इदित्यं दानं कुर्वन् । एवमनेन दानेन । आश्वाः,
अथोऽवतीत्यर्थः । अकारे प्लुतिराध्वर्यार्था । मां सर्वाभिलमपि रक्षयतीति ।

ननु—अन्ने दीयमाने कर्षं भवान्दत्त इत्यत आह—अहमर्षं व्याख्यातम् । ननु-
अज्ञस्य दानेनाऽऽत्मनो वा त्वद्रक्षणं सुकृतं भवतु दातार्यस्य तु तस्मिन्नाभिलाषः स तु
त्वामन्नमारमानं वा परस्मै मा प्रयच्छतु । भक्षयतु स्वयं काममर्षं कोऽस्यानर्थ इत्यत
आह—अन्नमदनीयं मां तद्रूपमात्मानं वाऽदत्त्वा । अदन्तं भक्षयन्तम् । आश्नि,
आश्नि भक्षयाम्यन्नभक्षकम् । अकारे प्लुतिराध्वर्यार्था । सर्वाभिलोऽप्येवं भक्षयामीति ।

ननु—यथा स्वमेवं भक्षयसि तथा त्वामप्यन्यः । यथा मण्डूकः हुद्रं जीवं तं सर्पः
सर्पं मकरो विश्वस्य विचित्रशक्तिभूताक्रान्तत्वात्ततो न भयतः प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्यत
आह—अहमानन्दात्मा विश्वं निखिलं भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भवनं भवनमेव
भुवनम् । अविद्या तत्कार्यतत्संस्कारजातं कार्यकारणरूपमित्यर्थः । अभ्यभदाश्मभ्य-
मयं स्वकीयेनाऽऽनन्दात्मरूपेण देशकालपस्तुपरिच्छेदशून्येन चरमवृत्तिसाक्षात्कारविष-
येण निखिलमिदमारमरूपकारणेन परिभवामि । अतो न मम कश्चन भक्षकः किंत्वहमेव
सर्वभ्य । ततो न मत्प्राप्तिरपुरुषार्थ इत्यर्थः ।

ननु—सर्वाभेदेऽन्येभ्यः कस्तवैर्यतिशय इत्यत आह—सुवर्षं सुवर्णैस्तत्समानवर्षं
आदित्य इव सुवर्णः । ज्योतीर्ज्योतिः प्रकाशः स्वयंप्रकाशानन्दरूपोऽऽहं ततो मय्यै-
तिशय इत्यर्थः । इदानीं श्रुतिराह—योऽधिकारी । एवमुक्तप्रकारमानन्दात्मानम् ।

वेद नानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । सोऽपीमाँलोकानित्यादिनोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यपि-
प्रायः । इत्युपनिषत् । व्याख्यातं पूर्ववल्ल्याम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिषाजकाचार्यश्रीमच्छंकरानन्दविरचितार्था पदार्थबोधिण्यां
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीये भृगुवल्ल्यध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिषाजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां तृतीयो
भृगुवल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

====

४३५२

समाप्तं शंकरानन्दी तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ॥